

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΙΔΡΥΤΗΣ : ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ : ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΕΤΟΣ ΚΕ' — ΤΟΜΟΣ 50^{ος} — ΤΕΥΧΟΣ 579

Ἀθήναι, 15 Αύγουστου 1951

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟ ΔΙΟΜΗΔΗ

Συνεργάζονται οἱ κ. κ.

Ε. Ι. ΤΣΟΥΔΕΡΟΣ, Γ. ΜΑΝΤΖΑΒΙ-
ΝΟΣ, ΣΤΑΥΡΟΣ Ι. ΚΩΣΤΟΠΟΥ-
ΛΟΣ, ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ι. ΠΕΣΜΑΖΟ-
ΓΛΟΥ, Δ. ΦΙΛΑΡΕΤΟΣ, Γ. Α. ΣΩ-
ΤΗΡΙΟΥ, ΚΩΝΣΤ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛ-
ΛΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. ΑΜΑΝΤΟΣ, ΔΙΟΝ.
Α. ΚΟΚΚΙΝΟΣ, Σ. Β. ΚΟΥΓΕΛΑΣ,
ΔΗΜ. ΜΠΑΛΑΝΟΣ, ΘΑΝΑΣΗΣ
ΠΕΤΣΑΛΗΣ-ΔΙΟΜΗΔΗΣ, ΚΩΝΣΤ.
ΤΣΑΤΣΟΣ, Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, ΠΕ-
ΤΡΟΣ ΓΛΕΖΟΣ, ΓΡ. ΔΑΦΝΗΣ
ΚΑΙ ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

Ἀνέκδοτες σελίδες

«ΔΥΤΙΚΟΣ ΚΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ
ΦΕΟΥΔΑΛΙΣΜΟΣ»

τοῦ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΔΙΟΜΗΔΗ

Ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τοῦ Ἀλεξ. Διομήδη

ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ
ΚΑΙ ΚΕΙΜΕΝΑ

[Ἀνακοίνωση
ΤΟΥΛΑΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ]

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ Ν. ΔΙΟΜΗΔΗΣ

(Φωτογραφία τοῦ 1940)

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΕΤΟΣ ΚΕ'—1951
ΤΟΜΟΣ ΠΕΝΤΗΚΟΣΤΟΣ

ΑΘΗΝΑΙ, 15 ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ 1951

ΤΕΥΧΟΣ 579

ΕΝΑΣ ΠΟΛΥΠΛΕΥΡΟΣ ΗΓΕΤΗΣ

Δὲν ἦταν καθόλου εὐκόλο νὰ κρατήσουμε τὴν υπόσχεση, ποὺ ἐδώσαμε ἀμέσως ἔπειτ' ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Ἀλεξάνδρου Διομήδη. Ἐννέα ὁλόκληρους μῆνες πολιιορκήσαμε τὸ πολὺπλευρο ἐπιστημονικὸ καὶ γενικότερα πνευματικὸ καὶ κοινωνικὸ θέμα ποὺ παρουσιάζει μὲ τὴν ὑποδειγματικὴ καὶ γόνιμὴ δραστηριότητά του ὁ οἰκονομικὸς ἡγέτης, ὁ ἱστορικὸς, ὁ πολιτικὸς, ὁ κοινωνικὸς ἄνθρωπος, ὁ Ἀλέξανδρος Διομήδης στὶς ποικίλες καὶ φαινομενικὰ ἀνόμοιες πραγματοποιήσεις του, καὶ πάλι δὲν εἴμαστε βέβαιοι ἂν ἡ ἔρευνά μας ἔφτασε ὡς τὸ τέλος. Ὅμως στοὺς ἑννέα αὐτοὺς μῆνες ἐκάναμε τὴν ἐπαλήθευση μερικῶν κρίσεων γιὰ τὴ συμβολὴ τοῦ Ἀλεξάνδρου Διομήδη στὴν ἑλληνικὴ ζωὴ καὶ ἔχουμε μιὰ πρώτη ἀπόδειξη τῆς ἀντοχῆς τῆς ἐργασίας του, ποὺ μᾶς βεβαιώνει πὼς ὄχι μόνον εἶναι πάντα ζωντανὸς καὶ αἰσθητὸς ἀνάμεσά μας ἀλλὰ καὶ μᾶς προσφέρει πείρα πολὺτιμη. Ὁ Ἀλέξανδρος Διομήδης δὲν εἶναι ἀπὸ τὶς μορφές, ποὺ τοποθετοῦνται γρήγορα στὴν ἱστορία γιὰ νὰ ξεχαστοῦν.

Οἱ πρῶτες κρίσεις μας, ποὺ ὀλοένα καὶ

περισσότερο ἐνισχύονται ἀπὸ τὸν προσεκτικὸ ἔλεγχο, καταλήγουν σὲ τρία βασικά συμπεράσματα, ποὺ ἐξηγοῦν τὴ σύνθετη προσωπικότητα ποὺ θέλουμε μὲ τὸ ἀφιέρωμα τοῦτο νὰ τιμήσουμε: α') Ὁ Ἀλέξανδρος Διομήδης εἶχε συνολικὴ ἀντίληψιν τῆς ζωῆς καὶ κάθε φορὰ ἔδινε ὁλόκληρο τὸν ἑαυτό του, φτάνει ἢ κάθε προσπάθεια νὰ κατέληγε στὴ διαμόρφωση νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ· ἔτσι ἡ πορεία του ἀπὸ ἀνόμους δρόμους εἶχε τὸ ἴδιο τέρμα, τὸν ἴδιο τελικὸ σκοπὸ· β') ἦταν ἀπὸ τοὺς λίγους τῆς γενεᾶς του, ποὺ ἤξαιρε νὰ προσαρμόζει τὴν παράδοση στὶς προοδευτικὰς ἰδέες καὶ νὰ ἐξασφαλίζει ἐνότητα στὴν ἐθνικὴ καὶ τὴν κοινωνικὴ ζωὴ. γ') ἔμεινε ὡς τὴν τελευταία του ὥρα νέος,— καὶ αὐτὸ ἴσως εἶναι τὸ μεγάλο του μυστικόν,— καὶ ποτὲ δὲν ἐκράτησε ἀρνητικὴ στάση σὲ ὅ,τι ἦταν τολμηρὸ, ἔστω καὶ ἀκαταστάλακτο· ἤξαιρε ὅτι ἡ ἐπιβίωση ἐνὸς λαοῦ στηρίζεται στὶς νέες, στὶς ἀγνώστες δυνάμεις ποὺ ἔρχονται, καὶ πάντα ἐφρόντιζε νὰ εἶναι κοντὰ τους καὶ νὰ κάνει τὶς διαπιστώσεις, ποὺ τοῦ ἦταν χρήσιμες γιὰ νὰ

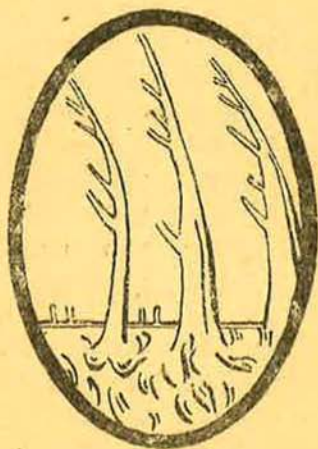
ἐξακριβώνει ποῦ βρισκόταν ἡ ἑλληνικὴ ζωή.

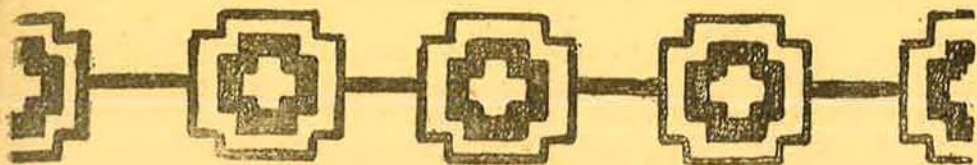
Τόλμημα, λοιπόν, ἡ συγκρότηση τοῦ τεύχους τούτου. Ἀλλὰ καὶ χαρὰ μεγάλη. Μὲ τὸ «Ἀφιέρωμα στὸν Ἀλέξανδρο Διομήδη», πραγματοποιεῖ ἡ «Νέα Ἑστία» σὲ εὐρύτερο κύκλο μιὰ παλιά της ἐπιδίωξη: Συγκεντρώνει σὲ πυκνὴ σύνθεση τὴν πνευματικὴ ἡγεσία τοῦ τόπου, — οἰκονομική, ἐπιστημονική, λογοτεχνική, — καὶ γίνεται, ἴσως ὅσο ποτὲ ἄλλοτε, τὸ ὄργανο γενικῆς

πνευματικῆς καλλιέργειας ποὺ θέλει νὰ εἶναι γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ προσφέρει περισσότερα στοὺς μορφωμένους μας.

Εὐχαριστοῦμε ὅσους στάθηκαν κοντὰ μας σ' αὐτὴ τὴ δύσκολη προσπάθεια. Καὶ μὲ ἰδιαίτερη ἱκανοποίηση σημειώνουμε τὴν παρουσία τῶν νέων συνεργατῶν μας: τῶν ἀντιπροσώπων τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης. Ἐτίμησαν τὶς σελίδες μας κ' ἔδωσαν στὸ ἀφιέρωμα τὸν εἰδικὸ ὄπλισμό ποὺ τοῦ ἦταν ἀπαραίτητος.

ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ Ν. ΔΙΟΜΗΔΗΣ

Ο ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΗΓΕΤΗΣ

Ο 'Αλέξανδρος Ν. Διομήδης υπήρξε μία πολυσύνθετος δημιουργική προσωπικότης της συγχρόνου Ελλάδος και θά'ελεγα χωρίς δισταγμόν ένας έκ των πρώτων, μεταξὺ ὀλίγων, ἱκανὸς καὶ μορφωμένος Ἕλλην. Ἐδημιούργησεν ἐποχὴν καὶ δὲν ἐδημιουργήθη ἀπὸ τὰς περιστάσεις. Δὲν θ' ἀσχοληθῶ εἰς τὴν ἀνάλυσιν τοῦ ἔργου του ὡς ἐπιστήμονος, ὡς συγγραφέως, ὡς πολιτικοῦ, ὡς δημοσιογράφου, ὡς οικονομολόγου. Οὕτε εἶναι δυνατόν εἰς ἓνα ἄρθρον περιοδικοῦ ν' ἀναλυθῇ λεπτομερῶς καὶ μόνον τὸ ἔργον του ὡς οικονομικοῦ Ἡγέτου τῆς Χώρας, πότε εἰς τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Οἰκονομικῶν, πότε εἰς τὴν Ἐθνικὴν Τράπεζαν καὶ εἰς τὴν Τράπεζαν τῆς Ἑλλάδος, πότε εἰς τὸ Ἀνώτατον Οἰκονομικὸν Συμβούλιον, εἴτε εἰς τὸ Συμβούλιον Ἀνασυγκροτήσεως. Εἰς τὸν τομέα αὐτὸν τῆς δράσεώς του ὁ Ἀλέξανδρος Διομήδης ἀδιστακτικῶς ἀνεδείχθη καὶ σὰν συγγραφεὺς καὶ σὰν ἐκτελεστής, ἕνας ἀπὸ τοὺς ὀλίγους πρώτους τῶν συγχρόνων Ἑλλήνων.

Τὴν οικονομικὴν του ἱστορίαν ἀρχίζει νέος ἀκρόμῃ, τὸ 1905, μὲ τὴν Συνταγματικὴν καὶ οικονομικὴν μελέτην του περὶ Προϋπολογισμοῦ. Ἀκολουθοῦν αἱ φωτειναὶ εἰς τὴν Βουλὴν εἰσηγήσεις του ἐπὶ τοῦ Προϋπολογισμοῦ τοῦ Κράτους, ἐπὶ τοῦ ἐκδοτικοῦ Προνομίου τῆς Ἐθν. Τραπεζῆς καὶ ἄλλαι. Δημοσιεύονται βραδύτερον εἰς χωριστὰ τεύχη μελέται τοῦ 1922 «Τὰ οἰκονομικὰ τῆς Ἑλλάδος πρὸ καὶ μετὰ τὴν 1 Νεβρίου 1920» — τὸ 1925 «Τὸ πρόβλημα τοῦ οἰκονομικοῦ μας μέλλοντος», τὸ 1927 «Ἡ Νομισματικὴ μας ἀσθένεια», τὸ 1935 «Μετὰ τὴν Κρίσιν» καὶ ἄλλα ὄχι ὀλιγότερον ἐνδιαφέροντα. Μετὰ τὸν δευτέρον πόλεμον ἀσχολεῖται διαρκούσης τῆς μεταπελευθερωτικῆς περιόδου, ἐνεργότατα, μὲ τὰ συναλλαγματικὰ καὶ πιστωτικὰ μας προβλήματα καὶ δημοσιεύει τῷ 1948 μελέτην «ἐπὶ τοῦ νομισματικοῦ καὶ πιστωτικοῦ ζητήματος», καθὼς καὶ ἀρθρογραφίαν εἰς «Τὸ Βῆμα» ἐπὶ ζωτικῶν ζητημάτων εἰς ἀνασυγκροτήσεως καὶ τῆς δημοσιονομικῆς μας ζωῆς. Ἡ οικονομικὴ συγγραφικὴ παραγωγή του τερματίζεται μετὰ θάνατον, ὅτε ἐδημοσιεύθη ἡ πλήρης ὑποθηκῶν μελέτη του «Ἡ νέα ὀργανικὴ δι-

ἀρθρώσις τῆς Ἑλληνικῆς Οἰκονομίας» περὶ ἀνασυγκροτήσεως, ἐξηλεκτρισμοῦ καὶ ἐκβιομηχανίσεως τῆς χώρας. Τὸ θέμα αὐτὸ ἦτο τὸ πάθος τῶν τελευταίων μηνῶν τῆς ζωῆς του καὶ ἐνθυμοῦμαι σχετικὰς μακρὰς καὶ φωτεινὰς ὁμιλίας του, ὑπὸ τὰ πεῦκα τοῦ παραδεισιακοῦ κήπου του τῆς Κηφισιάς, ἀπὸ τὰς ὁποίας ὁ καθένας ἐδιδάσκετο μὲ τὴν σοφίαν καὶ τὴν πείραν του περὶ τοῦ ὅτι πρέπει νὰ γίνῃ διὰ νὰ ζήσῃ, νὰ μεγαλώσῃ καὶ νὰ γίνῃ αὐτάρκης ἡ Ἑλλάς. Ἀπὸ τὰς σκέψεις του ὠφελήθηκα πολλὰ καὶ τὰς βάσεις τῶν σχεδίων του συνεζήτησα, εἰς τὸ Παρίσι καὶ εἰς τὴν Οὐάσιγκτων, μὲ τοὺς ἀρμοδίους Ἀμερικανούς. Τὸ θέμα ἦτο πῶς νὰ γίνῃ κατὰ τρόπον πρακτικόν, ἀποδοτικόν καὶ Ἑλληνικόν ἢ κεφαλαιοδότῃς καὶ ἢ ὀργάνωσις τῆς βιομηχανικῆς καὶ μεταλλευτικῆς ἐκμεταλλεύσεως τῆς Χώρας. Πράγματι τὸ σχέδιόν του ἴνα τὸ σύνολον αὐτῶν περιέλθῃ εἰς Ἑλληνικὸν Οἰκονομικὸν Ὁργανισμόν, ἰσχυρόν μὲ κεφάλαια τοῦ σχεδίου Μάρσαλ καὶ πρὸ παντὸς μὲ κεφάλαια Ἑλληνικά, γενικότερας ἀντιλήψεως περὶ τοῦ προορισμοῦ τοῦ συγχρόνου κεφαλαίου, ἦτο σχέδιον φωτεινὸν καὶ πρακτικόν.

Ἀπὸ τὸ 1912 ὀνομάζεται Ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν μέχρι τοῦ 1915. Ἀφῆκε τὴν ἐντύπωσιν καινοτόμου Ὑπουργοῦ. Ἀλλὰ ἡ δημιουργικὴ περίοδος τῆς οικονομικῆς δράσεώς του χρονολογεῖται κυρίως ἀπὸ ὅταν εἰσηλθεν εἰς τὴν Ἐθνικὴν Τράπεζαν ὡς Συνδιοικητὴς τὸ 1918 καὶ ὀλίγον βραδύτερον τὸ 1923 ὅταν ἀνεδείχθη Διοικητὴς αὐτῆς. Ἐκτοτε ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα ἀποκτᾷ ἄλλον χαρακτήρα ὡς πραγματικὸν Κέντρον οικονομικῆς ἀναδημιουργίας τοῦ Κράτους. Ὁ Ἀλέξανδρος Διομήδης δὲν ἦτο τραπεζίτης ἦτο οικονομολόγος καὶ ἀπέβλεπεν εἰς τὴν Τράπεζαν ὄχι ὡς πρὸς ὄργανον κερδοσκοπίας, ἀλλὰ ὡς πρὸς φορέα τῆς ἀνασυντάξεως καὶ ἀναδημιουργίας τῆς οικονομίας τῆς Χώρας. Ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα μὲ ἐμπνευστὴν καὶ καθοδηγητὴν αὐτόν, βοηθούμενον ἀπὸ τὸν καθηγητὴν Κ. Βαρβαρέσσον, οικονομικὸν του σύμβουλον, ἀναλαμβάνει ἔκτοτε τὴν ἐπιστη-

μονικωτέραν μελέτην, ὀργάνωσιν καὶ ἄσκησιν τῆς Τραπεζιτικῆς πολιτικῆς καὶ τῶν συναφῶν θεμάτων νομίσματος, συναλλαγματος, προεξοφλητικοῦ τόκου. Χαράσσει νέας γραμμάς, πού εἶναι ἐκτεθειμέναι εἰς ἀνακοινώσεις του εἰτε πρὸς τὸ Γενικὸν Συμβούλιον τῆς Τραπεζῆς, ἀπὸ τὸ 1920 καὶ ἔπειτα, εἰτε πρὸς τὴν Γενικὴν Συνέλευσιν αὐτῆς. Ἡ πολιτικὴ του καθορίζεται μὲ τὴν κλασικὴν σαφῆνειαν καὶ διαύγειαν εἰς τὰς ἐτησίας ἐκθέσεις του, ὅπου ἄνευ δισταγμοῦ ὑπεστήριζε τὰ οικονομικῶς ὀρθὰ καὶ τὰ συμφέροντα νὰ γίνουιν. Τὰς ἐκθέσεις του συνέτασεν ὁ ἴδιος καὶ τὰς ἐλάξευε λεκτικῶς μὲ τὴν γνώρισιν εἰς αὐτὸν φραστικὴν καλλιέπειαν. Ἀπὸ αὐτὰς καὶ ἀπὸ τὰς ἀνακοινώσεις καὶ μελέτας του ἀνακύπτει τὸ βαθὺ ἐπιστημονικὸν του πνεῦμα, τὸ ὁποῖον συνενδύαζε κατὰ ἀριστοτεχνικὸν τρόπον τὸ θεωρητικῶς καὶ ἐπιστημονικῶς προσήκον πρὸς τὸ πρακτικῶς ἐφαρμόσιμον.

Ἀλλὰ τὸ ἔργον του εἰς τὴν Τράπεζαν δὲν περιωρίσθη εἰς αὐτά. Ὁ Διομήδης ἀπὸ τὰ πρῶτά του μελήματα ὡς Διοικητοῦ ἦτο νὰ ρυθμίσῃ τὰς σχέσεις τῆς Τραπεζῆς μὲ τὸ Κράτος πρὸς τὸν σκοπὸν νὰ τεματισθῇ ἡ ἀκαταστασία τῶν σχετικῶν λογαριασμῶν διὰ τῆς ἐνοποιήσεως προσωρινῶν δανείων, τῆς ἀναλήψεως τῆς διαχειρίσεως δημοσίων κτημάτων καὶ τῆς ἀποζημιώσεως τῶν ἀνταλλαγέντων πληθυσμῶν δι' ἐκδόσεως δανείων. Περὶ τοῦ τελευταίου τούτου θέματος ἔχω γράψῃ εἰς τὸ βιβλίον μου «Ἡ Ἀποζημιώσις τῶν Ἀνταλλαξίμων» πού ἐξεδόθη τὸ 1927 δαπάνῃ τῆς Τραπεζῆς. Ὑπὸ τὴν ἔμπνευσιν τοῦ ἰδίου ἐψηφίσθη ὁ νόμος 1643/1919 περὶ ἀναλήψεως ἀπὸ τὴν Ε.Τ.Ε. τῆς διαχειρίσεως τῶν κεφαλαίων κληροδοσιῶν καὶ δωρεῶν ὑπὲρ τοῦ Κράτους. Ἐπίσης τὰ Ν. Δ. τῆς 10-8-25 καὶ 20-11-25 περὶ διαχειρίσεως σταφίδος καὶ ἱδρύσεως Ἀυτονόμου Σταφιδικοῦ Ὁργανισμοῦ φέρουν τὴν σφραγίδα του. Στὸν καιρὸν τῆς Διοικήσεώς του ἀπεφασίσθησαν καὶ ἐδόθησαν τὰ τόσον εὐεργετικά διὰ τοὺς πρόσφυγας δάνεια ἀγροτικῆς καὶ ἐπαγγελματικῆς ἀποκαταστάσεως τῶν πληγέντων ἐκ τοῦ πολέμου πληθυσμῶν. Αὐτὸς πρῶτος ἐσκέφθη καὶ ἐπεκτείνῃ τὰς ἐργασίας τῆς Τραπεζῆς εἰς τὸ Ἐξωτερικὸν καὶ ἱδρύσας πρὸς τοῦτο Πρακτορεῖον εἰς Νέαν Ὑόρκην καὶ Γραφεῖα ἀλλαχοῦ τῆς Ἀμερικῆς. Εἰργάσθη μὲ τὸν τρόπον αὐτὸν ἀλλὰ καὶ ἄλλα ἀποτελεσματικὰ μέσα, μὲ εὐρείαν συμμετοχὴν τῆς Ἐθνικῆς εἰς Ἑταιρείας παραγωγικὰς εἰς τὴν χώραν μας, διὰ τὴν προσέλκυσιν κεφαλαίων ἐκ τῆς ἀλλοδαπῆς πρὸς οικονομικὴν ἀνασυγκρότησιν τῆς Χώρας.

Πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτὸν ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα συνέστησε, μὲ σύμπραξιν οικονομικῶν κύκλων Ἀγγλικῶν καὶ Ἀμερικανικῶν (Χάμπρο, Σέλιγκαν κλπ.) τὴν Hellenic and

General Trust Co. Τὸ ἔργον τῆς Ἑταιρείας ἦτο εὐρύ, εἰδικώτερον ὅμως ἀπεσκοπεῖ εἰς τὴν χορήγησιν δανείων εἰς παλαιὰς καὶ νέας Ἑλληνικὰς βιομηχανίας. Ἡ Ἑταιρία εἰς στενωτέραν ἀκτίνα δράσεως, λόγῳ περιωρισμένων κεφαλαίων, εἶχε τὸ ἔργον τῆς σημερινῆς ΚΕΔ πού ἔχει τὴν εὐχέρειαν νὰ ἐργάζεται ἀνέτως μὲ κεφάλαια τῆς Ἀμερικανικῆς βοηθείας. Μὲ τὴν βοήθειαν τῶν κεφαλαίων αὐτῶν τῆς Hellenic and General Trust Co, ἐβοηθήθη τότε ὁ Ταπητουργικὸς Ὁργανισμός, τὰ Λιπάσματα κλπ.

* * *

Ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ κύκλου ἰδεῶν καὶ σκοπῶν ὁ Ἀλέξανδρος Διομήδης ἐπρωτοστάτησεν εἰς τὴν ἱδρύσιν τοῦ 1924, ὁμοῦ μετ' ἄλλων Ἑλληνικῶν Τραπεζῶν τοῦ «Συνδικατοῦ Μελετῶν καὶ Ἐπιχειρήσεων» διὰ τὴν μελέτην σχεδίων ἔργων κοινῆς ὠφελείας καὶ κατασκευῆν αὐτῶν καὶ πρὸ παντός τῆς ἡλεκτρικῆς ἐνεργείας διὰ τὸν φωτισμὸν καὶ τὴν συγκοινωνίαν τῶν πόλεων Ἀθηνῶν - Πειραιῶς καὶ Περιχώρων, τῆς ὑδρεύσεως τῶν πόλεων τούτων καὶ τῆς ἀποξηράνσεως ἑλῶν μετὰ τῶν συναφῶν ἔργων εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ ἀλλαχοῦ. Οὕτω ἂν οὐδ' ἐξετελέσθησαν σχετικαὶ μελέται ὑπὸ τοῦ ὡς ἄνω Συνδικατοῦ καὶ ἐξησφαλίσθη ἡ σύμπραξις τοῦ οικονομικοτεχνικοῦ Ἀγγλικοῦ Ὁμίλου Power and Traction, συνεστήθη ἡ Γενικὴ Ἑλληνικὴ Ἑταιρία, εἰς τὴν ὁποίαν παρεχωρήθη ἀπὸ τὴν Κυβερνήσιν μας τὸ δικαίωμα παραγωγῆς καὶ διανομῆς ἡλεκτρικοῦ ρεύματος καὶ μεταφορῶν εἰς τὴν περιφέρειαν Ἀθηνῶν - Πειραιῶς. Με κεφάλαια μετοχικὰ Ἑλληνικὰ καὶ Ἀγγλικὰ λιρῶν 750.000 καὶ μὲ ὁμολογιακὰ λιρῶν 110.000, ἡ Γενικὴ Ἑλληνικὴ Ἑταιρία ἐπέτυχε, μὲ τὴν προσωπικὴν τοῦ Διομήδους ἐπέμβασιν εἰς τὸ Λονδίνον, νὰ πάρῃ δάνειον 2.000.000 λιρῶν ὑπὸ τὴν ἐγγύησιν τοῦ Βρετανικοῦ Θησαυροφυλακίου.

Μὲ αὐτὰ τὰ κεφάλαια ἡ Γ.Ε.Ε. συνέστησε διὰ τὴν ἐκμετάλλευσιν τοῦ προνομίου α) τὴν Ἠλεκτρικὴν Ἑταιρίαν Παραγωγῆς β) τὴν Ἠλεκτρικὴν Ἑταιρίαν Διανομῆς, πού τὸ 1932 αἱ δύο συνεχωρεύθησαν εἰς μίαν, τὴν Ἠλεκτρικὴν Ἑταιρίαν Ἀθηνῶν - Πειραιῶς, καὶ γ) τὴν Ἠλεκτρικὴν Ἑταιρίαν τῶν Μεταφορῶν. Τὸ προνόμιον τῆς ἐκμεταλλεύσεως τῶν Ἠλεκτρικῶν Σιδηροδρόμων Ἀθηνῶν - Πειραιῶς παρεχωρήθη διὰ τῆς αὐτῆς συμβάσεως ἀλλ' εἰς χωριστὴν Ἑταιρίαν, τῶν Ἑλληνικῶν Ἠλεκτρικῶν Σιδηροδρόμων, ἡ ὁποία ἱδρύθη ἀπὸ τὴν Ε.Τ.Ε. καὶ τὴν Τράπεζαν Hambros.

Ὅσον καὶ ἂν δυσπρόστησε καὶ ἐπεκρίθη τὸ ἔργον αὐτό, ἐξ ἀφορμῆς κυρίως τοῦ σκληροῦ χειρισμοῦ ἀπέναντι τοῦ Δημοσίου καὶ τοῦ Κοινοῦ ἀπὸ μέρους τῶν Ἀγγλῶν πού συμμετέχουν εἰς τὴν Διοίκησιν τῶν Ἑταιριῶν αὐτῶν, δὲν δύναται κανεὶς νὰ

ἀμφισβήτησις ὅτι ὁ ἐξηλεκτρισμός, ὁ φωτισμός τῶν Ἀθηνῶν καὶ τοῦ ἐπινείου, καὶ ἡ βιομηχανικὴ ἀνάπτυξις τῶν περιχώρων θὰ ἠδύναντο νὰ προσδεύσονται ὅσον προώδευσαν κατὰ τὰ τελευταῖα εἴκοσι χρόνια, ἀνευ τοῦ μεγάλου αὐτοῦ ἔργου. Ἀνευ αὐτοῦ εἶναι ζήτημα ἂν θὰ ὑπῆρχαν οἱ σήμερον ἀνθοῦντες συνοικισμοὶ τῶν Ἀθηνῶν καὶ Πειραιῶς καὶ ἡ βιομηχανικὴ μας πρόοδος.

Ἐν συνεχείᾳ ἡ Ἑθνικὴ Τράπεζα ἐπὶ Διοικήσεως τοῦ Ἀλεξάνδρου Διομήδου συνέστησε τὸ 1921)22 τὸ Συνδικάτον Ὑδροελέκτρων, τὸ ὁποῖον ἐνίσχυσε τὴν ἐκτέλεσιν τῶν μελετῶν διὰ τὴν ὑδρεύσιν τῶν Ἀθηνῶν. Τὸ ἔργον αὐτὸ τελικῶς ἐπραγματοποιήθη ἀπὸ τὴν Τράπεζαν Ἀθηνῶν ὁμοῦ μετὰ τὴν Ἀμερικανικὴν Ἑταιρίαν Γιούλεν. Διὰ τὴν ἐναρξιν τοῦ ἔργου ἡ Ἑθνικὴ Τράπεζα ἐχορήγησεν εἰς τὴν Ἑταιρίαν Ὑδροελέκτρων δάνειον Δρχ. 2.500.000, τὸ ὁποῖον βραδύτερον ἐτακτοποιήθη ἀπὸ τὸ εἰς δολλάρια Ἀμερικανικὸν δάνειον τῆς Ἑταιρίας αὐτῆς.

Τότε συνεστήθη καὶ τὸ Ἑλληνικὸν Συνδικάτον Ὑδροηλεκτρικῶν μελετῶν καὶ ἐγκαταστάσεων Δυτικῆς Μακεδονίας καὶ Στερεᾶς Ἑλλάδος. Μὲ σύμπραξιν τῆς Ἀμερικῆς Ἑταιρίας Foundation τὸ Συνδικάτον τῶν Ἑλληνικῶν Τραπεζῶν ἐπροχώρησεν εἰς τὰς προσπάθειας τοῦ διὰ τὴν κατασκευὴν καὶ συντήρησιν τῶν ἀποστραγγιστικῶν ἔργων εἰς τὴν πεδιάδα τῆς Θεσσαλονίκης. Πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτὸν ἐπεδιώχθη καὶ τελικῶς ἐπευτεύχθη ἡ συνομολόγησις εἰς τὰς ἀγοράς Ἀγγλίας καὶ Ἀμερικῆς δάνειον (τμήμα τοῦ τριμεροῦς τοῦ 1928) διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ἔργων αὐτῶν. Ἀπὸ τὸ δάνειον αὐτὸ ἐξευρέθησαν λίραι Ἀγγλίας 8.600.000 καὶ δολλάρια 7.500.000.

Μὲ τὰ χρήματα αὐτὰ ἐγένετο ἡ ἀποξήρανσις τῶν ἐλῶν τοῦ Στρυμόνος καὶ Ἀξιῶ ἐν Μακεδονίᾳ, καὶ ἔτσι ἀπεδόθησαν εἰς τὴν καλλιέργειαν νέαι ἐκτάσεις 835.000 στρεμμάτων τὰ ὁποῖα προηγουμένως κατεκλύζοντο μονίμως ἀπὸ τὰς πλημμύρας, ἐπροστατεύθησαν δὲ ἐπὶ πλέον ἐκτάσεις 1.370.000 στρεμμάτων. Ἐπίσης ἤρξισαν τὰ ἔργα τῆς ἀποξηράνσεως μικρολίμνων καὶ ἄλλων ἐκτάσεων, αἱ ὁποῖαι ἐπλημμύριζαν ἢ ἐκάλυπταν ἐκτάσεις περὶ τὰς 300 χιλιάδας στρεμμάτων εἰς τὴν Ἠπειρον καὶ ἄλλαχοῦ.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Διοικήσεως Διο-

μήδους ἡ Ε.Τ.Ε. συνέστησε καὶ ἄλλοι Συνδικάτον μελετῶν καὶ ἐργοληψίων διὰ τὴν μελέτην σιδηροδρόμου Ἀθηνῶν - Ρώμης καὶ ἐχορηγοῦσε τὴν ἀγοράν 1200 φορταμαζῶν Σιδηροδρόμων τοῦ Κράτους. Ἐπίσης ἐδάνεισε τὸ 1926 τὴν Α.Ε. Τοπικῶν Σιδηροδρόμων Μακεδονίας καὶ συμμετέσχεν εἰς ἄλλα δάνεια χορηγηθέντα εἰς Ἑταιρίας ἢ ἐργολήπτας διὰ ἔργα ὁδοποιίας καὶ ἄλλα προάγοντα τὴν Συγκοινωνίαν τῆς Χώρας.

Τὴν αὐτὴν ἐποχὴν συνεστήθη καὶ ἡ Τηλεφωνικὴ Ἑταιρία Ἀθηνῶν, ἡ ὁποία ἀποκατέστησεν εἰς τὴν Πρωτεύουσαν, τὸν Πειραιᾶ καὶ Περιχώρα τὰ νέα αὐτόματα τηλεφῶνα, ἔργον μεγάλου πολιτισμοῦ. Ἡ δραστηριότης διὰ τὸ ἔργον αὐτὸ ἀνήκει κατὰ μέγα μέρος εἰς τὸν τότε Συνδιοικητὴν Ἰωάννην Δροσόπουλον. Ἡ Ε.Τ.Ε. συμμετέσχεν εἰς τὸ κεφάλαιον τῆς Ἑταιρίας. Ὁ Ἀλέξανδρος Διομήδης ὑπῆρξεν ὁ Πρόεδρος αὐτῆς κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν καὶ καθωδήγησε τὰς συνεννοήσεις Κυβερνήσεως καὶ Ἀμερικανικῆς Ἀποστολῆς κατὰ τὸ 1948)49 διὰ τὴν σύστασιν τοῦ Ὁργανισμοῦ Τηλεπικοινωνιῶν.

ΔΙΟΜΗΔΗΣ ΚΥΡΙΑΚΟΣ
ὁ παπoὺς τοῦ Ἀλεξ. Διομήδου.

Εἰς τὴν μεγάλην ἐνεργητικότητα τοῦ Ἀλεξάνδρου Διομήδους ἀνήκει καὶ ἡ προσπάθεια τῆς μεταρρυθμίσεως τοῦ Τραπεζιτικοῦ μας συστήματος.

Ἡ Ε.Τ.Ε. ἦτο πολυδαίδαλος ὁργανισμός, Ἐκδοτικῆς, Ἐμπορικῆς, Κτηματικῆς καὶ Ἀγροτικῆς Πίστεως. Τὸν ἐνθυμοῦμαι ἀπὸ τὸ 1924, ὅτε ἤρχισεν ἡ συνεργασία μας διὰ τῆς εισόδου μου εἰς τὴν Τράπεζαν ὡς Ὑποδιοικητοῦ, δυσφοροῦντα διὰ τὴν ἀντιεπισημονικὴν αὐτὴν ὅσον καὶ ἀντιοικονομικὴν σύνθεσιν τοῦ μεγάλου Τραπεζιτικοῦ Ὁργανισμοῦ. Τὸ 1927 συνέλαβε τὸ σχέδιον τοῦ διαχωρισμοῦ τῆς Κτηματικῆς Πίστεως καὶ τὴν ἐπραγματοποίησεν διὰ τῆς ἰδρύσεως τῆς Ε.Κ.Γ.Ε. μετὰ Νόμον 3221 τῆς 28 Αὐγούστου 1924, τὸν νόμον 3290 τῆς 25 Φεβρουαρίου 1925 καὶ μετὰ τὰς ἀποφάσεις τῶν Γενικῶν Συνελεύσεων τῶν μετόχων Ἑθνικῆς Τραπεζῆς τοῦ 1925 καὶ 1927. Πρῶτος Διοικητὴς τῆς νέας Τραπεζῆς ἐξελέγη ὁ Ἰωάννης Δροσόπουλος, ἐκ τῶν κυρίων συνεργατῶν τοῦ Διομήδου. Ἡ Τράπεζα αὐτὴ προσέφερεν ἀνεκτιμήτους ὑπηρεσίας εἰς τὴν ἀκίνητον ἰδιοκτησίαν καὶ εἰς τὴν ἐπιτάχυνσιν τῆς ἀνοικοδομήσεως, ἰδίως τῶν Ἀθηνῶν.

Ἐπηκολούθησεν ἡ ἰδρυσις τῆς Τραπε-

ξης τῆς Ἑλλάδος, εἰς τὴν ὁποίαν παρεχωρήθη τὸ ἐκδοτικὸν προνόμιον ἀποσπασθὲν ἀπὸ τὴν Ε.Τ.Ε. διὰ νὰ μείνῃ αὐτὴ καθαρά Ἐμπορικὴ καὶ Βιομηχανικὴ Τράπεζα. Ὁ Διομήδης εἶχεν ἤδη προμελετήσῃ τὴν μεταρρυθμίσιν μαζί με τοὺς οικονομικοὺς τοῦ συνεργάτας. Ἦτο ἐπομένως ἐτοιμος ὅταν τὸ 1927 ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις ἀντιμετώπισε τὴν σύστασιν τοῦ Διοικητοῦ τῆς Τραπεζῆς τῆς Ἀγγλίας Νόρμαν καὶ τῆς Δημοσπονδικῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν περὶ Τραπεζικῆς μεταρρυθμίσεως καὶ ἰδρύσεως Ἐκδοτικῆς ἀμιγυοῦς Τραπεζῆς. Ἐτέθη τότε ὑπὸ συζητήσιν ἡ πρότασις εἴτε νὰ παραμείνῃ τὸ Ἐκδοτικὸν Προνόμιον εἰς τὴν Ἐθνικὴν καὶ νὰ ἰδρυθῇ νέα Ἐμπορικὴ Τράπεζα, ἡ ὁποία θὰ ἀπερρόφα τὰς ἐργασίας, βιομηχανικὰς καὶ Ἐμπορικὰς, τῆς Ἐθνικῆς, εἴτε νὰ γίνῃ τὸ ἀντίθετον, δηλαδή ἡ Ἐθνικὴ νὰ διατηρήσῃ τὸν Ἐμπορικὸν χαρακτῆρα καὶ νὰ ἰδρυθῇ χωριστὴ Ἐκδοτικὴ. Τὸ τελευταῖον αὐτὸ προεκρίθη ἀπὸ τοὺς παράγοντας τῆς Ἐθνικῆς καὶ τῆς Κυβερνήσεως. Τὸ θέμα εἶναι εὐρύτατον, καὶ τὸ ἔχουν διαπραγματεῦθῃ με ἀκρίβειαν ὁ Γεώργιος Α. Πύρρος εἰς τὸ βιβλίον του «Συμβολὴ εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος» τόμος Α' πού ἐξεδόθη τὸ 1936, καθὼς καὶ ὁ Γ. Κ. Βούρος εἰς τὸ βιβλίον του «Τὰ δέκα χρόνια τῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος» τοῦ 1938. Ὁ Ἀλέξανδρος Διομήδης ἀπὸ τοὺς πρώτους πού συνέλαβαν τὴν ἰδέαν, εὐρέθη εἰς τὸ μέσον ἀφ' ἐνὸς ἐκείνων οἱ ὁποῖοι ἤθελαν τὸν ἀποχωρισμὸν καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐκείνων πού ἀνέδραν. Ἀδίστακτα, μαζί με τὸν τότε Ὑπουργὸν τῶν Οἰκονομικῶν ἀειμνηστον Γ. Καφαντάρην, ἐτάχθη κατὰ τῆς ἀντιδράσεως καὶ ἐπῆρε τὰς εὐθύνας τῆς ἰδρύσεως τῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος. Ἡ ἰδρυσίς τῆς εἶναι ἓνα ἐκ τῶν σπουδαιότερων ἔργων τῆς Τραπεζικῆς μεταρρυθμίσεως, πού συνετέλεσεν εἰς τὸ νὰ ἀποκατασταθῇ ἡ ὀφειλομένη τάξις εἰς τὸ σύγχρονον τραπεζικὸν σύστημα τῆς Ἑλλάδος. Ἡ δράσις τῆς Τ.Ε. πρέπει νὰ κριθῇ ἐκ τῶν προπολεμικῶν ἀποτελεσμάτων της ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς προσεφλήσεις, τὸν τόκον, τὸ συνάλλαγμα. Μεταπολεμικῶς ἡ Τ.Ε. ἐξυπηρέτησε ἀποτελεσματικὰ τὴν Χώραν καὶ τὸ Δημόσιον ἐναντίον πολυαριθμῶν δυσχερειῶν καὶ ἐμποδίων διὰ τὴν ἐν γένει ἀναδημιουργίαν τῆς οικονομίας τῆς Χώρας. Ἐλέχθη ὅτι ἡ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος ἠναγκάσθη ἐκ τῶν πραγμάτων νὰ ἐξέλθῃ ἐνίστε ἀπὸ τὰς γραμμὰς τῆς ὀρθοδόξου πολιτικῆς μῆς Ἐκδοτικῆς Τραπεζῆς. Τοῦτο ὅμως εἶναι ἐντέλως φαινομενικὸν καὶ ἀνάγκη ἐκ τῶν περιστάσεων, καθ' ὃ μέτρον ἐγένετο, ἡ δὲ ἀκολουθηθεῖσα ὑπ' αὐτῆς πολιτικὴ ὑπῆρξεν ἡ μόνη πρακτικῶς ἀναγκαία διὰ τὴν ἑλληνικὴν τραπεζικὴν πραγματικότητα, ὡς ἀνεγνώρισε καὶ ἡ

πρόσφατος ἔκθεσις τοῦ Ἀμερικανοῦ ἐμπειρογνώμονος Jones ἐπὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ Τραπεζικοῦ συστήματος.

Πρώτος Διοικητὴς τῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος διορίσθη ὁ Διομήδης καὶ τὴν διώκησεν ἀπὸ τὸ 1928 ἕως τὸ 1931. Ἀντιμετώπισεν ὅλας τὰς δυσχερείας καὶ ἀντιζηλίαις, πού ἔχει κάθε νέος ὀργανισμός, ὁ ὁποῖος μάλιστα ὡς ἐκτοῦ ρόλου του διέθεσεν ἐχθρικῶς τὸν Τραπεζικὸν κόσμον. Τὰς ἀντιμετώπισε με θάρρος ἀλλὰ καὶ συμβιβαστικότητα καὶ ἔτσι διέπλεε τὰς συμπληγάδας. Ἡ κατὰ τὸ 1931 ἐκραγεῖσα ὀρμητικὴ παγκόσμιος οικονομικὴ κρίσις, καὶ ἰδίως ἡ ἀπομάκρυνσις τῆς Ἀγγλικῆς λίρας ἀπὸ τὸν χρυσοῦν κανόναν, ἐκλόνισε καὶ τὴν δραχμὴν, τῆς ὁποίας ἡ σταθερότης εἶχεν ἀνατεθῇ εἰς τὴν Τ.Ε. Τὰ ἐφαρμοζόμενα συναλλαγματικὰ μέτρα, ἔφεραν τὸν Διομήδην εἰς ἀντίθεσιν με τὸν τότε Πρωθυπουργὸν Ἐλευθέριον Βενιζέλον, ὁ ὁποῖος ἐπίστευσε φήμας περὶ χαλαρότητος τοῦ Διοικητοῦ. Ὁ πρώτος Διοικητὴς τῆς Τ.Ε. ἠναγκάσθη ν' ἀποχωρήσῃ καὶ δὲν διστάζω νὰ εἶπω ὅτι ἔπεσε θύμα ἀδίκου παρεξηγήσεως.

Αὐτὴ εἶναι μέσα εἰς ὀλίγας γραμμὰς ἡ οικονομικὴ δράσις τοῦ Ἀλεξάνδρου Διομήδους. Ἐνὰς δημιουργὸς δὲν μπορεῖ νὰ ποθῇ περισσότερα καλὰ καὶ παραγωγικὰ ἀποτελέσματα τοῦ ἔργου του. Ἀπὸ τὸ σύντομον αὐτὸ περὶ τῆς δράσεως του σημειώμα μας λείπουν πολλὰ ἄλλαι λεπτομέρειαι καὶ ἰδίως ὅσον ἀφορᾷ τὴν μεταπολεμικὴν δραστηριότητά του διὰ τὴν ἀνασυγκρότησιν τῆς Χώρας. Μερικαὶ παλαιότεραι ἀξίζει νὰ μνημονευθῶν εἰς γενικωτάτας γραμμὰς. Ὁ Ἀλέξανδρος Διομήδης ὡς ἐκπρόσωπος τῆς Κυβερνήσεως Ἐλευθερίου Βενιζέλου διεπραγματεύθη τὸ 1918 εἰς τὸ Ἐξωτερικὸν μετὰ Συμμάχους Ἀγγλῶν καὶ Γαλλῶν τὸ θέμα τῶν Συμμαχικῶν πιστώσεων πού μᾶς ἐχορηγήθησαν διὰ τὰς στρατιωτικὰς δαπάνας τοῦ πρώτου Μεγάλου πολέμου. Βάσει τῶν πιστώσεων αὐτῶν, ὡς καλύμματος, ἐξεδίδοντο αἱ ἀπαιτούμεναι δραχμαὶ διὰ τὰς στρατιωτικὰς δαπάνας. Ἀργότερον μετὰ τὸν πόλεμον ἐχρειάσθη μακρὰ καὶ πολὺ πλοκος διαπραγματεύσεως διὰ τὴν τακτοποίησιν τῶν ἐκ τῆς σχετικῆς συμφωνίας προκυψάντων ἀμοιβαίων ὑποχρεώσεων τῶν Συμμάχων καὶ ἡμῶν (δρα Τσουδεροῦ «Συμμαχικαὶ Πιστώσεις» Ἀθῆναι 1924 — Τὰ πολέμικα χρέη Γαλλίας-Ἑλλάδος», ἐφημ. Ἑλ. Βῆμα 7 Μαρτίου 1925 καὶ ἰδίον ἔτους «Τὰ μεταξὺ Ἀγγλίας καὶ Ἑλλάδος χρέη»).

Μετὰ τὴν Μικρασιατικὴν καταστροφὴν ὁ Ἀλέξανδρος Διομήδης ἀντιπροσώπευσε τὴν Ἑλλάδα εἰς τὴν Κοινωνίαν τῶν Ἐθνῶν καὶ ὁμοῦ με τοὺς ἀρμοδίους Ὑπουργοὺς ἐξησφάλισαν τὴν ἐκδοσιν δανείου λιρῶν 12 ἑκατομμυρίων ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Κ.Ε.

διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν ἐκ Τουρκίας προσφύγων. Αὕτῃ ἐγένετο διὰ μικτῆς Αὐτονόμου Ἐπιτροπῆς δύο Ἑλλήνων καὶ δύο ξένων, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ ἓνας ἦτο Ἀμερικανὸς Πρόεδρος. Τὰς πρὸς ἐγκατάστασιν τῶν προσφύγων γαίας 500.000 στρέμματα παρεχώρησε τὸ Ἑλληνικὸν Δημόσιον. Ἐπίσης ἔλαβεν οὗτος ἐνεργὸν μέρος εἰς τὰς συζητήσεις τοῦ τριμεροῦς δανείου τοῦ 1928, τὸ ὁποῖον ἐξεδόθη καὶ αὐτὸ ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Κ. Ε., ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν τῆς τραπεζικῆς μεταρρυθμίσεως περὶ τῆς ὁποίας ἀνέφερα παραπάνω. Διὰ τὴν σταθεροποίησιν τῆς τιμῆς τῆς δραχμῆς ἐχρησιμοποιήθη τὸ ἓν τρίτον τοῦ δανείου τούτου, τὸ ὁποῖον ἐξεδόθη εἰς τὸ σύνολόν του εἰς τὸ Λονδίνον καὶ τὴν Ἀμερικὴν. Ἡ σύμβασις τοῦ δανείου ὑπεγράφη ἐν Λονδίνῳ ἀπὸ τὸν τότε πρέσβυν Δ. Κακλαμάνον καὶ τὸν ὑποφαινόμενον. Τὸ ποσὸν τοῦ δανείου ἀνῆλθεν εἰς λίρας 10 ἑκατομμύρια καὶ εἰς δολ-

λάρια 11 ἑκατομμύρια.

Ἡ Οἰκονομικὴ Πολιτεία τοῦ Ἀλεξάνδρου Διομήδους εἶναι ἔργον πραγματικῆς ἀνασυγκροτήσεως τῆς Χώρας, τοῦ ὁποίου τ' ἀποτελέσματα ἐγένοντο προπολεμικῶς αἰσθητὰ εἰς τὴν πρόοδον καὶ εἰς τὴν παραγωγὴν αὐτῆς. Εἰς πολλὰ σημεῖα ὁμοιάζει μὲ τὰς γραμμὰς πού ἐχάραξε τὸ πρόγραμμα τῆς μεταπολεμικῆς ἀνασυγκροτήσεως, μὲ χρήματα ὅμως τοῦ σχεδίου Μάρσαλ σχετικῶς ἀφθονὰ καὶ ἀνέξοδα. Καὶ μόνον τὸ ἔργον τοῦ αὐτοῦ εἶναι ἀρκετὸν ν' ἀνεβάσῃ τὸν Ἀλέξανδρον Διομήδην εἰς τὴν ἀνωτάτην βαθμίδα τῶν Ἑλλήνων πού ἔδρασαν κατὰ τὰ ἔτη ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως αὐτῆς πρὸ 120 ἐτῶν. Ἐπαξίως ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν τὸν κατέλεξε μεταξὺ τῶν Μελῶν τῆς, ὁ Ἀνώτατος Ἀρχὼν τοῦ ἀπένειμε τὸν Μεγαλόσταυρον τοῦ Σωτῆρος καὶ ἡ Πολιτεία τὸν ἀνεβίβασε εἰς τὸ Ἀνώτατον Ἀξίωμα τοῦ Πρωθυπουργοῦ.

Ε. Ι. ΤΣΟΥΔΕΡΟΣ

Πρώην Πρωθυπουργὸς καὶ Πρώην Διοικητὴς Τ.Ε.

ΕΙΣ ΤΗΝ ΥΠΗΡΕΣΙΑΝ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ

Ἐνθυμοῦμαι τὸν Ἀλέξανδρον Διομήδην, τὸν ἄνθρωπον. Ἦτο, μέσα εἰς τοὺς ὀλίγους πλέον πού εἶχον ἀπομείνει, ὁ ἀντιπροσωπευτικὸς τύπος τῶν ἐξαίρετων ἀνδρῶν, τῶν ἀρχόντων τοῦ 19ου αἰῶνος, εἰς τοὺς ὁποίους εἶχον προορισθῇ τὰ πρωτεία. Ἐπιστημονικὸς ὀπλισμὸς, καὶ μάθησις εὐρεΐα, πολὺπλευρος, καλλιέργεια βαθυτάτη, καὶ ἀνοικτοὶ ὀρίζοντες, ματιὰ πού ἤθελε νὰ φθάσῃ παντοῦ, νὰ συλλάβῃ μίαν εἰκόνα καθολικὴν τοῦ κόσμου, ὅχι νὰ ἔχῃ κατατεμαχισμένα τὰ μέρη του. Δὲν ἦτο ὁ κοινωνιολόγος, οὐτε ὁ οἰκονομολόγος καὶ ὁ τραπεζίτης μόνον. Τὸ πνεῦμα, τὰ ἐνδιαφέροντα τὰ πνευματικά, ἡ μελέτη τῆς ἱστορίας, ἡ κατάρτισις τοῦ αἰσθητικοῦ κάλλους εἰς τὰ χορικά μιᾶς ἑλληνικῆς τραγωδίας ἢ εἰς τὰ χρώματα ἐνὸς πίνακος—ὅλα αὐτὰ ἦσαν ἀνάγκη ὀργανικὴ διὰ τὸν ἀνθρώπινον τύπον πού ἐξέφραζε ὁ Ἀλέξανδρος Διομήδης. Γράφων «ὀλίγας ἀναμνήσεις νεανικῶν χρόνων» διὰ τὸν Ἀγγελον Βλάχον ὁ Διομήδης σημειώνει: «Εἰς τὰ 1898, μόλις ἐπιστρέψας ἀπὸ τὰς ἐν Εὐρώπῃ σπουδᾶς μου, ἦλθον, μετὰ τὸ δέος πού εἶχαμε τότε οἱ νέοι ἐνῶπιόν του, πρώτῃν φοράν εἰς ἐπαφὴν μετὰ τὸν Ἀγγελον Βλάχον. Εἶπον δέος, διότι ὁ Ἀγγελος Βλάχος κατὰ ὡσάν δέος ἐνέπνεεν εἰς ὅλους μας μετὰ τὴν ὑψηλὴν του νόησιν, μετὰ κάποιαν αὐστηρότητα ὕψους πού εἶχε, μετὰ τὴν αἰγλὴν πού περιέβαλλε ὅχι τὸν παλαιὸν διπλωμάτην τοῦ Βερολίνου Συνεδρίου ἀλλὰ τὸν σοφόν, τὸ βαθὺν Gelehrten—ὅπως λέγαμε τότε οἱ γερμανομαθεῖς—τὸν ἔκτεινοντα τὸ πεδίων τῆς γνώσεως εἰς ἀπέραντον ὀρίζοντα».

Ὁ «ἀπέραντος ὀρίζων» ἐκάλει καὶ τὸν Ἀλέξανδρον Διομήδην. Δὲν εἶναι τυχαῖον ὅτι ἀπὸ αὐτὸν τὸν οἰκονομολόγον, τὸν τραπεζίτην, τὸν ἄνθρωπον τῶν ἀριθμῶν, ἐξεπήδησεν ἕνας ἀπὸ τοὺς βαθυτέρους με-

λητητάς τῆς Βυζαντινῆς μας ἱστορίας. Τὸ «πάθος» αὐτῆς τῆς ζωῆς γίνεται ἐδῶ ταυτοσημον μετὰ τὸ πάθος διὰ τὴν Ἑλλάδα. Δὲν φθάνει ἀπλῶς νὰ ἀναλώσῃς τὴν ζωὴν σου εἰς τὴν διακονίαν τῆς. Πρέπει νὰ σκύπτῃς συνεχῶς ἐπάνω εἰς τὰς ρίζας τοῦ ἔθνους, εἰς τὰ πεπωμένα του. Καὶ αὐτὸ ἦτο ἀνάγκη διὰ τὸν Διομήδην. Τοῦ ἐξιδίε πιστῖν, καὶ θάρρους, καὶ βεβαιότητά. Ὅσοι

εἶχομεν τὸ προνόμιον νὰ συνεργασθῶμεν μαζί του θὰ ἐνθυμούμεθα πάντοτε, μαζί μετὰ ὅλα τὰ ἄλλα, τὴν ἀκτινοβολίαν αὐτῆς τῆς πίστεως καὶ τῆς βεβαιότητος, τὸ πόσον πάντοτε ἐφεύγαμεν μετὰ θάρρος ἀπὸ κοντὰ του.

Εἶπα, πρὸ ὀλίγου, διὰ «πάθος ζωῆς». Μία ἀπλὴ ἀπαρίθμησις τῶν πεπραγμένων αὐτοῦ τοῦ νεαροῦ διδάκτορος τῶν Πανεπιστημίων τοῦ Βερολίνου, τῆς Βαϊμάρης, τοῦ Φριβούργου καὶ τῶν Παρισίων, πού ἀρχίζει τὸν αἰῶνα μετὰ δειλὰ βήματα διὰ νὰ κλείσῃ τὰ πρῶτα πενήντα χρόνια τοῦ ὡς Πρωθυπουργὸς τῆς Ἑλλάδος, μία ἀπλὴ ἀπαρίθμησις θὰ ἐδειχνε πόσον ὁρόμον πολὺν ἐκάλυπεν. Πόση ἐργασία καὶ τί ἔργον! Εἰς τὴν πολιτικὴν ζωὴν, εἰς τὴν οἰκονο-

μικὴν, εἰς τὴν Ἰδρυσὶν μεγάλων τραπεζῶν, εἰς τὴν Διοίκησιν τῶν, εἰς μεγάλα ἔργα Κοινῆς Ὤφελείας, εἰς τὴν ἐκπροσώπησιν τοῦ ἔθνους, ἐξῶ τῶν συνόρων, εἰς σκληράς στιγμὰς τοῦ βίου τῆς Ἑλλάδος.

Ὁ σημερινὸς Διοικητὴς τῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος θὰ περιορισθῇ νὰ ἀποτίσῃ ἐδῶ, εἰς αὐτὸ τὸ ἀφιέρωμα, φόρον εὐλαβοῦς τιμῆς πρὸς τὸν Ἰδρυτὴν καὶ τὸν πρῶτον Διοικητὴν τοῦ Ἰδρύματος. Ὁ Ἀλέξανδρος Διομήδης δὲν ἐθεμελίωσε μόνον τὴν Τράπεζαν. Ἄφησε καὶ ἕνα παράδειγμα, ἕνα πρότυπον Διοικητοῦ πού θὰ παρακολουθῇ τοὺς διαδόχους του, κληρονομία καὶ ὑποθήκη πολυτίμος.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΔΙΟΜΗΔΗΣ
ὁ πατέρας του.

ΜΙΑ ΗΓΕΤΙΚΗ ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑ

Ο Άλέξανδρος Διομήδης ανήκει σε μίαν ήρωϊκή γενεά πολιτικής και οικονομικής ήγερσης. Η στερεή θεωρητική του κατάρτιση και γενικότερα η εύρωπαϊκή του μόρφωση τον είχαν φυσικά τοποθετήσει ως ένα από τους προδρόμους του κινήματος της Άνορθώσεως στα 1909. Και όταν το κίνημα αυτό βρήκε τη συγκεκριμένη του πολιτική μορφή, ο Διομήδης πήρεν άμέσως θέση όχι σαν απλός ούραγός αλλά σαν ήγυτικό στοιχείο του όλου κινήματος. Θα μπορούσε μάλιστα να προσθέσει κανείς ότι ο Διομήδης συνέχισε το Άνορθωτικό κίνημα πολύ πειό πέρα από τα φυσικά χρονικά του όρια, πειό πέρα ακόμα και από τα γνώριμα πολιτικά του πλαίσια.

Πραγματικά τα τελευταία σαράντα χρόνια της έθνικής μας ζωής, με τις γνωστές αντιθέσεις και αντινομίες τους, είναι γεμάτα από τη γόνιμη και κυρίως Άνορθωτική δράση του Διομήδη. Υπουργός, Διοικητής των δύο Τραπεζών, Πρόεδρος του Άνωτάτου Οικονομικού Συμβουλίου ή του Συμβουλίου Άνασυγκροτήσεως, Πρωθυπουργός ή και απλός θεωρητικός μελετητής των προβλημάτων μας δεν υπήρξε περίπτωση που να μην έδωσε το παρόν σε κάθε προσκλητήριο ανασυντάξεως των έθνικών δυνάμεων, που να μην πήρε την πρωτοβουλία μελετών ή λύσεων για τα ζωτικά προβλήματα της Χώρας, που να μην εισέφερε την άπείρανη θεωρητική του μόρφωση, το έξαιρετικά καλλιεργημένο πνεύμα του και τη σοφή του έμπειρία σε κάθε προσπάθεια οικονομικής και κοινωνικής Ισορροπίας, σε κάθε βήμα προόδου και εξέλιξεως, σε κάθε κίνηση Άνορθώσεως. Η μελέτη, ή ανανέωση, ή διαρκής προσπαογή ήτανε για το Διομήδη περισσότερο από βίωμα. Ήτανε πάθος. Ξεκίνησε με την ήγέτιδα τάξη του 1909 και πέθανε τελευταίος αυτός το 1950 τακτοποιώντας στο νοσοκομείο τα χειρό-

γραφα της μελέτης του για «Μιά νέα διάρθρωση της Έλληνικής Οικονομίας».

* * *

Η περίπτωση Διομήδη θέτει ακόμη μιὰ φορά επί τάπητος το ζήτημα των σχέσεων μεταξύ πολιτικής και οικονομικής. Μέσα εις τα στενά όρια του σημερινού άφιερώματος δεν είναι δυνατόν να μπούμε σε

μιάν εξαντλητική έρευνα του θέματος. Άλλ' ή ζωή του Διομήδη είχε τόσες διακυμάνσεις και τό έργο του είναι τόσο πολυσύνθετο που άσφαλώς μπορούν να αποτελέσουν τη βάση μιās έρμηνείας του προβλήματος. Γιατί αποτελούν την καλλίτερη απόδειξη της άμοιβαίας άλληλοεπιδράσεως και άλληλοεξαρτήσεως των δύο αυτών βασικών μορφών της ήγερσης.

Ο Διομήδης δεν ήταν βέβαια αυτό που έννοούμε γενικά με τη λέξη πολιτικός, παρ' όλο που έχρημάτισε, πολλές φορές Υπουργός κι' έφτασε στο τέλος του βίου του να γίνη Άντιπρόεδρος και άργότερα Πρόεδρος της Κυβερνήσεως. Η πνευματική του Ιδιοσυγκρασία και ο στοχαστικός του χαρακτήρας ήταν κάπως

ΕΛΕΝΗ Ν. ΔΙΟΜΗΔΗ
ή μητέρα του.

ξένοι προς την τόσο κοσμική αυτή μορφή της ήγερσης. Το παραδεχόταν άλλως τε και ο ίδιος. Και το έτόνιζε μάλιστα επίμονα στις Ιδιωτικές του συνομιλίες με την διαφορά ότι στο βάθος ήταν δύσκολο να ξεχωρίσει κανείς αν ή έπιμονή του αυτή ήταν πραγματική ανάμετρηση δυνάμεων ή αν έκρυβε κάποια δόση κοκεταρίας, που έπήγαζε από την άσφαλή έπίγνωση ότι και έξω από την ένεργό πολιτική ως οικονομολόγος ή ως θεωρητικός μελετητής επηρέαζε την πολιτική ή ακόμη διαμόρφωνε πολιτικά προγράμματα και πολιτικές καταστάσεις σε βαθμό πολύ μεγαλύτερο από το συνηθισμένο κοινοβουλευτικό τύπο του πολιτικού.

Άπό την άλλη πλευρά ως οικονομολόγος δεν υπήρξε ποτέ ένας μονοκόματος

τεχνικός, πολύ δὲ λιγώτερο ἕνας στενὸς τραπεζίτης. Θὰ μπορούσε μάλιστα νὰ πῇ κανεὶς ὅτι ὅσον ἀφορᾷ τὸ τελευταῖο αὐτὸ ἀπὸ τὴν καθαρὰ ἐπαγγελματικὴ ἀποψη ἐθυσίαζε συχνὰ τὴν τραπεζικὴ ἀντίληψη στὴ γενικώτερη οἰκονομική. Ὅπως ἄλλωστε συχνὰ κατ'ὀρθον νὰ συνδυάζει μὲ μιὰ δημιουργικὴ φαντασία καὶ διαίσθηση τὰ δεδομένα τῆς οἰκονομικῆς θεωρίας μὲ τὶς ἀπαιτήσεις τῆς γενικώτερης πολιτικῆς. Καὶ αὐτὸ ἐξηγεῖ τὸ μυστικὸ τῆς διαρκoῦς ἰσορροπίας του, τὴν τάση του γιὰ προοδευτικὲς ἐξελλίξεις καὶ ἀναπροσαρμογές, τὴ μόνιμη καταπόνησὶ του μὲ κάθε ζήτημα ποὺ μπορεῖ νὰ ἀντιμετωπισθεῖ ἀπὸ τὸν ἐπιτυχὴ συνδυασμὸ τῆς θεωρίας μὲ μιὰ βαθύτερη ἐνατένιση ἀλλὰ καὶ μὲ μιὰν ἀνώτερη ἐποπτεία τῆς ζωῆς.

Ἡ συμβολὴ τοῦ Διομήδη στὴ σημερινὴ διαμόρφωση τῆς Ἑλληνικῆς ζωῆς εἶναι ἀπέραντη. Δὲν θὰ ποῦμε σὲ λεπτομέρειες ἀλλὰ θὰ μνημονεύσουμε μόνον μερικὰ ἀπὸ τὰ πεῖδι χαρακτηριστικὰ σημεῖα τοῦ ἔργου του. Καὶ μάλιστα ἐκεῖνα ποὺ δείχνουν ὅχι μόνον τὴν ἀλληλοεξάρτηση μεταξὺ πολιτικῆς καὶ οἰκονομικῆς ἀλλὰ καὶ κάποτε τὴν πρωτοβουλία τῆς οἰκονομικῆς στὴ χάραξη πολιτικοῦ προγράμματος.

Ἡ ἀποκατάσταση τῶν Προσφύγων, ποὺ ἔγινε μεταξὺ 1923-32, θὰ ἦταν ἀδύνατη χωρὶς τὰ ἐξωτερικὰ καὶ ἐσωτερικὰ Δάνεια, τῶν ὁποίων ἐμπνευστὴς ἀλλὰ καὶ πρωτεργάτης ἦταν ὁ Διομήδης. Ἡ Σύμβαση τῆς Power, ποὺ ἐξασφάλισε τὸν ἠλεκτροφωτισμὸ καὶ τὴν ἠλεκτροκίνηση στὴν Ἀθῆνα καὶ Πειραιᾶ ἦταν ἔργο του ποὺ ὅσο κι' ἂν κατακρίθηκε σὲ ὀρισμένες λεπτομέρειες παραμένει πάντα ἕνας σημαντικὸς σταθμὸς πολιτισμοῦ καὶ γιὰ τὴν ἀνεση ποὺ ἐχάρισε σ' ἕνα σημαντικό τμήμα τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Χώρας καὶ γιὰ τὴ δημιουργία τῶν ἀπαραίτητων προϋποθέσεων γιὰ τὴν ἐκβιομηχάνιση τοῦ τόπου. Ἐργὸ του ἐπίσης ἡ ἰδρυση τῆς Hellenic and General Trust Ltd ποὺ ἐξασφάλισε τὴν ἐνίσχυση καὶ χρηματοδότηση τῆς Ἑλληνικῆς Βιομηχανίας στὰ πρῶτα τῆς βήματα μὲ εὐθηνὰ ἐξωτερικὰ κεφάλαια. Ἐργὸ του ἀκόμα ἡ τραπεζικὴ μεταρρύθμιση τοῦ 1927, ποὺ μὲ τὴν ἀπόσπαση τοῦ ἐκδοτικοῦ προνομίου ἀπὸ τὴν Ἑθνικὴ Τράπεζα καὶ τὴν ἰδρυση τῆς Τραπεζῆς Ἑλλάδος ἔδωκε στὰ δύο μεγάλα πιστωτικὰ ἱδρύματα τὴν εἰδικώτερη καὶ γενικώτερη μορφή ποὺ ἀναποκρίνεται στὶς σύγχρονες ἀρχές τῆς θεωρίας, ἀλλὰ καὶ στὶς ἀνάγκες τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας καὶ ἀνοίξε παράλληλα εὐρύτερες δυνατότητες στὴν ἀστικὴ καὶ τὴν ἀγροτικὴ πιστωτικὴ δημιουργία μὲ τὴν ἐξειδικευμένη θεμελίωση τῆς Κτηματικῆς καὶ τῆς Ἀγροτικῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος. Ἰδιαιτέρα συνέχεται τὸ ἔργο του μὲ τὰ προβλήματα τῆς νομισματικῆς πολιτικῆς τῆς Χώρας στὴν ὁποία σημειώσε

τρεῖς ἱστορικοὺς σταθμοὺς ἐπιτυχίας, μὲ τὴν σταθεροποίησιν τοῦ 1927, τὴ σύνδεση τῆς συναλλαγματικῆς τιμῆς τοῦ 1931 καὶ τελευταῖα μὲ τὴν ἀναπροσαρμογὴ τοῦ 1949. Πρὸ παντὸς ὅμως ἔργο καὶ πρωτοβουλία τοῦ Διομήδη ὀπῆρε ἡ πολιτικὴ τῶν Ὑδραυλικῶν καὶ Παραγωγικῶν Ἐργῶν, ποὺ ἀρχισε μὲ τὴ Σύμβαση Foundation στὰ 1925, συνεχίσθηκε μὲ πάθος στὶς ἔρευνες καὶ μελέτες τοῦ Ἀν. Οἰκονομικοῦ Συμβουλίου ἢ τοῦ Συμβουλίου Ἀνασυγκροτήσεως (1925-1949) καὶ βρῆκε τὴ δικαίωσίν του στὰ προγράμματα ὧν τῶν Κομμάτων καὶ Κυβερνήσεων ἀπὸ τοῦ 1925 ἕως σήμερα.

Καὶ ὅλα αὐτὰ μέσα ἀπὸ τὸ ἀπλὸ ἀλλ' ἐπιβλητικὸ γραφεῖο τοῦ Διοικητοῦ τῆς Ἑθνικῆς χωρὶς ὁ Διομήδης νὰ χρηματίζει Ὑπουργὸς ἢ νὰ ἀναλάβει ὑπεύθυνον πολιτικὸ ἀξίωμα οὐτε μιὰ μέρα σὲ ὅλα τὰ ἀντίστοιχα χρονικὰ διαστήματα.

* * *

Θὰ ἦταν ἀσυγχώρητη παράλειψη μιλώντας κανεὶς γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Διομήδη νὰ μὴν ἀφιέρωση λίγες γραμμὲς καὶ στὸν ἄνθρωπο. Γιατὶ ὁ Διομήδης ἦταν πρὸ παντὸς ἄνθρωπος. Καὶ ἡ δράση του ὁλόκληρη καθρεφτίζει ἕναν ἀνθρωπισμὸ, μιὰ ψυχικὴ καὶ πνευματικὴν ὑπόσταση, ποὺ ἀσφαλῶς δὲν ξαναβρίσκονται εὐκολα μέσα στὴν εἰδικευση καὶ τὴ μηχανοποίηση τῆς σημερινῆς ζωῆς.

Ἀνῆκει στὰ μεγάλα προνόμια τῆς ἡγεσίας ἡ διαρκὴς μάχη καὶ ἡ διαρκὴς ἀνησυχία γιὰ ὅλα τὰ σύγχρονά της προβλήματα. Ἡ ζωὴ τοῦ Διομήδη ἦταν γεμάτη ἀπὸ τέτοιους ἀγῶνες. Ἀλλ' ἦταν παράλληλα γεμάτη καὶ ἀπὸ ὀρισμένες εὐαισθησίες ποὺ δὲν τῆς βρῖσκει κανεὶς εὐκολὰ μαζὶ μὲ τὰλλα ἡγετικά προσόντα καὶ ποὺ μόνον αὐτὲς ἐξασφαλίζουν τὴν ὁλοκληρωτικὴ σύλληψη τοῦ νοήματος τῆς ζωῆς.

Ἡ δημιουργικὴ του φαντασία καὶ διαίσθηση, γιὰ τὴν ὁποία μιλήσαμε πάρα πάνω, ἐπήγαζαν ἀπὸ τὶς μυστικὲς αὐτὲς δυνάμεις τοῦ ψυχικοῦ του κόσμου. Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς σύγχρονους του νοιώθοντας ἕνα δέος μπρὸς τὴ δημιουργικὴ του φλόγα τὸν ἐχαρακτήριζαν ὡς ὄνειροπόλο ἢ οὐτοπιστὴ. Ἐφρόντιζε νὰ τοὺς διαψεύδει πάντοτε μὲ τὴν ἀσφαλῆ τοποθέτηση τῶν συλλήψεών του σὲ στερεὲς βάσεις ἐπιστήμης καὶ ἐμπειρίας. Καὶ τὰ γεγονότα συνήθως τὸν ἐδικαίωσαν.

Ἄλλοι ἀπὸ τοὺς συγρόνους του, ἀθεράπευτοι νοσταλγοὶ τοῦ ἀκρατοῦ λιμπεραλισμοῦ, τὸν ἐπέκριναν ὡς ἀριστοτέρο. Γελοῦσε μὲ τὴ συνθησισμένη του ἀγαθότητα γιὰ τὶς ἐπικρίσεις αὐτές. Ἀλλὰ καὶ δὲν ἐδίσταζε νὰ πέρνει σαφὴ θέση μπρὸς τὴν ἀνάγκη προσαρμογῆς στὶς σύγχρονες ἀπαιτήσεις τῆς ζωῆς. Οἱ γνώμες του πάνω στὸ θέμα αὐτὸ ἀποτελοῦν πολὺτιμες ὑποθήκες.

Ἡ θεραπεία τοῦ ἀτομικοῦ συμφέροντος πρέπει νά περιορισθεῖ μπρὸς στὴν ἀνάγκη ἐξυπηρετήσεως τῆς ὁλότητος. Ἡ οἰκονομικὴ ἡγεσία πρέπει νά προσφέρει διαρκῶς θυσίες γιὰ νά μπορεῖ νά διατηρεῖ τὸν ἡγετικό τῆς ρόλο. Οἱ οἰκονομικὸς ἀσθενέστεροι δὲν εἶναι ἀπλῆς μονάδες ποὺ δικαιούται νά ἀγνοήσῃ ὁ λιμπεραλισμός ἢ καὶ νά συντρίψῃ ὁ ἀτομικισμός τῶν ἰσχυρῶν. Εἶναι πηγὲς τῆς ἐθνικῆς ζωῆς ποὺ ἀντὶ νά παραμελοῦνται πρέπει νά ἀξιοποιοῦνται.

Ἀπὸ τῆς ὑποθήκης αὐτὲς προβάλλει μόνη τῆς μιᾶ κοσμοθεωρία γεμάτη ἀνθρωπισμό, εὐγένεια καὶ πρὸ παντὸς πλήρη ἀντίληψη τοῦ ρόλου τῆς ἡγεσίας.

Ἀπὸ τὰ πειὸ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἀνθρωπισμοῦ τοῦ Διομήδη ἦταν καὶ ἡ ἀγάπη του πρὸς τοὺς νέους. Μιᾶ ἀγάπη ποὺ δὲν ἐνοχλοῦσε μέ τὸν προστατευτικό τῆς τότε ἀλλ' ἦταν πάντα γεμάτη ἐγκαρδιότητα καὶ φιλία. Ὁ πλούσιος ψυχικός του κόσμος τὸν ἔκανε νά αἰσθάνεται ζωηρὰ τοὺς παλμούς καὶ τῆς ἀνησυχίας κάθε νέας γενεᾶς. Ἦταν ἄλλως τε καὶ ὁ ἴδιος πάντα νέος ψυχικά. Καὶ ἀντίθετα πρὸς ὅτι γίνετο συνήθως στὴν Ἑλλάδα, μέ ἀπόλυτη ὅμως συνέπεια πρὸς τὴν ἡγετική του ἰδιοσυγκρασία, ἐνεθάρρυνε τοὺς νέους καὶ τοὺς προωθοῦσε, φροντίζοντας ἔτσι γιὰ τὸν ἀπαραίτητον ἐμπλουτισμὸ τῆς ἡγεσίας μέ νέες πνευματικὲς καὶ ἠθικὲς προσωπικότητες. Στὴν ἀνανέωση αὐτῆς τῆς ἡγεσίας ἔδινε πάντα ξεχωριστὴ σημασία ὁ Διομήδης καὶ τὴν τοποθετοῦσε σταθερὰ μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἐλευθερίας. Καθὼς συνειθίζε νά τονίζει τόσο χαρακτηριστικὰ ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς ἐλευθερίας εἶναι ἀδύνατος ἡ δημιουργία ἠθικῆς προσωπικότητος. Πολιτικὲς καὶ πνευματικὲς δεσμεύσεις ἀποκλείουν τὴν ἐπιλογὴ τῶν ἀρίστων καὶ τὸν ἀντίστοιχο ἐμπλουτισμὸ τῆς ἡγεσίας.

Δὲν θὰ μιλήσουμε γιὰ τὸ ἱστορικό ἔργο τοῦ Διομήδη. Ἄλλοι ἀρμοδιώτεροι ἀσχολήθηκαν μ' αὐτό. Ἀλλ' ἀπὸ τὸν πελώριον αὐτὸ τομέα τῆς πνευματικῆς του δραστηριότητος προβάλλει καθαρὰ ἡ προσήλωσή του στὶς γνήσιες πηγὲς τῆς Ἑλληνικῆς ζωῆς, ἡ προσπάθειά του νά δώσει ἓνα νόημα στὴν ξηρὰν ἀπαρίθμηση κυρίων

ὀνομάτων καὶ ἡμερομηνιῶν καὶ ἡ ἐπιθυμία του νά προσφέρει μερικὲς ἀκόμη πολυτιμὲς ὑποθήκες στοὺς μεταγενεστέρους του.

Ἀλλ' ὁ Διομήδης δὲν ἦταν μόνο πνευματικός ἀνθρώπος. Εἶχε καὶ καλλιτεχνικὲς εὐαισθησίες. Ἀπὸ τὴν Τράπεζα βοήθησε τὰ γράμματα καὶ τὶς τέχνες ὅσο μπορούσε. Παρακολουθοῦσε τὴ φιλολογία καὶ κάθε καλλιτεχνικὴ κίνηση μέ πραγματικὸ ἐνδιαφέρον. Πρὸ παντὸς ὅμως ἦταν ὁ ἴδιος καλλιτέχνης. Τὸ γραπτὸ του κείμενο, παρ' ὅλη τὴν καθαρεύουσα, ἦταν πάντα ἓνα πρότυπο κλασσικῆς λιτότητος, σαφήνειας καὶ καλλιπέπειας. Ἀκόμη καὶ οἱ ἀχάριστες Ἑκθέσεις του πρὸς τὴ Συνέλευση τῶν Μετόχων ἦταν πάντοτε γραμμένες μέ φροντίδα καὶ σὲ τόνο ἀνώτερο. Ἡ καλὴ φόρμα ἦταν γι' αὐτὸν ἓνα μέρος τῆς οὐσίας τοῦ ζητήματος.

Τὰ Ἑλληνικά Γράμματα τοῦ χρωστοῦσαν ἀσφαλῶς τὸ τεῦχος αὐτό, ποὺ ἡ ἀγαπητὴ «Νέα Ἑστία» εἶχε τὴν ὥραια πρωτοβουλία νά ἀφιερῶσει στὴ μνήμη του.

* * *

Ἡ Ἑθνικὴ Τράπεζα ὀφείλει πολλὰ στὸν Ἀλέξανδρο Διομήδη. Ὡς Διοικητῆς (1923-1928) ὄχι μόνον ἐκράτησεν ὑψηλὰ τὶς ἱστορικὲς παραδόσεις τοῦ Ἰδρύματος ἀλλὰ μέσα στὸ χάος ποὺ εἶχε δημιουργήσει ἡ Μικρασιατικὴ καταστροφή ἐχάραξε καινούριες γραμμὲς καὶ ἐδημιούργησε νέες παραδόσεις γόνιμης ἐθνικῆς δράσεως. Ἀργότερα ὡς Πρόεδρος τοῦ Γενικοῦ Συμβουλίου (1945-1949) μέσα σὲ κρίσιμες πάλι στιγμὲς εἰσέφερεν ὅλη του τὴ σοφία, τὴν πείρα καὶ τὸ προσωπικὸ τοῦ κύρος στὴν προσπάθεια ἀνασυγκροτήσεως τοῦ Ἰδρύματος καὶ γενικώτερα τῆς Ἑθνικῆς Οἰκονομίας.

Ἡ Ἑθνικὴ Τράπεζα θὰ διατηρήσῃ πάντοτε τὴν πειὸ εὐγνώμονα ἀνάμνηση τῶν ὑπηρεσιῶν του αὐτῶν. Καὶ δὲ βρίσκει ἄλλη καλλίτερη εἰσφορά στὸ σημερινὸ του μνημόσυνο ἀπὸ τὴ βεβαίωση ὅτι ὅλοι μέσα σ' αὐτὸ τὸ Ἰδρυμα, ἀπὸ τὸ Διοικητὴ ὡς τὸν πειὸ μικρὸ ὑπάλληλο, θὰ προσπαθήσουν νά κρατήσουν πάντοτε ὑψηλὰ τὶς ὥραιες παραδόσεις ποὺ τοὺς ἐκληροδότησε.

ΣΤΑΥΡΟΣ Ι. ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ

Διοικητῆς Ἑθνικῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος

ΠΡΟΝΟΜΙΟΥΧΟΣ

Ἐγνώριζα ἀπὸ μακροῦ τὸν Ἀλέξανδρον Διομήδην, εἶχα ὅμως τὸ προνόμιον νὰ συνδεθῶ στενωτάτα μαζί του τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς του. Τότε ἐθαύμασα τὴν πολὺπλευρον φυσιογνωμίαν του καὶ τὸ φῶς τῆς διανοίας του ποὺ τὸν τοποθετοῦν μεταξὺ τῶν προνομιοῦχων ὑπάρξεων.

Ἡ ἐπίδοσίς του καὶ ἡ πολυσχιδῆς δράσις του ἐξετείνετο εἰς τὰ νομικά, τὰς κοινωνικὰς καὶ οἰκονομικὰς ἐπιστήμας καὶ εἰς τὴν ἱστορίαν. Ἡ ἐπιστημονικὴ του ἐργασία διεκρίνετο διὰ τὴν βαθύτητα τῆς σκέψεως, τὴν ὁποίαν ἐξέφραζε πάντοτε μὲ ἀπλότητα σοφοῦ καὶ μὲ χάριν πνεύματος ποὺ καθίσταν τὰ νοήματά του εὐληπτα ἀπὸ τὸν καθένα. Ἡ ἐπιείκεια μὲ τὴν ὁποίαν ἔκρινε τὰς ἀνθρωπίνους ἀδυναμίας, ἡ λεπτότης τοῦ ἥθους καὶ ὁ λόγος του ἐσαγήνευαν καὶ κατέκτων ἐξ ἴσου τὸν διακεκριμένον ἄνδρα, τὸν κοινὸν ἄνθρωπον, τὴν γυναῖκα καὶ τὸ παιδί.

Τὸ μέγα αὐτοῦ σύγγραμμα, αἱ «Βυζαντιναὶ Μελέται», ποὺ τοῦ ἠνοιξε τὰς πύλας τῆς Ἀκαδημίας μας καὶ τῆς αἰωνιότητος, ἀποκαλύπτουν τὸν σοφὸν τῆς ἱστορίας ἐρευνητήν. Ἐκεῖ ὁ Διομήδης δίδει τὴν θαυμασίαν εἰκόνα τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ὁ ὁποῖος κατὰ τὸ διάστημα τῶν δέκα πέντε αἰώνων ποὺ ἐκυριάρχησε τῆς ἀνθρωπότητος, κατάρθωσε νὰ ἐπιζήσῃ τῶν δυσμενεστέρων στιγμῶν τῆς ἱστορίας του καὶ νὰ ἐπιβληθῇ τῶν ἰσχυροτέρων κατακτητῶν.

Τὰ οἰκονομικὰ του πονήματα προδίδουν πλήρη ἐπίγνωνιν τῆς οἰκονομικῆς μας νόσου. Μεταξὺ τῶν στενωτέρων συνεργατῶν

τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου, ἀνέλαβε τὸ ὑπουργεῖον τῶν Οἰκονομικῶν εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν ἀπελευθερωτικῶν μας ἀγώνων, συνέχισε δὲ μετὰ ταῦτα τὴν οἰκονομικὴν του δράσιν ὡς διοικητὴς τῆς Ἐθνικῆς Τράπεζας τῆς Ἑλλάδος. Ἔθεσε τέρμα εἰς τὰς ἀκαλύπτους ἐκδόσεις χαρτονομίσματος καὶ παρεσκεύασε τὴν νομισματικὴν ἐξυγίανσιν τοῦ 1927. Τὸ 1928 ἴδρυσεν τὴν Τράπεζαν τῆς Ἑλλάδος τῆς ὁποίας ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος Διοικητὴς, ὅταν δὲ ἀπεσύρθη ἐπανήλθε καὶ πάλιν εἰς τὴν Ἐθνικὴν Τράπεζαν διατελέσας Πρόεδρος τοῦ Γενικοῦ τῆς Συμβουλίου.

Αἱ πράξεις τοῦ Διομήδους διείποντο πάντοτε ἀπὸ ἐπιστημονικὴν σκέψιν, ἐκυριαρχοῦντο ὅμως ἀπὸ τὴν πραγματικότητά, τὴν ἐκτίμησιν τῆς γενικωτέρας πολιτικῆς ἀνάγκης καὶ τοῦ καθήκοντος τὸ ὁποῖον ὑπηγόρευε αὐτῇ. Ἡ κοινὴ ἀναγνώρισις τοῦ προτερήματος τοῦτου τὸν ἀνέδειξεν εἰς τὴν προεδρίαν τῆς Κυβερνήσεως, ὅταν πρὸ δύο ἐτῶν ἡ χώρα μας εὐρέθη πρὸ πολιτικοῦ ἀδιεξόδου, καὶ εἰς τὴν τελευταίαν αὐτὴν προσπάθειαν ὁ ἐξαιρετικὸς ἄνθρωπος ἐξήντησε τὰς τελευταίας του σωματικὰς δυνάμεις.

Ὁ Διομήδης ἠνάλωσε δόλοκληρον τὸν μακρόν του βίον εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς Πατρίδος καὶ ὁ θάνατός του ἀπετέλεσε ἐθνικὴν ἀπώλειαν, ἡ ὁποία εἶναι τόσον μᾶλλον αἰσθητὴ, καθ' ὅσον ἐπῆλθεν εἰς στιγμὰς ἐξαιρετικῶς κρίσιμους κατὰ τὰς ὁποίας ἡδύνατο ἀκόμη νὰ προσφέρῃ μεγίστας πρὸς τὴν χώραν ὑπηρεσίας.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΙΩ. ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ

* * *

ΔΥΣΚΟΛΟΜΙΜΗΤΟΣ

Ἰδιότυπος ὑπῆρξε καὶ θὰ μείνῃ ἡ μορφή τοῦ Διομήδου εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς οἰκονομίας μας. Χαρακτηριστικὸν τοῦ δὲν ἦτον ἡ δυναμικὴ ἐπιβολὴ τοῦ ἀτόμου του ἀλλ' ἡ διάχυτος ἐπίδρασις τῶν σκέψεών του, ἥτις ὅμως ἐπὶ 35 συναπτά ἔτη τρικυμιώδους ἑλληνικῆς ἱστορίας ὑπῆρξεν οὐσιῶδες στοιχεῖον εὐεργετικόν. Ἐξυπηρέτησεν ἐπ' ἀγαθῇ τῆς δόλητος τὰς πολιτικὰς δυνάμεις

ποὺ ἐνεπιστεύθησαν εἰς τὰς ἱκανότητάς του ἐκάστοτε. Τὸν Ἐλευθέριον Βενιζέλον, τὴν Δημοκρατίαν τοῦ 1923-1931, ἐν τέλει τὰς μεταπολεμικὰς κυβερνήσεις, διαχειριστρίας τῆς ξένης βοήθειας. Ἐνῶ ἐπρυτάνευσεν εἰς τὰς κατευθύνσεις του πάντοτε ἡ κοινὴ ὠφέλεια, ὅμως ἐνεθάρρυνε μετὰ πίστεως ὡς ἑθνικὸν κεφάλαιον τὴν ὑγιὰ ἐπιχειρηματικὴν ἰδιωτικὴν πρωτοβουλίαν. Καὶ ταῦτο

χρόνως ὑπῆρξε γενναῖος ὑποστηρικτὴς τῶν μισοθωβιώτων καὶ τῶν θυμάτων τῶν ἐθνικῶν καταστροφῶν. Ἀλλ' ἐπὶ πᾶσι, μὲ καλλιτεχνικὴν ἔφεσιν ἐπαγγελλόμενος τὸ «διὰ τῆς μετριοφροσύνης διοικεῖν», ἐπεστράτευσε μετὰ πάθους γύρω του καὶ ἀνέδειξε πλείστας ὅσας κατὰ καιροὺς νέας ἱκανότητας, τὰς ὁποίας—καὶ ἐκεῖνας ἀφ' ὧν ὁ δρόμος του ἐχωρίσθη ἀργότερα—μὲ ἱκανοποιήσιν ἔβλεπε σταδιοδρομοῦσας. Ἡ πίστις του, ριζωμένη ἀπὸ γενεῶν φαίνεται, ἀλλὰ καὶ ἐξ ὑποκειμενικῆς ψυχορμῆτου διαισθήσεως, ἐπὶ τὴν δύναμιν τῆς ἀνανεώσεως τῆς Φυλῆς, ἐπολλαπλασιάζετο καὶ ἐφανατίζετο εἰς τὰς στιγμὰς τῶν μεγάλων ἐθνικῶν κλυδωνισμῶν. Ὁ φωτεινότερος ἴσως ἄθλος του ὑπῆρξεν ὁ πρωτεύων ρόλος του κατὰ τὴν περίοδον τοῦ θαύματος τῆς ἀφομοιώσεως τῶν προσφυγικῶν πληθυσμῶν ἀπὸ μίαν χώραν πολιτικῶς διηρημένην καὶ οἰκονομικῶς κατεστραμμένην, παντελῶς τότε ἐστερημένην διεθνοῦς πίστεως. Ἀλλὰ καὶ μετέπειτα, καὶ μέχρις ἐσχάτων, ὑπῆρξεν ἀπὸ τοὺς ἐπιμονωτέρους ἀποστόλους τῆς δυνατότητος νὰ ἀποκτήσῃ ἡ Ἑλλάς εὐνοϊκὸν ἰσοζύγιον πληρωμῶν καὶ ἀνεκτὸν ἐπίπεδον βίου δι' ἐξαντλήσεως αὐτῶν τούτων τῶν φυσικῶν δυνατοτήτων τῆς καταλλήλως οἰκονομικῶς ὀργανουμένων, δι' ἐπικουρίας ἔξωθεν κεφαλαίων. Τὴν πεποίθησίν του αὐ-

τὴν μετέδωκεν εἰς ἐκλεκτοὺς ἐπιγόνους πολλοὺς. Πᾶσαν ἀνείκελ πού τοῦ ἔδωκεν ἡ τύχη, πᾶσαν ἐξουσίαν, πού ἐπέρασεν ἀπὸ τὰ χέρια του ἐχρησιμοποίησε μέχρι τελευταίας πνοῆς του, μὲ πάθος εἰς τὴν προαγωγὴν τοῦ κεντρικοῦ αὐτοῦ σκοποῦ, «νὰ ἀποκτήσουν οἱ Ἕλληνες δι' ἰδίων δυνάμεων μίαν καλλιτέραν αὔριον». Διανύσας τὴν ἀκμὴν τῆς ἡλικίας του καὶ τῆς δράσεως κατὰ τὴν περίοδον δεινοῦ ἐσωτερικοῦ διχασμοῦ μας,—ποῖος ἐφαντάζετο ὅτι θὰ ἐπῆρχετο ἀργότερα πολὺ φρικαλεότερος, ὃς ἐλπίσωμεν καταπνίγειν—ὁ Διομήδης, καίτοι παρέμεινε πάντοτε φανατικὰ πιστὸς εἰς τὰς πολιτικὰς ἰδέας τῆς μερίδος του, ὑπῆρξεν ἐν τοσοῦτῳ, ὥσπερ τοῦ ἐδόθη εὐκαιρία καὶ δύναμις, ἄσυλον διὰ τοὺς χαιμαζομένους ἀντιφρονούντας. Δὲν πιστεύω εἰς τὰς μεταθανάτιους κρίσεις μου περὶ τοῦ ἀνδρὸς νὰ ἐπηρεάζωμαι ἀπὸ τοὺς στενοὺς δεσμοὺς συγγενείας καὶ ἰσοβίου φιλίας πού μᾶς ἦνῶνε. Φρονῶ ὅτι ἀφοῦ ἠτύχησε νὰ τιμηθῇ καὶ ἐν ζωῇ διὰ τὸ σύνολον τῶν πνευματικῶν του ἐκδηλώσεων, πλαισιωμένων μέσα εἰς τὸ ἀξιαγάπητον ἦθος του, δὲν θὰ παύσῃ νὰ νοσταλγῇται καὶ ἀπὸ ἐκείνους πού ἐκ διηγήσεων θὰ ἀκούσουν περὶ αὐτοῦ. Διότι εὐκόλα δὲν θὰ ὑπάρξῃ, μὲ τόσῃν ἀβρότητα καὶ πίστιν συγχρόνως, ὁμοίος του.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΦΙΛΑΡΕΤΟΣ

Ὁ Ἀλέξ. Διομήδης, φοιτητὴς στὸ Βερολίνο, μὲ τὸν Ι. Χαλκοκονδύλη.

Ο ΔΙΟΜΗΔΗΣ ΜΕΓΑΣ ΕΥΕΡΓΕΤΗΣ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

Ὁ ἀείμνηστος Ἀλέξανδρος Διομήδης δὲν ἦτο μόνον μία ἐξέχουσα φυσιογνωμία μὲ ἠθικὸν κύρος, πολιτικὴν δεξιότητα καὶ ἀκέραιον χαρακτῆρα, ἀλλ' ἦτο καὶ πνευματικὸς ἄνθρωπος, ἀσχοληθεὶς καὶ μὲ ἐπιστημονικὰς μελέτας καὶ ἰδιαίτερος δὲ μὲ τὴν βυζαντινὴν ἱστορίαν, διαφωτιστικὰ ἔργα περὶ τῆς ὁποίας ἐδημοσίευσε.

Τὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν τοῦ ὀφείλει διπλὴν εὐγνωμοσύνην. Ἐν ὅσῳ ἔζη συνέβαλεν εἰς τὴν οἰκονομικὴν του ἀνόρθωσιν, ἀποθνήσκων δὲ τὸ ἐνεθυμήθη καὶ τὸ ἐνίσχυσε. Διὰ τῆς Διαθήκης του ἐκληροδότησεν εἰς τὸ Πανεπιστήμιον πρῶτον τὴν πολυτίμον, πλουσιωτάτην Βιβλιοθήκην του. Εἰς τὸ σπουδαστήριον τῶν Πολιτικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν τῆς Νομικῆς Σχολῆς ἐκληροδότησε τὸ οἰκονομικὸν καὶ πολιτικὸν τμήμα, εἰς τὸ ἱστορικὸν δὲ Σπουδαστήριον τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς ἐκληροδότησε τὸ Βυζαντινὸν τμήμα.

Ἡ δωρεὰ αὐτῆ τῶν βιβλίων του εἰς τὰ Σπουδαστήρια τῶν δύο Σχολῶν εἶναι πολῦτιμος εἰς ἐποχὴν μάλιστα ποῦ ἡ ἀπόκτησις των διὰ πανεπιστημιακῶν μέσων εἶναι ἀνέφικτος.

Ἡ μεγάλη ὅμως δωρεὰ του συνίσταται εἰς τὸ ὅτι κατέλειπε εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τὴν ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ρηγίλλης ἀριθ. 18 οἰκίαν του καὶ χρεώγραφα εἰς Ἀμερικανικὰς καὶ ἄλλας Τραπεζὰς συνολικῆς ἀξίας δύο δισεκατομμυρίων δραχμῶν μὲ τὸν ρητὸν ὅρον καὶ τὴν ρητὴν ἐπιθυμίαν τῆς συζύγου του Ἰουλίας ὅπως Ἰδρυθῇ παρὰ τὰς Ἀθήνας Βοτανικὸς κήπος ὡς ἴδιον Ἰδρυμα τοῦ Πανεπιστημίου, φέρον τὸ ὄνομα «Βοτανικὸς κήπος Ἰουλίας καὶ Ἀλεξάνδρου Ν. Διομήδης», ὥρισε δὲ ὅπως ἡ λειτουργία τοῦ Ἰδρύματος ἀρχίσῃ μετὰ δεκαετίαν διὰ νὰ κατασταθῇ ἐν τῷ μεταξὺ τὸ κεφάλαιον ἰσχυρότερον μὲ τὴν συσώρευσιν εἰς αὐτὸ τῶν τόκων.

Σκοπὸς τοῦ νέου Ἰδρύματος εἶναι, σύμφωνα μὲ τὴν Διαθήκην, «ἡ χρησιμοποίησις του διὰ τὴν πανεπιστημιακὴν καὶ ἄλλην διδασκαλίαν δι' ἔργατηρίων δὲ καὶ ἄλλων πειραματισμῶν θὰ συντελῇ εἰς τὴν διάδοσιν, τὴν καλλιέργειαν, τὴν ἀνάπτυξιν καὶ τὴν ἀγάπην εἰς τὰς νέας γενεὰς τοῦ κόσμου τῶν φυτῶν, τῶν δέντρων καὶ τῶν ἀνθῶν».

Ἡ σημασία ἐπομένως τοῦ Ἰδρύματος

εἶναι μεγάλη ὅχι μόνον διότι πληροῖ μίαν ἔλλειψιν διὰ τὰς ἐπιστημονικὰς ἀνάγκας τοῦ Πανεπιστημίου, ἀλλὰ καὶ διότι ἡ δωρεὰ του εἶναι κοινωνικὴ καὶ πολιτιστικὴ. Μέσα εἰς τὴν αὐξανομένην δίνην τοῦ μηχανικοῦ πολιτισμοῦ, ἡ ὁποία παρασύρει εἰς μεγαλυτέραν γοργότητα τὸν ρυθμὸν τῆς ζωῆς καὶ εἰς νευρικὴν ἔντασιν, ἡ ἐνασχόλησις μὲ τὰ φυτὰ καὶ τὰ δένδρα, ἡ ἀγάπη καὶ καλλιέργεια τῶν ἀνθῶν φέρει ἀνάπαυλαν γαλήνης καὶ στρέφει πάλιν τὸν ἄνθρωπον πρὸς τὸν εἰρηνικὸν κόσμον τῆς φύσεως, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἔχει ἀπομακρυνθῇ.

Ἡ ἀνάπτυξις τοῦ κλάδου τῆς Βοτανολογίας, τὴν ὁποίαν θὰ ἐξυπηρετήσῃ τὸ νέον Ἰδρυμα, θὰ ἀνοίξῃ πλατύτερον τὸν δρόμον εἰς τὴν νέαν γενεάν νὰ ἀσχοληθῇ καὶ μὲ ἐπαγγέλματα ὅχι μηχανικὰ οὐτε μόνον ὠφέλιμα, ἀλλὰ μὲ ἐπιστημονικὴν ἐπίδοσιν ποῦ φέρνει εἰς ἐπαφὴν τὴν ἀνθρωπίνην σκέψιν καὶ δραστηριότητα μὲ τὴν ζωὴν τοῦ φυτικῆς κόσμου, τὴν γεμάτην μεγαλείων καὶ ὁμορφιῶν.

Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι ὁ Διομήδης, πολιτικὸς ἀνὴρ καὶ οἰκονομολόγος, ἀφῆκε μέγα μέρος τῆς περιουσίας του εἰς τὸ Πανεπιστήμιον διὰ τὴν ἀνάπτυξιν κλάδου πόρρω ἀπέχοντος ἀπὸ τὰς οἰκονομικὰς καὶ πολιτικὰς ἐπιστήμας. Εἰς τοῦτο συνέτελεσε καὶ ἡ σύζυγός του, ὡς πληροφοροῦμεθα ἀπὸ μερικὰ σημεῖα τῆς Διαθήκης του.

Ἐν ἀρχῇ γράφει «Μετὰ τὸν θάνατον τῆς ἀγαπητῆς συζύγου μου Ἰουλίας, ἥτις ὑπῆρξε δι' ἐμὲ σύντροφος πιστὸς καὶ πολῦτιμος, εἰς τὴν φρόνησιν καὶ μετριοπάθειαν τῆς ὁποίας ὀφείλω πολλά, συντάσσω τὴν κάτωθι Διαθήκην μου. Εἰς τὰ κάτωθι διατασσόμενα ἐμπνέομαι ἀπὸ σκέψεως καὶ ἐπιθυμίας, τὰς ὁποίας ἀπὸ κοινοῦ συνεζητοῦμεν, προκειμένου ἰδίᾳ περὶ περιουσίας, ἥτις κατὰ τὸ πλεῖστον προέρχεται ἐξ αὐτῆς». Καταλήγει δὲ μὲ τὰς λέξεις: «Αὕτη εἶναι ἡ Διαθήκη μου ἰδιοχείρως γραφεῖσα παρ' ἐμοῦ. Ἠκολούθησα εἰς ταύτην τὸ πνεῦμα τῶν ἐπὶ τοῦ θέματος ὁμιλῶν, τὰς ὁποίας ἐπανειλημμένως εἶχα μὲ τὴν ἀγαπητὴν μου σύζυγον».

Δικαίως λοιπὸν ἡ Σύγκλητος τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου ἀνεκήρυξε Μεγάλους Εὐεργέτας τοὺς τὸν Ἀλέξανδρον Διομήδην καὶ τὴν σύζυγόν του Ἰουλίαν.

Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ

Πρότασις τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου

Ο ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΣ

Ἡ ἐπίσημη εἴσοδος τοῦ Ἀλεξάνδρου Διομήδη στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ἔγινε στὴν ἑκτακτὴ συνεδρία τῆς 15ῆς Μαρτίου 1947. Τὸν ὑποδέχτηκε ὁ ἀκαδημαϊκὸς κ. Κωνσταντῖνος Τριανταφυλλόπουλος μὲ τὴν ἀκόλουθὴ προσφώνηση.

Η «ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ»

Ἡ ἐκπλήρωση τῆς τιμητικῆς ἐντολῆς, τὴν ὁποῖαν μοῦ ἀνέθεσεν ἡ Σύγκλητος, εἶναι ἰδιαιτέρως δύσκολος ὄχι μόνον διὰ τὴν κατὰ παρέκτασιν ἀπλῶς ἀρμοδιότητά μου, ἀλλὰ καὶ διότι τὸ ἔργον ὕμῶν, ἀγαπητὲ συνάδελφε, εἶναι πολὺπλευρον καὶ μεικτόν.

Ἀφ' ἐνὸς ἐπεξεργασία τοῦ δημοσίου δικαίου καὶ τῆς θεωρητικῆς οικονομίας ὡς καὶ ἔρευνα τοῦ δημοσίου βίου τῶν βυζαντινῶν.

Ἀφ' ἑτέρου, ἐκ παραλλήλου πρὸς τὴν θεραπείαν τῆς θεωρίας παρουσιάζετε ἔντονον πρακτικὴν δράσιν: Ὡς μέλος τῆς Ἀναθεωρητικῆς Βουλῆς καὶ τῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Συντάγματος τοῦ 1911 εἰσηγήσθε τὰς διατάξεις αὐτοῦ περὶ Συμβουλίου Ἐπικρατείας, εἰσηγήτης ἔπειτα τῆς Νομοθεσίας περὶ Δήμων καὶ Κοινοτήτων καὶ εἰτα Ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν 1912 ἕως 1915 ἐν τῇ Κυβερνήσει τῶν Φιλελευθέρων, καὶ αὖθις τῷ 1922, ἑκτακτὸς ἀπεσταλμένος τῆς προσωρινῆς Κυβερνήσεως 1916 ἕως 1917 εἰς Παρίσιους καὶ Λονδίνοις, Ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν τῷ 1919, Διοικητὴς τῆς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς ἐπὶ πενταετίαν 1923 ἕως 1928, πρῶτος Διοικητὴς τοῦ αὐτοτελοῦς πλέον Ἐκδοτικοῦ Ἰδρύματος ἐπὶ τριετίαν, Πρόεδρος εἰτα τοῦ Ἀνωτάτου Οἰκονομικοῦ Συμβουλίου. Ἀπὸ τοὺς πλουσίους καρποὺς τῆς πολυσχιδοῦς αὐτῆς πράξεως ἡμεῖς δὲν γεύομεθα ἐνταῦθα ἐμὴ τὰς σχετικὰς μελέτας σας ἐφηρμοσμένης πολιτικῆς οικονομίας καὶ δημοσιονομικῆς.

Μετά τὸ πέρας τῶν σπουδῶν σας εἰς τὴν Νομικὴν Σχολὴν τοῦ Βερολίνου καὶ εἰτα τῆς Λειψίας, ὅπου ἀνηγορεύθητε διδάκτωρ μὲ ἐναίσιμον διatribὴν ἐκ τοῦ ποινικοῦ δικαίου (ἡ ἔμπρακτος μετάνοια), τὸ πρωτόλειον ὕμῶν ἔργον, ὅταν ἐπανήλθατε εἰς Ἀθήνας, ἀποτελεῖ εὐσεβὴ προσφορὰν πρὸς ἐκ πατρός πάππον σας. Ἐν ἔτει 1904 ἐπεμελήθητε τῆς τακτοποιήσεως καὶ ἔδημοσιεύσατε διτομον ἐρμηνείαν τοῦ Συντάγματος, ἣν ἀποθανὼν προῶρως δὲν εἶχε προφθάσει νὰ ἐκδώσῃ ὁ Εἰσηγητὴς αὐτοῦ ἐν τῇ Συνελεύσει τοῦ 1862 Πληρεξούσιος Σπετσῶν καὶ εἰτα πρόεδρος αὐτῆς Διομήδης Κυριακοῦ, καθηγητὴς τοῦ συνταγματικοῦ καὶ τοῦ διεθνικοῦ δικαίου. Ὁ ἀναγινώσκων σήμερον τὸν πρόλογον, ὃν προτάσ-

σει ὁ φιλόστοργος ἑγγονος εἰς τὸ ὅλον ἔργον, ἐκπλήσσεται διὰ τὴν ἀσφάλειαν τῆς κρίσεως, ἣν ὁ νεαρὸς διδάκτωρ ἐκφέρει περὶ τῆς θέσεως τοῦ ἔργου ἐν τῷ πλαισίῳ τοῦ δημοσίου δικαίου. Καὶ ἐπειδὴ ἡ νεωτέρα νομικὴ μέθοδος ἐπανέρχεται πῶς εἰς τὴν παλαιάν, δι' αὐτὸ μᾶς εἶναι ἰδιαιτέρως προσφιλὲς τὸ ἔργον ποὺ διεσώσατε ἀπὸ τὴν ἀφάνειαν.

Εἰς τὸ δημόσιον δίκαιον ἐπίσης ἀνάγκη ἐστὶ ἢ ἐν ἔτει 1908 ἰδοῦσα τὸ φῶς μελέτη περὶ τῆς ἐν Χάγῃ Δευτέρας διασκέψεως τῆς εἰρήνης, εἰς ἣν ὁ Ἀλέξανδρος Διομήδης εἶχε μετάσχει ὡς Γραμματεὺς τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπιτροπῆς, καὶ ἥτις μελέτῃ ἀποτελεῖ μίαν τῶν πρώτων ἐν τῇ διεθνεί βιβλιογραφίᾳ ἐπιστημονικὴν ἀνάλυσιν τῶν πορισμάτων τῆς Διασκέψεως.

Ἀλλ' ἤδη πρὸ αὐτῆς, ἐν ἔτει 1905, εἶχεν ἐκλεγεί ὕψην τῆς τοῦ Διοικητικοῦ Δικαίου ἐπὶ τῇ βάσει διatribῆς περὶ Προϋπολογισμοῦ τοῦ κράτους, μὴ ὀφισταμένης τότε ἔδρας τῆς Δημοσίας Οἰκονομίας. Ἡ μακρὰ αὕτη μονογραφία ὤψηρξεν ἡ γέφυρα, ἥτις ὠδήγησε τὸν Διομήδην εἰς τὸν στίβον τῶν οἰκονομικῶν ἐν γένει ἐπιστημῶν.

Αἱ δύο μορφαὶ τῆς δημοσιονομικῆς δράσεως τοῦ κράτους, καθορισμὸς τῶν δαπανῶν καὶ ἐξεύρεσις τῶν πόρων, ἐνσωματώνονται εἰς ἐνιαῖον πρόγραμμα ἐναρμονίζον καὶ ἰσοσκελίζον αὐτάς. Τὸ πρόγραμμα τοῦτο εἶναι ὁ προϋπολογισμὸς τοῦ κράτους. Ἀποτελῶν συνεπῶς οὗτος τὸ βασικὸν στοιχεῖον τῆς δημοσιονομικῆς ἐνεργείας ἀπαιτεῖ, ἀπὸ τὴν ἐπιστήμην, θεωρητικὴν ἐπεξεργασίαν καὶ κατασκευὴν, καὶ εἰς ταύτην προβαίνει ὁ Ἀλέξανδρος Διομήδης μὲ τὴν ἐμβριθεῖ αὐτὴν μονογραφίαν του.

Διὰ νὰ βεβαιωθῇ δὲ ἅπαξ ἔτι ὅτι εἰς πᾶν πεδῖον γνώσεως τίποτε δὲν εἶναι πρακτικώτερον ἀπὸ τὴν θεωρίαν, ἰδοὺ ἔρχεται κατὰ τὴν λαμπροτέραν περίοδον τῆς νέας ἑλληνικῆς ζωῆς 1912 ἕως 1915 διὰ νὰ ἐφαρμόσῃ ὡς Ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν τὰ θεωρητικὰ πορίσματα τοῦ ἔργου του. Μετὰ τοὺς δύο νικηφόρους πολέμους καὶ τοὺς κρουνοὺς τῆς κοινωνικῆς νομοθεσίας ποὺ εἶχαν ἀνοίξῃ ἥδη ἀπὸ τοῦ 1909 καὶ ἐδρόσιζαν τὸ ἀπεξηραμένον ἔδαφος τῆς ἑλληνικῆς οικονομίας, ἀπειρα καὶ ἐν πολλοῖς νέας

προβλήματα ἐπρόβαλλαν ἔχοντα ἄμεσον σχέσηιν ἢ ἀναγκαῖον ἀντίκτυπον εἰς τὸ δημοσιονομικὸν ἔργον τοῦ κράτους, δηλαδή εἰς τὸν Προϋπολογισμόν. Ἐπέκτασις τῶν ὁρίων τῆς πολιτείας, βαθμιαία φορολογικὴ ἀφομοίωσις τῶν νέων χωρῶν, πρόβλεψις αὐξήσεως τῶν ἀναγκῶν, ἀλλὰ καὶ ἀνοίγματα ἐν μέρει νέων πόρων, ἐξεύρεσις τῶν μέσων τῆς μὴ δυναμένης νὰ κοπᾷ στρατιωτικῆς παρασκευῆς, προστασία τῶν ἀδυνάτων καὶ νέων φορολογικῶν σύστημα περιλαμβάνον πλεόν καὶ στρώματα ποῦ ἐτέλουν ἕως τότε ὑπὸ τὴν σκέπην ἀκράτου ἀτομισμού.

Καὶ τὰ ἀντιμετώπισεν αὐτὰ διὰ τοῦ προϋπολογισμοῦ τῶν ἐτῶν 1912 ἕως 1915 ὅχι ὡς ἀπλὴν πρόβλεψιν ἀριθμῶν τῶν οἰκείων χρήσεων ἀλλὰ μὲν νέα στοιχεῖα συνάδοντα πρὸς τὴν ὅλην πρὸς τὰ πρόσω στροφήν, ἐκπονήσας ὁλόκληρον εὐρύτατον πρόγραμμα, ἐντὸς τοῦ ὁποῦ ἐπρόκειτο νὰ ἐξελιχθῇ ἡ οἰκονομία τῆς χώρας. Ὁ καθρέπτης αὐτὸς τῆς νέας δημοσιονομικῆς δράσεως ποῦ ἦτο ὁ προϋπολογισμὸς τοῦ Διομήδη ἀναποκρίνεται μὲν πρὸς τὸ γενικὸν ἀνακαινιστικὸν πρόγραμμα τῆς Κυβερνήσεως τῶν Φιλελευθέρων, ἧς ἀπετέλει μέλος, ἀλλ' ἡ κατάρτισις αὐτοῦ—καὶ αὐτὸ εἶναι ἡ οὐσία—φέρει τὴν προσωπικὴν σφραγίδα τῆς οἰκονομικῆς του συγκροτήσεως, αἱ δὲ ἀλλεπάλληλοι ἀγορεύσεις του ἐν τῇ Βουλῇ, ἀπαρτίζουσαι μίαν καὶ ἐνιαίαν εἰσήγησιν, ἀποτελοῦν σταθμὸν εἰς τὴν πολιτικὴν ἡμῶν καὶ οἰκονομικὴν κίνησιν ἐν τῷ πεδίῳ ἐπιστημονικῆς συνθέσεως προϋπολογισμοῦ. Καὶ ἐὰν ὁ Πλάτων μᾶς ἐπέτρεπε τὴν χρησιμοθηρίαν, θὰ σᾶς ἔλεγα, φίλτατε συνάδελφε, ὅτι αὐτὰι σὰς αἱ δεξιότητες μᾶς εἶναι λανθάνουσιν, ἐπειδὴ τὸ ἐν σκέλος τοῦ Προϋπολογισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας εἶναι λανθάνον.

Ἀλλ' ἐκ τῶν μετέπειτα μελετῶν καὶ δημοσιευμάτων περὶ τῆς συγχρόνου οἰκονομίας, εἴτε αὐτοτελῶν εἴτε εἰς περιοδικὰ, ἐκτεινομένων ἕως σήμερον, τί πρῶτον καὶ τί ὕστερον νὰ μνημονεύσω;

Σταματῶ μόνον εἰς δύο.

Πρῶτον εἰς τὴν ἐκθεσιν περὶ τῶν σχέσεων κράτους καὶ ἐκδοτικοῦ ἰδρύματος ἔτους 1915, ὅτε τὸ πρῶτον ἐπραγματοποιήθη ἐπὶ τῆς ὑπουργίας Διομήδη ἡ συμμετοχὴ τοῦ κράτους εἰς τὰ κέρδη τοῦ ἰδρύματος, ἔκθεσιν ἀποτελοῦσαν πρότυπον σαφηνείας τῶν πολυδαίδαλων δημοσιονομικῶν καὶ τραπεζικῶν προβλημάτων. Ἡ μελέτη αὕτη περιέχουσα τὴν πρώτην, νομίζω, νόξιν περὶ ἰδρύσεως αὐτοτελοῦς ἐκδοτικῆς Τραπεζῆς ὁλοκληροῦται διὰ τῆς ἐν ἔτει 1928 μελέτης περὶ τοῦ νομισματικοῦ μας νοσήματος, μεθ' ἧς ἐπηκολούθησεν ἡ νόμος σταθεροποιήσις, ἧς ὑπῆρξεν ὁ Διομήδης ἐκ τῶν πρωτεργατῶν. Κατὰ τὴν περίοδον αὐτήν, ὅτε ἐτέλει ὑπὸ τὴν διοίκησιν του τὸ ἐκδοτικὸν ἱδρυμα, ἡ Ἐθνικὴ καὶ ἐν συνε-

χεῖα ἡ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος, δέξυτατα ἤσαν τὰ προβλήματα. Ὁ πορισμὸς κεφαλαίων πρὸς ἀποκατάστασιν τῶν προσφύγων ἀπῆρθε μακρὰς ἐν Γενεύῃ καὶ Λονδίνῳ ὁμιλίας, ἡ δὲ μετὰ πείσμονας διαπραγματεύσεις γενομένη ρύθμισις τοῦ ζητήματος τῶν πολεμικῶν πρὸς τὴν Ἀγγλίαν χρεῶν ποῦ παρεκώλυαν κάθε ἔξωθεν ἐπικουρίαν, ἐπέτρεψε τὴν ἐκκαθάρισιν βεβαρημένου παρελθόντος, τὴν ἰδρυσιν αὐτοτελοῦς ἐκδοτικοῦ ἰδρύματος καὶ Κτηματικῆς Τραπεζῆς καὶ τέλος τὴν ἐκτέλεσιν μεγάλων παραγωγικῶν ἔργων εἰς τὰς πεδιάδας τοῦ Ἀἰγίου καὶ τοῦ Στρυμόνος.

Δεύτερον, σταματῶ εἰς τὴν ἐν ἔτει 1935 μελέτην. Τὸ πρόβλημα τοῦ οἰκονομικοῦ μας μέλλοντος, διότι ἐδῶ εὐρίσκω χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῶν ἰδεῶν τοῦ Διομήδη, εἰς τὰς ὁποίας ἐπανέρχεται ἐντονώτερος εἰς πρόσφατον μελέτην του περὶ τῆς νέας οἰκονομικῆς ὁργανώσεως μὲ βάσιν τὸ κοινωνικὸν στοιχεῖον ἐν σχέσει πρὸς τὴν λεγομένην ἰδιωτικὴν πρωτοβουλίαν.

Ἐγραφε λοιπὸν ἡμερὶ τῇ 1935: «Ὁ ἄκρατος οἰκονομικὸς ἡμιπεραλισμὸς, ὅταν ἴσχυεν, ἦτο ἡ καταλληλοτέρα οἰκονομικὴ ἀτμόσφαιρα διὰ τὴν ἑλληνικὴν ἰδιοφυίαν. Ἀπεριόριστος ἐλευθερία συναγωνισμοῦ, αὐτόματος ρύθμισις τῶν τιμῶν, ἀβάστος λειτουργία τοῦ νόμου τῆς ἐπιλογῆς, ἀδέσμευτος κίνησις ἐμπορευμάτων, κεφαλαίων, ἀνθρώπων, ταχεῖα λειτουργία τῆς πίστεως, ἀκώλυτος ἐκμετάλλευσις κάθε περιστάσεως, κάθε δυστυχίας ἀκόμη. Ἡ κατάστασις αὕτη ὑπῆρξεν ὁ παράδεισος τοῦ Ἑλληνος. Ἀλλ' ὁμῶς αἱ κοινωνικαὶ καὶ οἰκονομικαὶ συνθήκαι ἔχουν σήμερον ἄρδην ἀνατραπῇ ἀπὸ αὐτὴν τὴν βίαν τῶν πραγμάτων. Ἰδανικὰ ἀνακλύωντα εἰς ἄλλας ἐποχάς, ἀναπτυχθέντα ἐν μέσῳ διαφορετικῆς ἀτμοσφαιρᾶς κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς, ἔσβυσαν σήμερον ἡ τοῦλάχιστον στεροῦνται κάθε ἐνεργείας. Ὁ ἐλεύθερος ἀγὼν, ὅστις ἄλλοτε ἐθεωρεῖτο ἡ ζωογόνος πηγὴ κάθε οἰκονομικῆς δράσεως, κρίνεται νῦν ὅτι πρέπει νὰ υποχωρήσῃ εἰς ρυθμὸν ἐνιαίου, εἰς συνδυασμένην ἐνεργείαν ὁλοκλήρου τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος».

Ἡ ἱστορικὴ σας διάθεσις, ἀγαπητὲ συνάδελφε, ποῦ διαφαίνεται ἡδη εἰς τινὰς τῶν μελετῶν τούτων, ἐκδηλοῦται ἀρχικῶς εἰς εἰδικὰ δημοσιεύματα: Τελικὴ πτώσις τοῦ βυζαντινοῦ νομισματος, βυζαντινὴ οἰκονομία καὶ ἡ πολιτικὴ τοῦ παρεμβατισμοῦ, πνευματικὴ καὶ θρησκευτικὴ ζωὴ ἐπὶ Κομνηνῶν, ἕως ἔσπου τῇ 1942 καὶ 1946 μᾶς ἐχαρίστας δύο τόμους Βυζαντινῶν Μελετῶν, αἵτινες συνδυαζόμεναι πρὸς τὴν ἄλλην ὁμῶν συγγραφικὴν ἐργασίαν ἐνθυμίζουσιν, ὅπως εἶπεν εἰς τὴν αἰθουσαν ταύτην παρουσιάζων τὸν πρῶτον τόμον κριτῆς ἀρμοδιώτατος, ὁ σοφὸς τοῦ Βυζαντίου ἱστορικὸς καθηγητὴς Ἀμαντος, ἐνθυμίζουσιν τὸν Παῦλον Καλλιγάν.

Θὰ ἐχρειάζετο νὰ συνεχισθῇ καὶ εἰς δευτέραν συνεδρίαν ἡ δεξιότης, ἃν ἐπρόκειτο νὰ ἀναλυθῇ ἡ συμβολὴ σας αὐτὴ εἰς τὴν πάτριον ἱστορίαν. Περιορίζομαι μόνον εἰς τοὺς τίτλους.

Εἰς τὸν πρῶτον τόμον ἐκτίθεται: Ἡ πολιτικὴ τῆς Μακεδονικῆς Δυναστείας κατὰ τῆς μεγάλης ἰδιοκτησίας, καὶ εἶτα: Ἡ κρίσις τοῦ ἐνδεκάτου αἰῶνος καὶ ἡ καταστροφὴ τοῦ Μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Περὶ τῆς μεθόδου ποὺ ἀκολουθεῖτε ἐκφράζεσθε εἰς τὸν πρόλογον. Ὅτι λέγετε, καθιστᾷ τὴν ἱστορικὴν ἔρευναν πολυτίμον στοιχεῖον φωτισμοῦ καὶ ἀνεκτίμητον σύμβουλον εἰς τὴν πολιτικὴν ζωὴν, εἶναι ἡ ἐξακρίβωσις τῆς μεταξὺ τῶν ἱστορουμένων γεγονότων ἀλληλουχίας, ἡ ἀναδρομὴ ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα εἰς τὰ αἷτια καὶ ἡ ἀναγωγὴ ἀπὸ τὰ καθέκαστα εἰς τοὺς διέποντας τὴν ἱστορίαν ἀνέλιξιν νόμους.

Ἐκτιμῶμεν ὅλως ἰδιαιτέρως τὴν ἀντίληψιν αὐτὴν, διότι ἀνταποκρίνεται εἰς τὸ πνεῦμα, ἐκ τοῦ ὁποίου κατὰ πλατωνικὴν κατεύθυνσιν ἐβλάστησεν ἡ ἱστορία ἐν Ἑλλάδι.

Τὸ ὃν ὅπως καὶ τὸ γεγόμενον προσλαμβάνει νήμα, ὅταν ἔχη ἀξίαν πρὸς τὸ ὅλον, ὅταν εἶναι ἀγαθὸν πρὸς τι. Χωρὶς νὰ ἀποφεύγετε αὐτοτελεῖ, ὅπου χρειάζεται, ἔρευναν τῶν λεπτομερειῶν, ἀποβλέπετε εἰς μεγάλας γραμμάς, συνορατὲ τὸ πᾶν, ἐντεῦθεν καὶ ἡ ροπὴ ὑμῶν πρὸς τὸ κοινωνικὸν στοιχεῖον ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἀτομικόν, ὅπως ἐμφαίνεται καὶ ἀπὸ τὰς ἰδέας σας ἐπὶ τῆς συγχρόνου οἰκονομικῆς ζωῆς.

Ὁ δεύτερος τόμος, ἀφιερωτὴν ἔχων τὴν τυχοδιωκτικὴν γνάμην τοῦ Φαλμεράιερ, πραγματεύεται περὶ τῶν σλαβικῶν ἐπιδρομῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ τῆς πολιτικῆς τοῦ Βυζαντίου. Ἄλλ' ἐδῶ ὁ συγγραφεὺς ἐκτείνεται καὶ εἰς γενικωτέρας τινὰς λεπτοτάτας παρατηρήσεις ἀξίας πολλῆς προσοχῆς. Ἐπισκοπῶν δηλαδὴ ἐν τέλει τὴν ὅλην πολὺπλαγκτον τύχην τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀπὸ τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος καὶ ἐφεξῆς καὶ διαπιστῶν τὸν βασικὸν χαρακτήρα τοῦ Ἑλληνος ὡς παραμεινάντα ἀμετάβλητον, ἰδοὺ τί λέγει ὡς συμπέρασμα ὅσον ἀφορᾷ τὰ «ἴχνη ξενικῶν ἐπιδράσεων» καὶ ἐν συνεχείᾳ τῶν ὅσων ἐκθέτει περὶ τῶν κρίσιμων ἡμερῶν τῆς αὐτοκρατορίας:

«Εἰς τὰς κρίσεις αὐτὰς στιγμάς λανθάνουσαι εἰς τὸ ὑποσυνείδητον δυνάμεις, πηγαζούσαι ἀπὸ ἀνεξέρευνήτα αἷτια κληρονομικότητος, ζῶντανεύοντες εἰς τὰς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων καὶ ὠθοῦντες εἰς πράξεις ἐντελῶς ἀλλοτρίας πρὸς τὸ γενικὸν συμφέρον, ξένας πρὸς τὴν πίστιν καὶ τὸ φρόνημα τοῦ περιβάλλοντος κόσμου. Ὅξεια παρατήρησις δύναται ἴσως ἐκάστοτε νὰ διακρίνῃ διὰ ἀντενθικάι τινες πράξεις κατὰ τοὺς αἰῶνας τῆς δουλείας, ὁμαδικαὶ ἀλλαξοπισταὶ χριστιανῶν, χαρακτηριστικαὶ ἀπισταὶ, προδοσταὶ ἀπαίσιαι, αὐθάδεις ἀ-

νευλάβειαι πρὸς τὰ παλαιόθεν ἦθη καὶ ἔθιμα, τυφλαὶ τοῦ ἐθνικοῦ συμφέροντος παρβιάσεις, φρικαστικά ἐγκλήματα ξένα πρὸς τὰς ἐγκληματολογικὰς ἔξεις τοῦ λαοῦ ὀφείλονται ἐν πολλοῖς εἰς ἄτομα ἢ ὁμάδας ἀτόμων, εἰς ὧν τὸ ἦθος, τὸν νοῦν καὶ τὴν ἰδιοσυγκασίαν ἐνήργησαν φθοροποιῶς ποικίλαι διασταυρώσεις, αἱ ὁποῖαι δὲν ἐπέτυχαν νὰ ἐξουδετερώσουν τὸ ἀρχέγονον φυλετικὸν στοιχεῖον καὶ τὴν ἀπὸ καταγωγῆς ὀξείαν του πρὸς τοὺς ἐγγωρίους ἀντίθεσιν. Τὴν ἀντίθεσιν αὐτὴν δὲν ἔσβησεν ἐντελῶς οὔτε ὁ χρόνος οὔτε ἡ μορφωτικὴ ἐπίδρασις τοῦ ἑλληνικοῦ περιβάλλοντος... Ὅπως εἰς τὴν φυσιογνωμίαν ἐπιζοῦν ἡ ἐπ' ἀνέρχονταί χαρακτηριστικὰ καθιστώσασιν ἀνάγλυφον τὴν ἀρχικὴν φυλετικὴν καταγωγὴν, οὕτω καὶ εἰς τὴν ψυχικὴν καὶ πνευματικὴν πλευρὰν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ζοῦν ἐνίοτε εἰς λανθάνουσαν κατὰστάσιν ἀκαθόριστοί τινες ροπαί, αἱ ὁποῖαι ἐξαφνικὰ ἐμφανιζόμεναι προδίδουν τὴν ξενικὴν προέλευσιν, μολοντί συγκεκαλυμμένην μετ' ἡρώα καὶ μόρφωσιν ἑλληνικὴν. Φραγκοκρατία καὶ Ἑνετοκρατία, Καταλανικὴ ἐπιδρομή, Τουρκικὴ κατάκτησις, φῶλα διάφορα εἰσδύσαντα κατὰ καιροὺς εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας, Σλάβοι, Ἀλβανοὶ καὶ τὰ ἐκ τούτων μείγματα, Ἀρβανιτόβλαχοι, Κουτσόβλαχοι, Ἑλληνομακεδόνες, Μακεδονοβούλγαροι, Ἀθίγγανοι καὶ τινες Ἰουδαῖοι καὶ ἄλλοι πολλοὶ ἀνemieχθησάν κατὰ τὴν διάδρομὴν τῶν αἰώνων μετ' οὓς ἐντόπιους, ἐξελληνίσθησαν, πολλοὶ μάλιστα ἀπέκτησαν ἀνωτέραν ἑλληνικὴν παιδείαν, ἀπερροφήθησαν μέχρι σημείου οὐδεμίαν ἀφίνοντάς φυλετικὴν διακρίσιν. Ἐν τούτοις τὰ φυλετικὰ αὐτὰ στοιχεῖα, ἅτινα συγχωνευθέντα ἀπέβησαν εἰς πολλὰς περιστάσεις ἐξαίρετοι συντελεστοὶ τῆς πολιτικῆς, στρατιωτικῆς καὶ οἰκονομικῆς δράσεως τοῦ ἔθνους, ἔξαφνα παρουσιάζουν ἄτομά τινα, τὰ ὁποῖα ὑπὸ τὴν ἐνέργειαν ἀνεξερευνήτων αἰτίων παρασύρονται εἰς σκέψεις καὶ πράξεις ἐκπληκτικὰς ἐκ πρώτης ὄψεως διὰ τὴν ἀπόλυτον αὐτῶν πρὸς τὸ περιβάλλον ἀντίθεσιν, διὰ τὴν ἄρνησιν ποῦ φανερῶνουν κάθε ἀλληλεγγύης μετ' ἡν ἑλληνικὴν πατρίδα, διὰ τὴν περιφρόνησιν πρὸς τὸ ἔθνικόν φρόνημα καὶ ἐν γένει διὰ τὴν ἐχθρότητα πρὸς θεμελιώδεις τινὰς παραδόσεις τοῦ κοινωνικοῦ καὶ ἐθνικοῦ βίου. Φέρουν εἰς φῶς ἴσως τὰ φαινόμενα αὐτὰ πάλιν ἀντικρουμένων ρευμάτων εἰς τὴν συνείδησιν τῶν ἀνθρώπων, μερικὴν δὲ ἀφύπνισιν ληθαργούντων ἀνθελληνικῶν αἰσθημάτων καὶ ἐπικράτησιν ἐχθρικῶν ροπῶν.»

Εἰς τοὺς δύο τόμους τῶν ἱστορικῶν ὑμῶν συνθέσεων, ὅπως πρέπει νὰ χαρακτηρισθοῦν αἱ Βυζαντινὰ Μελέται, ἐνυπάρχει ἐργασία μακρὰ καὶ μόχθος πολὺς, ἀλλ' αὐτὸ δὲν φαίνεται. Ὁ ἀναγνώστης δὲν δοκιμάζει κουραστικὴν προσπάθειαν,

σας παρακολουθεῖ με διαρκῶς αὐξανόμενον ἐνδιαφέρον καὶ τέλος μετὰ θέρμης.

Τοῦτο ὀφείλεται, νομίζω, εἰς τὴν ἐμπειρίαν τοῦ ὅλου, εἰς τὴν συνεχῆ συνεκτικὴν παρελθόντος καὶ παρόντος. Ἐκεῖνο διδάσκει τοῦτο. Ἡ ἐξαθλίωσις τῶν γεωργῶν ποῦ τὴν θεωρεῖτε ὡς κύριον αἴτιον τῆς πτώσεως τοῦ Βυζαντίου φανερώνει τὸν δρόμον ποῦ ἀκολουθεῖτε εἰς ἄλλας μελέτας ὅσον ἀφορᾷ τὴν τηρητέαν σήμερον πολιτικὴν ἔναντι τῆς ἀγροτικῆς τάξεως. Καὶ ἀντιστρόφως: Τὸ παρελθὸν φωτίζεται ἀπὸ τὸ παρόν. Μόνον γνώστης βαθύς, ὅπως ὁμεῖς, τῶν σημερινῶν νομισματικῶν ἀναστατώσεων ἠδύνατο νὰ συμπληρώσῃ ἐπιτυχῶς κενὰ εἰς τὸ ζήτημα τῆς πτώσεως τοῦ βυζαντινοῦ νομίσματος.

Ἄλλ' ὀφείλεται ἀκόμη εἰς τὴν καθαρότητα τοῦ συλλογισμοῦ σας, ὀφείλεται εἰς τὴν κομψότητα τῆς φράσεως καὶ εἰς τὸ πάθος ποῦ σὰς συγκινεῖ χωρὶς βλάβην τῆς ἀντικειμενικότητος, πάθος ποῦ ἐκτρέφει τὴν παρρησίαν.

Ἄλλ' αὐταὶ σας αἱ ικανότητες δὲν εἰναι ἴσως ἰδικά σας κατορθώματα.

Τὴν λεπτότητα τῆς σκέψεως καὶ τὴν εὐγένειαν τῆς ψυχῆς τὴν ἐκληρονομήσατε ἀπὸ τὸν πατέρα σας ποῦ σὰς ἀνέθρεψεν εἰς τὴν ἰδέαν τοῦ δικαίου, τὸν διαπρεπῆ δικαστικόν, τὸν ὁποῖον διεθνῆς ἐκτίμησις

ἀνεβίβασε καὶ ἐκράτησεν ἐπὶ εἴκοσιν ἔτη εἰς τὴν προεδρίαν τῶν Μεικτῶν Δικαστηρίων τῆς Αἰγύπτου.

Τὴν ἐνάργειαν τοῦ λόγου καὶ τὴν πληρότητα τῆς σκέψεως τὴν ἔχετε, φαίνεται, ἀπὸ τὸν μητρόθεν πάππον, τὸν Βασίλειον Οἰκονομίδην, οὗ τὸ ὄνομα μετὰ συγκινήσεως ἀνέρχεται εἰς τὰ χεῖλη μου, καὶ ἡ παρρησία πιθανόν νὰ εἴναι ἀπὸ τὸν ἄλλον πάππον σας, τὸν ὑπέρμαχον τῶν συνταγματικῶν ἐλευθεριῶν.

Καὶ ἐὰν ἀποφασίσω νὰ εἶπω ὅτι, ὅταν θυμῶντε—πρᾶγμα ποῦ σπάνια συμβαίνει—ἡ λεπτότης παλαίει πρὸς κάποιαν τραχύτητα, αὐτὸ ἐνθυμίζει τοὺς ὀπωτέρω προγόνους σας, τοὺς ἡρωικοὺς ναυμάχους τῶν Σπετσῶν.

Ἀπὸ τὸ πνευματικὸν καὶ ἐθνικὸν στερῶμα τῆς νέας Ἑλλάδος, ὅπου εἶναι τοτοθετημένοι, ἀγάλλονται σήμερον ὅτι ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν βραβεύει τὴν ἀρετὴν Ὑμῶν, τὴν ἐν τῇ ἐπιστήμῃ ἀρετὴν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐν παντὶ τῷ κοινωνικῷ ὅμῳ βίῳ.

Χαιρετίζομεν τὴν εἰσοδὸν σας ἀπὸ καρδίας καὶ ἔχομεν δι' ἐλπίδος, ἀγαπητὲ συνάδελφε, ὅτι, μετὰ τὴν φωτεινὴν συνεργασίαν σας ἐπὶ πλείονων πεδίων τῆς γνώσεως, θέλετε συμβάλει εἰς προαγωγὴν τοῦ ὕψηλου ἔργου τῆς Ἀκαδημίας.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν

ΑΙ ΣΛΑΒΙΚΑΙ ΕΠΙΔΡΟΜΑΙ

ΑΠΟ ΤΑΣ ΙΣΤΟΡΙΚΑΣ ΜΕΛΕΤΑΣ
ΤΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΔΙΟΜΗΔΗ

Ὁ Ἀλέξανδρος Διομήδης ἡγάπα τὰς ἱστορικές μελέτας πάντοτε καὶ ἔτσι μόνον ἐξηγεῖται ὅτι ἡμπόρεσεν εἰς μεγάλην ἡλικίαν νὰ κατατοπισθῇ τόσον εὐκόλῃ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Βυζαντίου καὶ νὰ γράψῃ μὲ πολλὴν εὐστοχίαν.

Θὰ ἀσχοληθῶ ἰδιαίτερώς μὲ τὰς σλαβικὰς ἐπιδρομὰς τοῦ δευτέρου τόμου τῶν Βυζαντινῶν Μελετῶν (1946), τὸν ὁποῖον ὁ Διομήδης ἀφιέρωσε «στὸν φίλον καθηγητὴν Ἀρμαντόν».

Εἶναι περίεργον ὅτι κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη συγχρόνως μὲ τὴν σλαβικὴν ἐπιβουλὴν κατὰ τῆς Ἑλλάδος ἔγραψαν καὶ Σλάβοι καὶ Γερμανοὶ σοφοὶ περὶ τῶν Σλαβικῶν ἐπιδρομῶν εἰς αὐτήν. Δὲν ἐπαναλαμβάνουν μὲν κατὰ γράμμα τοὺς λόγους τοῦ Fallmerayer ὅτι «ἡ φυλὴ τῶν Ἑλλήνων ἐξηφανίσθη εἰς τὴν Εὐρώπῃ», θέλουν ὅμως νὰ παρῶσι δαῖμον ὅτι ἐγένετο ἡ Ἑλλάς ἀπὸ Σλάβους.

Ὁ ἱστορικός καὶ Βαλκανολόγος Γεώργιος Stadtmueller εἰς τὸ βιβλίον, τὸ ὁποῖον ἐξεδόθη τὸ 1944 ὑπὸ τοῦ Γερμανικοῦ στρατοῦ ὑπὸ τὸν τίτλον Der Peloponnes καὶ εἰς τὸ κεφάλαιον «Ἡ ὑπὸ τῶν Σλάβων Κατοχὴ τῆς χώρας (Landnahme) κατὰ τὸν ἔκτον αἰῶνα μ.Χ.» δέχεται ὅτι ὁλόκληρος ἡ μέση καὶ δυτικὴ Πελοπόννησος κατελήφθη σχεδὸν πέρα-πέρα ὑπὸ τῶν Σλάβων» (σ. 99), ὅτι οἱ Σλάβοι «ὡς κατακτιηταὶ μὲ τὴν δύναμιν τῶν ὅπλων κατέλαβον τὴν χώραν» (σ. 132). Καμμίαν ἀπόδειξιν τῶν ἰσχυρισμῶν του δὲν παρέχει ὁ St.¹ Πλὴν ὠρισμένων ξένων καὶ οἱ Ἕλληνες κομμουνιστὰι πιστεύουν ὅτι ὁ Φαλμεράυερ ἀπέδειξε ὅτι οἱ Σλάβοι «ἐξόντωσαν τοὺς πολλοὺς ἐλληνικοὺς πληθυσμοὺς καὶ τοὺς ἐξηφάνισαν ὁλότελα». Ἐπὶ αὐτοὺς ἔγραψε ὅτι καὶ ἡ λέξις παλληκάρει εἶναι σλαβική!²

Εὐτυχὴς παλαιὰ γελοῖα λάθῃ ἐξεκαθαρίσθησαν διὰ τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης τοῦ Vasmer (Die slaven in Griechenland 1941) καὶ ἐδείχθη ὁ παραλογισμὸς εἰς πολλὰς σλαβικὰς ἐτυμολογίας. Οὕτω δὲν εἶναι δυνατόν πλέον σήμερον νὰ πιστευθῇ ὅτι ἡ λέξις Μορέας εἶναι σλαβική, ὅπως ἤθελεν ὁ Φαλμεράυερ, ἢ ὅτι ἡ λέξις Τσάκωνες δὲν ἔχει σχέσιν μὲ τοὺς Λάκωνες. Ὁ Vasmer δέχεται ὅτι πολλὰι λέξεις κακῶς ἐνομήσθησαν σλαβικαί, ὅπως τὰ Καλάβρυτα (καλὰ

βρυτά, νερά, πβ. τὸ τοπωνύμιον Καλάδενδρα, εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Μακεδονίαν κατὰ τὸ χρονικὸν τοῦ Παπαῦ Συνοδίου). Σφάλεται ὅμως καὶ αὐτὸς ἐνίοτε, δεχόμενος π.χ. τὸ τοπωνύμιον Χορτοκόπι σλαβικόν, ἐνῶ τοῦτο ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν καὶ ἔχει ἀνάλογα τὸ Βατοκόπι, τὸ Ἀμπελοκόπι, τὸ Καλαμοκόπι κτλ.

Ἡ μελέτη τοῦ Vasmer παρὰ τινὰ μειοεκτιμήματα ἔθηκε τὸ ὅλον ζήτημα ἐπὶ ἐπιστημονικῆς βάσεως, ὡς πρὸς τὸ γλωσσικόν μέρος, καὶ μᾶς ἀπήλλαξε ἀπὸ τὰς γελοίας ὑπερβολὰς τοῦ Φαλμεράυερ, ὁ ὁποῖος ὡς θαυμαστῆς τῶν Σλάβων περιεφρόνει τὸν Ἑλληνικὸν λαόν. Τὰ βασικὰ ὅμως σημεία περὶ καθόδου Σλάβων εἰς τὴν Ἑλλάδα, δὲν δυνάμεθα νὰ τὰ ἀμφισβητήσωμεν, τὰς λεπτομερείας μόνον πρέπει νὰ διευκρινήσωμεν.

Τὸ Βυζαντινὸν Κράτος ὡς ἐκ τῆς θέσεως τοῦ ὑψίστου ἐπιδρόμας ὅχι μόνον ἀπὸ τὴν Ἀσίαν ἐκ μέρους Περσῶν, Ἀράβων, Τούρκων, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν Δούναβιν ἀπὸ τοὺς Γερμανικοὺς καὶ διαφόρους Οὐννικοὺς λαούς. Ἀπὸ τοῦ τρίτου αἰῶνος ἤρχισαν αἱ ἐπιδρομαὶ τῶν Γότθων, ἀπὸ τοῦ τετάρτου τῶν Οὐννων. Τὸν πέμπτον αἰῶνα μ.Χ. οἱ Οὐννοι καὶ οἱ Ὀστρογότθοι ἐπέφεραν μεγάλας καταστροφὰς εἰς τὴν βόρειον Βαλκανικὴν. Τὸν ἕκτον αἰῶνα ἐξακολουθοῦν ἀκόμη ἀλλ' ὀλιγώτερον αἱ Γερμανικαὶ ἐπιδρομαὶ Γεπιδῶν, Ἑρούλων, Λογγοβάρδων, ἤρχισαν δ' αἱ ἐπιδρομαὶ ἄλλων οὐννικῶν λαῶν, τῶν Κουτριγούρων, Ἀβάρων, μὲ τοὺς ὁποῖους συνεργάζονται καὶ Σλάβοι καὶ Ἄνται, σαρματικὴ φυλὴ τοῦ Καυκάσου. Ὁ Προκόπιος ὁμιλεῖ περὶ τῶν ἐπιδρομῶν τῶν τελευταίων, ὑπερβολικώτερον. Οὕτω π.χ. λέγει ὅτι «Οὐδνὸν σχεδὸν ἀπαντας Ἕλληνας πλὴν Πελοποννησίων, διεργασάμενοι ἀπεχώρησαν» (ὑπερ. πολ. II 4). «Οὐδνὸν τε καὶ Σκλαβηνοὶ καὶ Ἄνται σχεδὸν τὴν ἀνὰ πᾶν καταθέοντες ἔτος, ἐξ οὗ Ἰουστινιανὸς παρέλαβε τὴν Ρωμαίων ἀρχήν, ἀνήκουστα ἔργα εἰργάσαντο τοὺς ταύτης (=τὸ Ἰλλυρικόν καὶ τὴν Θράκην) ἀνθρώπους πλέον γὰρ ἐν ἐκάστῃ εἰσβολῇ οἶμαι ἢ κατὰ μυριάδας εἴκοσιν εἶναι τῶν ἀνηρημένων καὶ ἡνδραποδισμένων ἐνταῦθα Ρωμαίων». (Ἀνέκδ. σ. 114, κεφ. 18). Ὁ Προκόπιος ἐγνώρισεν ἐξ αὐτοψίας τοὺς πολέμους τοῦ Βελισαρίου κατὰ Περσῶν, Βανδάλων, Γότθων, ἀλλ' ὅχι

καὶ τὴν Βαλκανικὴν χερσόνησον καὶ ἴσως δι' αὐτὸ ἔγραψε τόσας ὑπερβολάς. Διὰ τῆς συγχρόνου ὁμῶς μνείας Οὐννων καὶ Σκλαβηνῶν καὶ Ἀντῶν δεικνύει ὅτι δὲν ἤρχοντο μόνοι τῶν οἱ Σλάβοι, ἐπεὶ δὲ ἦσαν ἐφιπποὶ φαίνεται βέβαιον ὅτι οἱ Σκλαβηνοὶ ἦσαν ἀπλῶς βοηθοὶ τῶν Οὐννων εἰς τὸ ἔργον τῆς καταστροφῆς.

Καὶ ἴδρυσεν μὲν ὁ Ἰουστινιανὸς πλῆθος φρουρῶν καὶ ὠχύρωσε πολλὰς πόλεις εἰς τὴν Βαλκανικὴν, ἀλλ' αἱ ἐπιδρομαὶ ἐν τούτοις τῶν Ἀβάρων μετὰ τὸν Ἰουστινιανὸν δὲν ὑπῆρξαν ὀλιγώτερον καταστρεπτικά. Οἱ Σλάβοι νέμονται τὴν Δακίαν ἢ Γετικὴν (τὴν σημερινὴν Ρουμανίαν), δι' αὐτὸ δὲ λέγονται ἐνίοτε καὶ Γέται, δι' αὐτὸ δὲ καὶ λέγεται καὶ ἡ χώρα ἀπὸ τὸν Θεοφύλακτον Σιμοκάττην καὶ Σκλαβηνία. Οἱ Σλάβοι περνοῦν ἐνίοτε τὸν Δούναβιν μὲ μονόξυλα, ἀλλ' ἄλλοτε καταδιώκονται πέραν τοῦ Δουνάβεως.

Ἐπὶ τοῦ Μαυρικίου τοῦ Κράτος ἀσκέει τὴν ἀρχὴν τοῦ μέχρι τοῦ Δουνάβεως, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν νίκην τοῦ στρατηγοῦ Πρίσκου τὸ 602 πλησίον τοῦ Τισοῦ ποταμοῦ. Ἐν τούτοις ἐγίναν ἐπὶ τοῦ Μαυρικίου ἐπιδρομαὶ τῶν Ἀβάρων μέχρι Θεσσαλονίκης, περὶ αὐτῶν δ' ὁμιλοῦν πάντοτε μὲ ὑπερβολὴν τὰ θαύματα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου. Ἀναφέρω τὴν ἐξῆς χαρακτηριστικὴν περικοπὴν:

Οἱ Σλάβοι κατεσκεύασαν «ἐξ ἑνὸς ἐύλου γλυπτὰς νῆας», ἤτοι μονόξυλα, καὶ μὲ αὐτὸ «παῖσαν τὴν Θετταλίαν καὶ τὰς περὶ αὐτὴν νήσους καὶ τῆς Ἑλλάδος, ἔτι μὲν καὶ τὰς Κυκλάδας νήσους καὶ τὴν Ἀχαΐαν παῖσαν καὶ τὴν Ἥπειρον καὶ τὸ πλεῖστον τοῦ Ἰλλυρικοῦ καὶ μέρος τῆς Ἀσίας ἐκπορεύσαντες...» Δεικνύει καὶ τὸ χωρίον τοῦτο πόσον ὑπερβολικὰ εἶναι πρὸ πάντων τὰ συναξάρια, ποῦ θέλουν νὰ ἐξάρουν ὠρισμένας θρησκευτικὰς ἀπόψεις.

Ὅτι καὶ ἐπὶ Μαυρικίου οἱ Σλάβοι παρεκλούθουν τὰς ἐπιδρομὰς τῶν Ἀβάρων, ὅπως προηγουμένως τῶν Οὐννων, φαίνεται βέβαιον, λέγεται δὲ ρητῶς καὶ ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Πατριάρχου (De Baor σ. 18)! «Σκλαβηνὰ ἔθνη πλήθη οἱ Ἀραβες ἐπέφεροντο καὶ εἰς συμμαχίαν χρώντο». Τὸ ὄνομα Σκλάβος, βραχυτέρα μορφή τοῦ συνηθεστέρου Σκλαβηνός, ἔχει ἤδη παρὰ τῷ Ἀγαθίᾳ τὴν ἔννοιαν τοῦ σκλάβου, ἀνδραπόδου, αἰχμαλώτου, ἢ ὅποια φαίνεται σαφέστερον εἰς τὰ ὀνόματα Σθλαβοπόλης καὶ Σθλαβοπλάτης, ὅπως παρετήρησα εἰς τὴν μελέτην μου «Σκλάβος, Σκλαβησιάνος καὶ βάρβαροι»¹.

Ἡ σημασία τοῦ Σκλάβος=σκλάβος, ἢ ὅποια διεδόθη ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν εἰς ἄλλας γλώσσας, ὅπως ἐδέχθη καὶ ὁ Vasmer, πρέπει νὰ περιορίσῃ τὰς ὑπερβολὰς περὶ σλαβικῆς πλημμύρας ἀπὸ τοῦ ἔκτου αἰῶνος, ὅπως δέχονται καὶ μερικοὶ νεώτεροι ἱστορικοί.

Ἐπίσης πρέπει νὰ προσέξωμεν καλότερα τὰ κείμενα ποῦ ὁμιλοῦν περὶ ἐπιδρομῶν. Νομίζω ὅτι συνετέλεσα νὰ δεიχθῇ ὅτι ὁμιλοῦντες οἱ ἱστορικοὶ Μένανδρος καὶ Εὐάγριος περὶ ἐπιδρομῶν τῶν Σκλαβηνῶν καὶ Ἀβάρων εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐννοοῦν ὅχι τὴν κυρίως Ἑλλάδα, ἀλλ' ὅλον τὸ Ἰλλυρικὸν ἢ τὴν Βαλκανικὴν χερσόνησον. Ἀλλὰ κείμενα μεταχειρίζονται τὸ ὄνομα Ἑλλάς καὶ τὸ λατινικὸν Graecia περὶ ὅλου τοῦ Βυζαντίου. * Ἐτοὶ ὁμῶς ἐφάνη ὅτι τὰ κυριώτερα κείμενα, εἰς τὰ ὁποῖα ἐστηρίχθη ὁ Φαμεράδης διὰ νὰ δεῖξῃ ὅτι ἐξηφανίσθησαν οἱ Ἕλληνες κατὰ τὸν ἔκτον αἰῶνα, παρηγορηθεύσαντες ὑπ' αὐτοῦ τελείως. Ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτὰ δὲν δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι οἱ Σλάβοι ἐγκατεστάθησαν τὸν ἔκτον αἰῶνα εἰς τὴν Ἑλλάδα.

Ἀλλὰ, ἐνῶ οὕτως ἔχουν τὰ πράγματα, μεταγενέστεραι ἐκκλησιαστικῆς φύσεως εἰδήσεις, τὸ λεγόμενον Χρονικὸν τῆς Μονεμβασίας καὶ ἕνα γράμμα τοῦ Πατριάρχου Νικολάου τῶν χρόνων τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ, τοῦ ἐνδεκάτου δηλ. αἰῶνος, ὁμιλοῦν πάλιν περὶ ἐπιδρομῶν, τῶν Ἀβάρων ὁμῶς κατὰ χαρακτηριστικὸν τρόπον, μὲ τὰς συνήεις ὑπερβολὰς. Κατὰ τὸ γράμμα τοῦ Πατριάρχου οἱ Ἀβάρες κατέσχον τὴν Πελοποννήσου διακόσια δέκα ὀκτὼ ἔτη, ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Μαυρικίου μέχρι τοῦ αὐτοκράτορος Νικηφόρου τοῦ Λογοθέτου «ὡς μηδὲ πόδα βαλεῖν ὅλως δύνασθαι, ἐν αὐτῇ Ρωμαίων ἀνδρα». Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι ἐκ τοῦ μηδενὸς ἐπλάσθη ὁλόκληρος ἱστορία κατακτήσεως μακρὰς τῆς Πελοποννήσου ὑπὸ τῶν Ἀβάρων καὶ καταστροφῆς ἔπειτα αὐτῆς ὑπὸ τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέα διὰ νὰ δικαιολογηθῇ ἡ προαγωγὴ τῆς ἐπισκοπῆς Πατρῶν εἰς μητρόπολιν². Ὁ γράψας τὸ γράμμα τοῦ Πατριάρχου Νικολάου ἐγνώριζε τὸν Εὐάγριον καὶ τὰ μαρτυρολόγια τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ἀλλ' εἶχεν ἴσως ὑπ' ὄψιν καὶ τοπικὰς εἰδήσεις τῆς Ἐπισκοπῆς Πατρῶν, ἢ ὅποια ὑπέκίνησε τὸ ζήτημα τῆς προαγωγῆς τῆς.

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω παρατηρήσεων περὶ τοῦ ὀνόματος Ἑλλάς, αἱ ὁποῖαι δὲν ἐπιτρέπουν κατάκτησιν τῆς Πελοποννήσου ἐπὶ 218 ἔτη παρὰ τῶν Ἀβάρων, ἃς ἴδωμεν καὶ τὴν καταστροφὴν αὐτῶν ὑπὸ τοῦ Ἀποστόλου Ἀνδρέα, πολιούχου τῶν Πατρῶν. Κατὰ τὸν Κωνσταντίνον Πορφυρογέννητον (τ. 3 σ. 217) οἱ Σλάβοι (ὅχι οἱ Ἀβάρες) ἐπετέθησαν κατὰ τῶν Πατρῶν ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Νικηφόρου Λογοθέτου (802-811 μ. Χ.) «μεθ' ἑαυτῶν ἔχοντες καὶ Ἀφρικοὺς καὶ Σαρακηνοὺς», ἀλλ' οἱ κάτοικοι ἐξήλθον καὶ κατετρόπωσαν αὐτούς.

Αἱ Πατρίαι ἦσαν τότε πολίχνη καὶ ἐν τούτοις οἱ κάτοικοι τῆς κατετρόπωσαν τοὺς Σλάβους καὶ τοὺς συμμάχους τῶν. Προφανῶς δὲν ἦσαν πολλοὶ οἱ Σλάβοι, ἀφοῦ μάλιστα ὁ αὐτοκράτωρ Νικηφόρος τοὺς προσήλωσεν ἔπειτα ὡς δούλους τοῦ

κους εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἀποστόλου Ἀνδρέου. Ἡ νίκη τῶν εὐσεβῶν Πατρῶν ἀπεδόθη εἰς τὸν Πολιοῦχον Ἀγίον καὶ ἔδωκε τὸ δικαίωμα εἰς τὴν ἐπισκοπὴν Πατρῶν νὰ προαχθῇ εἰς μητρόπολιν. Αὐτὸ τὸ ἀπλοῦν γεγονός ἔλαβεν εἰς τὸ γράμμα τοῦ Πατριάρχου Νικολάου τερατώδη ἔκτασιν¹⁰.

Ἰσως τὸ ἴδιον γεγονός, ἢ ἐπίθεσις κατὰ τῶν Πατρῶν ἔγινεν αἰτία νὰ γραφῇ ἄλλη ὑπερβολὴ ὑπὸ τῆς Ἐπιτομῆς τοῦ Στράβωνος. «Καὶ νῦν δὲ πᾶσαν Ἡπειρον καὶ Ἑλλάδα σχεδὸν καὶ Πελοπόννησον καὶ Μακεδονίαν Σκύθαι σκλάβοι νέμονται». Ἰσως ὁμοίως τὸ χωρίον ὑπαινίσσεται τὰς ἐπιδρομὰς τοῦ Σαμουὴλ ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν ἐπιθεσίαν κατὰ Πατρῶν.

Αἱ εἰδήσεις τοῦ γράμματος τοῦ Πατριάρχου Νικολάου καὶ αἱ παρόμοιαι τοῦ Χρονικοῦ τῆς Μονεμβασίας προήλθον ἀπὸ ὀρισμένον σκοπὸν καὶ ἐστηρίχθησαν εἰς τὰς εἰδήσεις τοῦ Εὐαγρίου, τὰς ὁποίας συνεπλήρωσαν φανταστικῶς. Δὲν δύναται νὰ ληφθῶσιν ὑπ' ὅσιν σοβαρῶς καὶ ἐπομένως τὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι δὲν ἐγκατεστάθησαν Σλάβοι εἰς τὴν Πελοπόννησον ἢ τὴν Ἑλλάδα γενικώτερον κατὰ τὸν ἔκτον αἰῶνα. Ἀπὸ τοῦ αἰῶνος τούτου ὁμοίως αἱ ἐπιδρομαὶ εἰς τὴν βόρειον Βαλκανικὴν εἶναι συχνότεραι καὶ μεγαλύτεραι καὶ βεβαίως καὶ οἱ ἐρχόμενοι μετ' Ἀβάρων μέχρι Θεσσαλονίκης Σλάβοι δὲν ἐπέστρεφαν εἰς τὰ ἴδια ἀλλ' ἐγκαθίσταντο καὶ νοτιώτερον, εἰς τὴν βόρειον Μακεδονίαν καὶ ἀλλαχοῦ. Περὶ τὰ μέσα τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν ἦτο πολὺς καὶ διὰ τοῦτο ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντὸς τὸ 657 ἐξεστράτευσεν κατὰ Σκλαβηνίας καὶ ἡχηματώσας πολλοὺς καὶ ὑπέταξε¹¹. Σκλαβηνία ὠνομάζετο πρὶν ἢ Δακία (Ρουμανία) καὶ ἡ Βουλγαρία, ἀλλὰ τώρα ὀνομάζεται καὶ ἡ περὶ τὸν Στρυμόνα χώρα, ὅχι ἡ περὶ τὴν Θεσσαλονικίαν, ὡς ἐνομίσθη. Καὶ ἄλλος αὐτοκράτωρ, ὁ Ἰουστινιανὸς δεῦτερος, εἰς ἐκστρατείαν τοῦ πρὸς τὴν Μακεδονίαν ἐπῆρε πολλοὺς Σλάβους καὶ μετῴκισεν εἰς Μικράν Ἀσίαν¹². Εἰς τὴν θέσιν τῶν Σλάβων ἐγκατέστησεν ὁ αὐτοκράτωρ Νικηφόρος Ἑλληνας ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας.

Τελευταῖον ὁ Ἑλληνοαμερικανὸς καθηγητὴς P. Charanis ἐδημοσίευσεν εἰς τὸ περιοδικὸν Βυζαντινὰ-Μεταβυζαντινὰ (τ. 1, 1946, σ. 75) μελέτην ὑπὸ τὸν τίτλον Nicophorus the Savior of greece ce from the Slavs, εἰς τὴν ὁποίαν ἠθέλησεν νὰ ἀποδείξῃ ὅτι ὁ Νικηφόρος μετέφερεν ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας καὶ ἄλλοθεν κατοίκους εἰς Πελοπόννησον διὰ νὰ ἐνισχύσῃ τὸν Ἑλληνικὸν πληθυσμὸν κατὰ τὴν Σλάβων. Ἐστηρίχθη εἰς τὸ ἐξῆς χωρίον τῆς Χρονογραφίας τοῦ Θεοφάνους (4,486): «Νικηφόρος... Χριστιανούς ἀποικίσας ἐκ παντὸς θέματος ἐπὶ τῆς Σκλαβηνίας γενέσθαι προσέταξε». Σκλαβηνία ὅμως εἰς τὴν Πελοπόννησον δὲν ὑπῆρξε ποτέ, ὡς εἶπομεν, ἀλλ' εἰς τὴν Μακεδονικὴν περιο-

χὴν τοῦ Στρυμόνος (βλ. Κυριακίδου, Βυζαντινὰ μελέται (1947) σ. 13 καὶ ἀνωτέρω σ. —).

Εἰς τὴν Μακεδονίαν λοιπὸν ἔχομεν μαρτυρημένας ἐγκαταστάσεις Σλάβων ἀπὸ τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος, ἐνῶ εἰς τὴν Πελοπόννησον καὶ τὴν Στερεάν ἀπὸ τοῦ ὀγδόου. Καὶ τὸ μὲν χωρίον τοῦ Κ. Πορφυρογενήτου (1,53) «ἐσθλαβώθη πᾶσα ἡ χώρα καὶ γέγονε βάρβαρος» γεννᾷ πολλὰς ἀπορίας, ἀλλ' ἢ παρ' αὐτῷ «ὄψις... ἐσθλαβωμένη» εἶναι σαφεστέρα. Αὕτη σημαίνει ὅχι ὅσιν σλαβικήν, ἀλλὰ μᾶλλον ἀνδραπόδου, σκλάβου. Τὸ «ἐσθλαβώθη» πιθανῶς σημαίνει—ἐγένετο ἀπὸ σκλάβους, ὅπως παρετήρησα εἰς τὴν μελέτην μου «Οἱ Σλάβοι εἰς τὴν Ἑλλάδα»¹³ ὅτι τὸ «ἐσθλαβώθη» δὲν ἡμπορεῖ νὰ δηλοῖ, ἐξεσλαβίσθη, φαίνεται καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος πού ἐσημειώσαμεν ἀνωτέρω ὅτι δηλ. ὀλίγα ἔτη ἀργότερα ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Νικηφόρου (802-811) οἱ κάτοικοι τῆς πολίχνης Πατρῶν κατενίκησαν τοὺς ἐπιτεθέντας Σλάβους. Ἄν εἶχεν ἐσλαβισθῇ ἡ Πελοπόννησος, πῶς τὸσον εὐκολα θὰ ἐνίκωντο οἱ ἐπιτεθέντες Σλάβοι;

Πρέπει ὁμοίως νὰ ὁμολογηθῇ ὅτι ἀσχετὸς πρὸς τὸ περίφημον «ἐσθλαβώθη», ὑπῆρχον Σλάβοι κατὰ τὸν ὄγδον αἰῶνα εἰς τὴν Πελοπόννησον καὶ τὴν Στερεάν Ἑλλάδα, ἀφοῦ ἡ αὐτοκράτειρα Εἰρήνη κατὰ τὸν Θεοφάνη (1,456) ἔστειλε τὸν πατρίκιον Σταυράκιον τὸ 783 μ.Χ. κατ' αὐτῶν. Οὗτος «κατελθὼν ἐπὶ Θεσσαλονικίαν καὶ Ἑλλάδα ὑπέταξε πάντας (τοὺς Σκλαβηνοὺς) καὶ ὑποφόρους ἐποίησε τῇ βασιλείᾳ. Εἰσῆλθε δὲ καὶ ἐν Πελοποννήσῳ καὶ πολλὴν αἰχμαλωσίαν καὶ λάφυρα ἤγαγε τῇ τῶν Ρωμαίων βασιλείᾳ». Αὕτη εἶναι ἡ πρώτη ἀναμφισβήτητος μαρτυρία περὶ Σλάβων τῆς Πελοποννήσου καὶ Στερεᾶς Ἑλλάδος.

Ἄλλη πληροφορία περὶ Σλάβων εἰς τὴν Πελοπόννησον κατὰ τὸν ἕνατον αἰῶνα ὑπάρχει εἰς τὸν Πορφυρογενήτην (3,220). Εἰς δὲ τὸν βίον τοῦ ὁσίου Νίκωνος τὸν δημοσιευθέντα ὑπὸ τοῦ Σπ. Λάμπρου (NE 3,200) λέγεται «τῶν Ἀθρικῶν, οὗς δὴ καὶ Μίληγγους καλεῖν εἰώθησαν ἀντὶ Μυρμηδόνων». Ἀντὶ τοῦ Ἀθρικῶν ὑπάρχει εἰς χειρόγραφον παλαιότερον καὶ ἐθνικῶν. Ἐγὼ ἐπρότεινα ἄλλοτε τὴν διόρθωσιν τοῦ Ἀθρικῶν εἰς Ἀφρικῶν, οἱ ὁποῖοι μετὰ τῶν Σλάβων καὶ Σαρακηνῶν ἐπετέθησαν κατὰ τῶν Πατρῶν. Καὶ παρὰ τῷ Συμεῶν Μαγίστρῳ (σ.621) λέγεται «Ἀφρικῶν καὶ Ἀράβων».

Τὸ ὄνομα τῶν Μιληγγῶν ἐθεωρεῖτο ἄλλοτε Σλαβικόν, ἀλλ' ὁ Vasner (ἐνθ' ἀνωτ. 170) διστάζει νὰ δεχθῇ σλαβικὴν ἐτυμολογίαν αὐτοῦ. Ὁ Κουγέας παρετήρησεν¹⁴ ὅτι εἰς τὴν Μάνην ὑπάρχει τὸ κύριον ὄνομα Μελιγκός, ἀλλὰ καὶ τὸ θηλυκὸν τοῦ ἐπιθέτου μελιγκός μελιγκιά γίδα λέγεται ἡ ἔχουσα τὸ χρῶμα τοῦ μέλιτος, ὡς οὐσιαστικὸν δὲ τὸ μελιγκόν δηλοῖ τὴν μέλισ-

σαν. Αἱ λέξεις αὐταὶ τῆς Μάνης, προερχόμεναι πιθανώτατα ἀπὸ τὸ μέλι, ἐνισχύουν τὴν γνώμην ὅτι ἡ λ. Μελιγκὸς δὲν εἶναι σλαβική. Ἀλλὰ τότε δὲν ἦσαν Σλάβοι οἱ Μελιγκοί. Νομίζω ὅτι ἡ διόρθωσίς μου τῶν Ἀθρικῶν εἰς Ἀφρικῶν εἶναι πιθανή καὶ ἐν τῇ αὐτῇ περιπτώσει οἱ Ἀφρικοὶ ἦλθαν ἐξ Ἀφρικῆς. Δὲν ὑπάρχει δὲ ἀμφιβολία ὅτι ὅταν οἱ Ἀραβες κατέλαβον τὴν βόρειον Ἀφρικὴν πολλοὶ Χριστιανοὶ ἢ καὶ ἰθαγενεῖς ἔθνικοι ἔφυγαν ἐκεῖθεν, θὰ ἦλθαν δὲ πάντως καὶ εἰς τὴν πλησιεστέραν Πελοπόννησον. Οἱ Ἀφρικοὶ οὗτοι ὠνομάσθησαν εἰς τὴν Μάνην Μελιγκοί, διότι ἦσαν μελαψοί.

Οἱ ἐπὶ τοῦ ἀγόνου Ταυγέτου Μελιγκοὶ καὶ Ἐζερίται¹⁵ δὲν ἦτο δυνατόν νὰ εἶναι πολλοί, δι' αὐτὸ ὅταν ἀπεστάτησαν, ὑπετάγησαν εὐκόλως τῷ τοῦ στρατηγοῦ Θεοκτίστου Βρυεννίου, ὁ ὁποῖος ἐστάλη κατ' αὐτῶν. Μετὰ ἕνα περίπου αἰῶνα, ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Ρωμανοῦ Λεκαπηνοῦ, ἀπεστάτησαν πάλι καὶ τότε ἀντέστησαν περισσότερο, ὑπετάγησαν ὅμως τελικῶς ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ Κρηνίτου Ἀροτρά. Αὐτὴ εἶναι ἡ τελευταία ἱστορικὴ πληροφορία περὶ τῶν Σλάβων ἐν Ἑλλάδι.

Ἄλλη πηγὴ πληροφοριῶν περὶ τῶν Σλάβων εἶναι τὰ πολλὰ σλαβικά τοπωνύμια, περὶ τῶν ὁποίων σήμερον ἔχομεν ἀρίστην ἐπιστημονικὴν ἐργασίαν, τοῦ Vasmer. Ἀπομένει μόνον νὰ ἐξετασθῇ ἂν τὰ ἐν Ἑλλάδι σλαβικά τοπωνύμια, μετεδόθησαν ἀπ' εὐθείας ὑπὸ Σλάβων ἢ καὶ ἐμμέσως διὰ Βλάχων καὶ Ἀλβανῶν. Τοῦτο εἶναι τὸ ζήτημα σήμερον.

Ὅπως ὑπεστήριξα καὶ ἄλλοτε, οἱ Σλάβοι ποὺ ἦλθαν εἰς τὴν Ἑλλάδα δὲν κατέκτησαν τὴν χώραν διὰ τῆς σπάθης, ἀλλ' εἰσέδυσαν εἰρηνικῶς ὡς ποιμένες, ὡς νομάδες. Εὐκόλως ἦτο ἐπομένως καὶ ὀλίγοι Σλάβοι μετακινούμενοι νὰ διδοῦν πολλὰ τοπωνύμια. Τοῦτο συνέβη καὶ ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ, ὅπου οἱ Τοῦρκοι νομάδες ἔδωκαν ἐπὶ σὲν πολλὰ τοπωνύμια, ἐπανελάβαν δὲ τὰ αὐτὰ εἰς διάφορα μέρη¹⁶.

Ἄν οἱ Σλάβοι ἦσαν πολλοί, ἔπρεπε νὰ ἐπιδράσουν εἰς τὴν γλῶσσαν, εἰς τὸν πολιτισμὸν τῆς Ἑλλάδος, τὸ ὁποῖον δὲν συνέβη. Ἐνομήσθη ἄλλοτε ὅτι οἱ Σλάβοι ἐπηρεάσαν τὸν γεωργικὸν βίον τῆς Ἑλλάδος, ἀλλὰ σήμερον δὲν γίνεται ἀποδεκτὴ ἡ γνώμη αὕτη¹⁷. Οἱ Σλάβοι καὶ Βούλγαροι παρέλαβον πολλὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὸ Ἑλληνορωμαϊκὸν δίκαιον τοῦ Βυζαντίου, ἀλλ' οἱ

Ἕλληνες εἶναι ζήτημα ἂν παρέλαβαν γενικώτερον μόνον τὸ ἔθιμον τοῦ πληρώνειν διὰ φόνον¹⁸.

Βεβαίως, δὲν ἔχει ἀκόμη ἐξετασθῇ καλῶς ὅλη ἡ ἐπίδρασις τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ εἰς τοὺς Σλάβους καὶ Βουλγάρους, ἀλλὰ καὶ σήμερον δυνάμεθα νὰ ἰσχυρισθῶμεν ὅτι ἡ ἀνυπαρξία σλαβικῆς ἐπιδράσεως δὲν δύναται νὰ ἐπιβεβαιωσῇ τὰς ὑπερβολικὰς πληροφορίας τῶν συναξαρίων καὶ τοῦ Χρονικοῦ τῆς Μονεμβασίας. Ἐξ ἄλλου ἡ συνέχεια τῆς Ἑλληνικῆς φυλῆς, τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, τῶν Ἑλληνικῶν παραδόσεων, τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος δὲν συνηγορεῖ ὑπὲρ τῶν ὑπερβολικῶν εἰδήσεων τῶν Σλάβων ἐν Ἑλλάδι¹⁹.

Πολλοὶ ξένοι σοφοί, ὅπως ὁ Dölger καὶ αὐτὸς ὁ Ἑλληνοαμερικανὸς P. Charanis δυσπιστοῦν εἰς τὰς παρατηρήσεις τῶν Ἑλλήνων ἐπιστημόνων, διότι τάχα κινοῦνται ἀπὸ τὰ πατριωτικὰ τῶν αἰσθήματα²⁰. Νομίζω ὅτι αἱ ὑπερβολαὶ τινῶν πηγῶν καὶ πολλῶν ξένων σοφῶν εἶναι σαφεῖς, οἱ Σλάβοι ἱστορικοὶ ἐσυνέχισαν τὰς ὑπερβολὰς καὶ δὲν χρειάζεται ἐπομένως μεγάλη σοφία διὰ νὰ εὐρεθῇ ἡ ἀλήθεια.

Ὁ Παπαρρηγόπουλος καὶ οἱ λοιποὶ Ἕλληνες οἱ γράψαντες περὶ τῶν σλαβικῶν ἐπιδρομῶν δὲν ἠρνήθησαν αὐτάς, ἀλλ' ἠθέλησαν νὰ τὰς περιορίσουν εἰς τὴν πραγματικὴν τῶν ὑπόστασιν. Ἄν ἦσαν τόσον πολλοὶ Σλάβοι, ὅσους θέλουν μερικὸι ἱστορικοὶ, θὰ ὀμιλοῦσαμεν εἰς τὴν Ἑλλάδα σλαβικά, ὅπως παρετήρησα καὶ ἄλλοτε. Διὰ τὴν ὁμιλεῖται ἀκόμη εἰς τινὰς περιφέρειας τῆς Ἑλλάδος ἡ Ἀλβανικὴ καὶ ἡ Βλαχικὴ καὶ δὲν ὁμιλεῖται ἡ Σλαβικὴ· διότι οἱ Σλάβοι ποὺ ἦλθαν εἰς τὴν Ἑλλάδα ἦσαν ὀλίγοι.

Τελευταίως ἔγιναν εἰς τὴν Ἑλλάδα παρατηρήσεις ἀνθρωπολογικαί, αἱ ὁποῖαι ἐνισχύουν τὰ συμπεράσματα τῶν ἱστορικῶν.

Ὁ καθηγητὴς Γεράσιμος Ἀλιβιζάτος ἐξήτασε μετ' ἄλλων λατρῶν τὰς λεγομένας ομάδας αἵματος καὶ παρετήρησεν²¹ ὅτι οἱ σημερινοὶ Ἕλληνες ἔχουν φυλετικὴν αὐτοτέλειαν, τὰς αὐτάς ομάδας ὅπου δὲ ποτε καὶ ἂν εὐρίσκωνται. Οἱ ἄλλοι βαλκανικοὶ λαοί, ἔχουν ἄλλας ομάδας, Τοῦρκοι δὲ καὶ Βούλγαροι τὰς αὐτάς.

Νομίζω ὅτι ἐκ τῶν ἀνωτέρω φαίνονται αἱ ὑπερβολαὶ τινῶν πηγῶν καὶ μάλιστα ἐκκλησιαστικῶν, συναξαρίων κλπ. καθὼς καὶ πολλῶν ξένων σοφῶν, εἶναι καιρὸς νὰ ἐκτιμηθοῦν τὰ γεγονότα κατ' ἀξίαν.

Κ. ΑΜΑΝΤΟΣ
τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Εἰς τὸ νεώτερον βιβλίον τοῦ Geschichte Südosteuropas (1950 σ. 92) δὲν ἐπαναλαμβάνει ὁ St. τὰς ἀνωτέρω ὑπερβολὰς, ἀλλὰ δέχεται Σλαβικὰς ἐγκα-

ταστάσεις ἐπὶ Φωκᾷ. Αὐτ. (σ. 418) θεωρεῖ μάλιστα ρωμανικὰς τὰς ἀντιλήψεις καὶ αὐτοῦ τοῦ Niederle. Δέχεται τὰς ἀπόψεις τοῦ Peisker ὅτι Σλάβοι «χωρὶς

ιστους πολιτικούς οργανισμούς» κατήλθον εἰς τὰ Βαλκάνια ὑπὸ τὴν ὀδηγίαν Τουρκικῶν λοῶν.

2. Βλ. Νεαν 'Εστὶν τ. 41 (1947) σ. 440 καὶ Κ. 'Αμάντου, 'Ιστορικὰ Σχέσεις Ἑλλήνων, Σέρβων καὶ Βουλγάρων 1949 σ. 111.

3. Περὶ τῶν ὑπερβολῶν ὥμιλησεν ἤδη ὁ Κ. Παπαρηγόπουλος εἰς τὰς 'Ιστορικὰς Πραγματείας 1858 σ. 246.

4. 'Ο Θεοφύλακτος Σιμοκάττης γράφει (III, 4, 7, de Boor): «Τὸ Γετικὸν ταῦτον δ' εἰπεῖν αἱ τῶν Σκλαβηνῶν ἀνέλαται».

5) A. Tongard, de l'histoire profane dans les actes grecs des Bollandistes 1874 σ. 118.

6. Βλ. Vasmer κατὰ Β. Ζ. 17, 237.

7. Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τ. 7 (1932) σ. 336 βλ. καὶ Γεωργακάδης ΒΖ τ. 41 σ. 374.

8. Βλ. Κ. 'Αμάντου, 'Ιστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους 1, 281 καὶ ΒΨΖ. Neugr. Jahrbücher τ. 17 (1944) σ. 215.

9. Περὶ τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Πατριάρχου Νικολάου καὶ τοῦ Χρονικοῦ τῆς Μονεμβασίας βλ. τὴν νεωτέραν μελέτην τοῦ Καθηγητοῦ Στ. Κυριακίδου, Βυζαντινὰ μελέτη VI. Οἱ Σλάβοι ἐν Πελοποννήσῳ 1947. Αὐτόθι εὑρίσκειται καὶ ἡ παλαιότερα βιβλιογραφία, τὴν ὅποیان δὲν ἀνασφύρω ἐδῶ. Νεωτέρα μελέτη εἶναι τοῦ P. Charamis, The chronicle of monemvasia and the question of the Slavonic Settlements in Greece (Dumbarton Oaks Papers τ. 5 (1950) σ. 139). 'Ο συγγραφεὺς σημειώνει ἐπὶ τῇ βάσει τῶν εἰδησιῶν τοῦ Χρονικοῦ τῆς Μονεμβασίας ὅτι ἐπὶ Μαυρικίῳ ἐγένετο ἐγκατάστασις Σλάβων εἰς τὴν Πελοπόννησον. Εἰς τὴν ἀντίληψιν αὐτὴν τὸν ἐνίσχυσε καὶ ἡ εὑρεσις εἰς τὰς ἀνασκαφὰς τῆς Κορίνθου μικρῶν ἔργων. Ἀβαρικὴ στρατιωτικὴ τέχνη (βλ. περιοδικὸν Hesperia τ. 6, 1937 σ. 227 καὶ Byzantinoslavica τ. 10, 1949 σ. 254). Τὰ εὑρήματα ὅμως τῶν τάφων τῆς Κορίνθου δὲν γνωρίζομεν ἂν ἀνήκον μετ' ἀσφαλείας εἰς ἐπιδρομὰς ἡ στρατιώτας τοῦ Βυζαντίου, ἀφοῦ καὶ Ἀβάρες ἤδυναντο νὰ εἰσὶν μισθοφόροι. Τὰ εὑρήματα αὐτὰ ἄλλως νεώτερος ἱστορικός, ὁ Κ. Setton (The Bulgars in the Balkans and the occupation of Corinth. Speculum τ. 25 (1950) σ. 502) ἀποδίδει εἰς τοὺς Βουλγάρους. Εἰς τὴν ἀντίληψιν αὐτὴν τὸν ὤθησε ὡρίων μεταγενέστερον, τοῦ 14ου αἰῶνος, τὸ ὅποιον λέγει: «Οὐνίγαροι Μακεδόνιοι καὶ Θετταλῖαι καὶ Ἑλλάδα πᾶσαν καὶ τὰ ἐντὸς Θερμοπυλῶν ληισάμενοι πότιν καὶ μέχρι Κορίνθου φθάσαντες εἰχον παρασχημα τὴν πόλιν καὶ αὐτοβοῦν» (NE τ. 12 [190] σ. 286). Ἐκαστος βλέπει πάλιν τὴν ὑπερβολὴν. 'Ο γράφων εἶναι μητροπολίτης Μονεμβασίας καὶ θέλει νὰ ἐξῆρῃ τὴν σημασίαν αὐτῆς καὶ νὰ μείωσῃ τὴν σημασίαν τῆς Κορίνθου. Τὰ γραφόμενά του ἔχουν πολλὰν σύγχυσιν καὶ πολλὰ σφάλματα. Τὸ ὄνομα Οὐνίγαροι ἀντὶ Ὀνόγουροι δὲν μεταχειρίζεται κανεὶς ἄλλος συγγραφεὺς τοῦ Βυζαντίου (βλ. G. Moravcsik, Byzantinoturcica λ. Ὀνόγουροι). Κατὰ τὸν Ἀγαθίαν, ὅπως παρετήρησεν ὁ Στίλβων Κυριακίδης (Βυζαντινὰ μελέτη VI, 1947 σ. 73) οἱ Ὀνόγουροι, ἀλλ' οἱ Κουτρίγουροι (τοὺς ὁποίους ὁ ἀνωτέρω μητροπολίτης λέγει πάλιν Κουτρίγουροι) ἐξέτειναν τὰς ἐπιδρομὰς τῶν μέχρι Θερμοπυλῶν, ὅχι μέχρι Κορίνθου.

'Ο Setton ἀν' ἐπὶ τοῦ μελέτην τοῦ Κυριακίδου, δὲν θὰ ἀπέδιδε τόσην πιστιν εἰς τὴν εἰδησίην τοῦ μητροπολίτου. Τὴν ἄλυσιν ὅμως τῆς Κορίνθου ὁ Setton θεωρεῖ νεωτέραν. Οἱ Βούλγαροι ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Ἡρακλείου ἦσαν φίλοι τοῦ Βυζαντίου, ἀλλὰ μετὰ τὸν θάνατόν του ἔγινον ἔχθροι καὶ ἐβασ-

σαν τάχα μέχρι Πελοποννήσου (ἐνθ' ἀνωτ. σ. 521). Νομίζει δ' ὁ Setton ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ Κώνστας τὸ 657 ἐξέδωκε τοὺς Βουλγάρους ἐκ Πελοποννήσου καὶ εἰς τοῦτο τὸ γεγονός ἀναφέρεται τὸ ὡρίων τοῦ Θεοφάνους (I, 347): «ἐπεστράτευσε κατὰ Σκλαβηνίας καὶ ἡχηλωτέους πολλοὺς καὶ ὀπέταξε». Νομίζω ὅτι σήμερον πλέον δὲν δύναται νὰ ἀποδίδεται τὸ ὄνομα Σκλαβηνία εἰς τὴν Πελοπόννησον (βλ. Κ. 'Αμάντου, 'Ιστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους τ. 1 σ. 363 καὶ 471) καὶ ἐπομένως ἀπὸ τῆς θεωρίας τοῦ Setton στηρίζεται ἐπὶ τῆς ἁμμου. Τελευταία σχετικὴ μελέτη εἶναι ἡ τοῦ A. Bon (Le problème slave dans le Peloponnèse à la lumière de l'archéologie, Byzantion τ. 20 (1950) σ. 13). Οὗτος δέχεται ὅτι ἡ σλαβικὴ διείσδυσις ὤηρξεν εἰρηρικὴ καὶ βασιμια, δὲν φαίνεται δὲ νὰ πιστεύῃ ὅτι οἱ τάφοι τῆς Κορίνθου ὤηρξον ὀβριμοί. Περιέργως ὅμως ὡς καταλύουσιν τῆς Βυζαντινῆς Κυριαρχίας εἰς τὴν Πελοπόννησον θεωρεῖ τὴν ἐλλείψιν βυζαντινῶν νομισμάτων εἰς τὸς ἀνασκαφὰς τῆς Κορίνθου κατὰ τὸ χρονικὸν διάστημα ἀπὸ τοῦ 668 μ.Χ. μέχρι τοῦ Ἀέοντος ΣΤ', μέχρι τοῦ τέλους δηλ. τοῦ ἐνάτου αἰῶνος μ.Χ. Οἱ περιέργοι λοχισμοὶ τοῦ A. Bon ἀποτελοῦν πάλιν ἄλλην ὑπερβολὴν.

11. Τὰς εἰδησεις τοῦ Χρονικοῦ τῆς Μονεμβασίας φαίνεται νὰ ἐνίσχυη σχόλιον τοῦ ὀνομαστοῦ λογίου Ἀρέθα τὸ ὅποιον ὀμιλεῖ περὶ ἐπιδρομῆς Ἑσκαβηνῶν ἐκβαλόντων μὲν τὰ ἐγγινῇ ἑλληνικὰ ἔθνη καὶ κοτοφθειράντων, κατοικισθέντων δὲ αὐτῶν (εἰς Πελοπόννησον δηλ.) ἀπὸ βασιλείας Μαυρικίου ἔτους στ' μέχρι τετάρτου ἔτους Νικηφόρου. 'Ο δημοσιεύσας εἰς τὸν Νέον Ἑλληνομνημονα τὸ σχόλιον (τ. 9, 1922, σ. 474) Καθηγητὴς Κουγίας, εἰδείξεν ὅτι καὶ ὁ Ἀρέθας ὅπως καὶ τὸ Χρονικὸν ἠγέτησαν ἐκ τῶν αὐτῶν πηγῶν ποὺ ἀπέβλεπαν εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἐξόφωσιν τῶν Πατρῶν. Δὲν ἔχουν λοιπὸν ἀπόλυτον ἱστορικὴν ἀξίαν.

11. Θεοφάν. Χρονογρ. 1, 347.

12. Θεοφάν. 1, 364 καὶ Νικηφόρου, 'Ιστορία Σύντομος σ. 36.

13. Byz. Neugriech. Jahrbücher 17, 217 πρ. καὶ Γεωργακάδης, ΒΖ 41, 353. Ὁμοίως τὰ τοπωνύμια Σκλαβόκαμπος, Σκλαβοχώρι, Σκλάβια, κτλ. σ.) σχετίζονται μὲ τοὺς σκλάβους, ὅχι μὲ τοὺς σλάβους.

14. Περὶ τῶν Μελικῶν τοῦ Τοῦγέτου... Πραγματεία τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 15, 3 (1950) σ. 22 πρ. καὶ D. Georgakas The mediaeval Names Meling and Breritae of Slavic Groups in the Peloponnese, ΒΖ τ. 43 (1950) σ. 303 κέξ.

15. Περὶ τῶν ἀνταρσιῶν τῶν Μιλιγγῶν καὶ Ἐξερτινῶν ὀμιλεῖ μόνον ὁ Κίριος Πορφυρογέννητος (τ. 3 σ. 221-222). Περὶ τῆς χρονολογίας βλ. Ζουκυρνόν, Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι σ. 55.

16. Βλ. Encyclopédie de l'Islam λ. Turks σ. 1011.

17. Πρ. Α. Διομήδη, Βυζαντινὰ μελέται 1 (1951) σ. 140.

18. Α. Διομήδη, Βυζαντινὰ μελέται τ. 2, 1946, σ. 195.

19. Πρ. Κ. 'Αμάντου. 'Ιστορικὰ σχέσεις Ἑλλήνων, Σέρβων καὶ Βουλγάρων 1949 σ. 109.

20. Καὶ ὁ P. Umerle εἰς ἀξιόλογον μελέτην του (Philippe et la macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine 1945 σ. 116) ἔχει τὴν δυσπιστίαν αὐτὴν.

21. Ἑλληνικὴ ἱατρικὴ 1943 σ. 874. Πρ. ἄλλας παρατηρήσεις εἰς BNJ 17, 221.

ΕΝΑ ΠΟΡΤΡΑΙΤΟ*

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΔΙΟΜΗΔΗΣ. — Άνθηκε στη γενεά των Έλλήνων πρωτοπόρων που εξώρμησαν κατά το 1910 για να δημιουργήσουν μία νέα Ελλάδα. Εκείνων που η πρώτη νεότης τους συνέπεσε με το τέλος της περιόδου του ελληνικού ρωμαντισμού και του μελαγχολικού ρεμβασμού στον ασφυκτικά μικρό χώρο, όπου υπέφερε η Έλλάς σ' όλη σχεδόν τη διάρκεια της βασιλείας του Γεωργίου του Α'. Τότε οι αξίες, τα ταλέντα έμπαιναν σε στάδια ξένα προς τις έσωτερικές τους διαθέσεις. Ο Διομήδης προωριζόταν για το δικαστικό. Αυτό το στάδιο ήταν σ' εκείνα τα χρόνια το πιο επίσημο για το πλήθος των νεαρών μυστών της Θέμιδος. Και με τα προσόντα του ο Διομήδης, αν όλα, μαζί με τον μεγάλο παράγοντα της τύχης, συνέβαλαν στην άνοδο, θα δίνανε τη μεγάλη τροχιά στο υπέρτατο σημείο της οποίας υπάρχει η έδρα του Προέδρου ή του Εισαγγελέως του Άρειου Πάγου. Άλλ' ο Διομήδης δεν ήταν καμωμένος από την ουσία των πιστών στην πρώτη καλή τους μοίρα και στα επαγγελματικά στάδια που φέρουν τους έκλεκτους και Ικανούς στη λαμπρότερη, αλλά πάντα συμβατική έπιτυχία. Είχε ανησυχίες. Είχε ένα πλήθος ένδιαφέροντα. Αυτά τα πολλά ένδιαφέροντα είχαν την έλξη σειρήνων. Οικονομολογικά, παρακολούθησις της παγκοσμίου πνευματικής κινήσεως, Ιστορία, πολλή Ιστορία, και πολιτική και μάλιστα έξωτερική πολιτική. Αυτά όλα τα τροφοδοτούσε η πλουσία του βιβλιοθήκη, η διαρκώς συγχρονιζόμενη, και η επαφή του με τα δρώντα πρόσωπα. Στο τραπέζι του γραφείου του υπήρχαν πάντα οι «μόλις έκδοθέντες» τόμοι, οι σχετικοί με τις βιβλιογραφίες των θεμάτων που τον ένδιεφεραν. Από το τραπέζι αυτό, που την τελευταία του εγκατάσταση την είδα στο γραφείο του διαμερίσματος της οδού Μουρούζη, με τα Ιστορικά ένθυμα και τα παλιά πορταίτα των Διομήδηδων και των Κυριακών, προήλθε κατά το 1905 ο «Προϋπολογισμός». Μία μελέτη που δεν έπροκάλεσε τον πάταγο της χειμαρρώδους οικονομολογικής σοφίας του Δημητρίου Γούναρη, αλλά έπροσπαθούσε να βρῇ τη λύσι των προβλημάτων με όρθολογισμό και πρακτική αντίληψη. Ήταν η εποχή που οι Έλληνες οικονομολόγοι και οι ώπλιοι με πείρα και ευ-

φυία του τύπου του Άναργύρου Σιμπούλου και οι έφωδιασμένοι με τα όπλα της έπιστήμης και του ριζοσπαστικού πνεύματος, έπροσπαθούσαν να φέρουν τη μία άκρη με την άλλη στα φτωχά, τα διαρκώς σαλευόμενα οικονομικά της από της Μελόνας μέχρι του Ταινάρου χώρας.

Και όταν ο Έλευθέριος Βενιζέλος κατά το 1910, που είχε τότε τον καιρό και τις δυνατότητες να εκλέγη τους συνεργάτες του ανάμεσα στις άχρησιμοποίητες ακόμη αλλά ώμολογημένες προσωπικότητες του τόπου, εκάλεσε τον Άλέξανδρο Διομήδη για το Υπουργείο των Οικονομικών, όλοι ξεπελάγησαν. Ο Διομήδης ύπουργός των Οικονομικών; Για τους τότε έκτιμητάς των αξιών ο Διομήδης δεν ήταν παρά ένας ντιλετάντης. Λίγο απ' όλα. Γιατί απέναντι της κοινής γνώμης που είχαν αρχίσει ν' αναπνέη σε δημοκρατικό κλίμα και ζητούσε να κυβερνήσουν οι δυναμικώτεροι και οι καλύτεροι, ο Διομήδης είχε ένα μειονέκτημα. Την καταγωγή, την κοινωνική του θέση και την οικονομική του άνεση. Προερχόταν από ένα τζάκι. Από την κοινωνική τάξη που έβγαζε η μαμμοθρέπτος έντελως άχρηστους, η άψόγους «κυρίους» με μέτριες Ικανότητες, τύπους για την άθηναική λείσχη, κομψούς και γενναίους αξιωματικούς, πατριώτες Ικανούς για θυσίες, αλλά όχι καμωμένους για να δημιουργούν. Τον παρέλαβαν η άνηλεής σάτιρα του Γεωργίου Παπά ή Ικανή τότε να ξεκάνη ανθρώπους, και η γελοιογραφία. Το πρόσωπό του, μία φυσιογνωμία ανησυχού μπεμπέ, με δυο εύκλινα μάτια παρά τα κουρασμένα βλέφαρα, προσφερόταν σε τέτοιες πέννες. Άλλά το πετσί του Διομήδη, ένός ανθρώπου μολαταύτα τόσο άβρο, τόσο φίνου, τόσο έξωτερικώς ελάχιστα μαχητικό ήταν άπρόσβλητο από τέτοια βέλη. Έκινήθη με άνεσι και με απόδοσι τόσο στο ύπουργείο εκείνο, όσον και στο ύπουργείο των Έξωτερικών.

Κατά τον Φεβρουάριο του 1922 ο Διομήδης βρέθηκε στο έπιτελείο της έπιτροπής του μόλις τότε έκδοθέντος «Έλευθέρου Βήματος», άναφερόμενος στην προμετωπίδα του τίτλου. Έπρόκειτο για την έφημερίδα και τους μαχητές της που είχαν έλθει για να δημιουργήσουν μία νέα κατάσταση. Άλλά η Έπανάστασι που είχαν έπιβληθή με τη Μικρασιατική καταστροφή, έπροχωρούσε με αύξανόμενη την όργη και στο φύλλο της 1ης Οκτωβρίου του ίδιου

* Από τον άνέκδοτο τόμο «Πορταίτα συγχρόνων».

Έτους, ή επιτροπή τής έφημερίδος απέχωρησε με τη δικαιολογία ότι ήθελε ν' αφήσει τήν έφημερίδα «άνεπηρέαστον όργανον τής κοινής γνώμης». Έτσι ο Διομήδης έσώωσε τόν έαυτό του από κάθε εϋθύνη γιά τή δραματική περιπέτεια πού άκολούθησε.

Συνδιοικήτης και διοικήτης τών δύο μεγάλων Τραπεζών στό μεταξύ και πρόεδρος του άνωτάτου οικονομικού συμβουλίου, κατέπληξεν έπειτα μ' ένα δεύτερο άπρόοπτο. Παρουσιάσθη ως Ιστορικός με δύο τόμους βυζαντινών μελετών. Τα οικονομικά του κράτους του Βυζαντίου. Συμβολή στό δυσκολώτατο τομέα τής έλληνικής Ιστορίας στόν όποιο είχαν κινηθή δύο μεγάλοι άρμόδιοι. Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος και ο Κωνσταντίνος Αμαντιός. Ο Διομήδης εργάσθηκε με μέθοδο, με πνεύμα, με πάθος. Έμπηκε ένα πρωί στό γραφείο μου στην Έθνική Βιβλιοθήκη και μου είπε με τή θριαμβευτική χαρά του παιδιού του ένθουσιασμένου από τήν ανακάλυψη θησαυρού.

—Εύρηκα όλες τις πηγές τής Ιστορίας του Παπαρρηγοπούλου.

Έτσι εξώπλισε τόν ένδοξο αυτό έλληνικό βιβλίο, πού δόθηκε από τόν μεγάλο Ιστορικό του Έθνους χωρίς καμιά παραπομπή και χωρίς βιβλιογραφία και άνέπτυξε τήν έρμηνεία τής δυνάμεως και τής παρακμής τής αυτοκρατορίας τής Άνατολής τών χιλίων χρόνων.

Τό τρίτο άπρόοπτο τής σταδιοδρομίας του Διομήδη ήταν ένα άποκορύφωμα δράσεως. Κατά τα τελευταία χρόνια τής κρίσεως τής κυβερνητικής ήγεσίας, τόν έσήκωσαν μιά ημέρα από τα χαρτιά του γρα-

φείου του και τόν έπήγαν στ' ανάκτορα, χωρίς νά τόν περιμένει. Του άνετέθη ή προεδρία τής Κυβερνήσεως, τήν όποία έκράτησε μέχρι τών έκλογών του 1950, έπιθυμητός από όλους τούς άρχηγούς τών κομμάτων. Κατάρθωσε κατά τόν διάστημα αυτό νά λειάνει τις δεϋότητες, νά εξασφαλίσει τήν Ισορρόπηση τής εϋπαθούς ζυγαριάς τών οικονομικών τής χώρας, νά βρείσκει λύσεις σωστές στά άπειρα προβλήματα τών συνεδριάσεων του ύπουργικού συμβουλίου, νά είναι αυτός ο δημοκράτης ο ελκρινέστερος σύμβουλος του βασιλέως Παύλου.

Η πρωθυπουργία παρ' όλες τις άποροφήσεις τών ώρων του δέν τόν έκανε νά στερηθή τις μυστικές του άγάπες. Στο σπίτι είχε τήν εϋκαιρία τής φυγής στόν κόσμο τής τέχνης, με τή συντροφιά του άνεψιού του του Θανάση Πετσάλη, ένός από τούς περισσότερο ένδιαφέροντας σημερινούς πεζογράφους, και δέν έχασε ούτε γιά μιά ημέρα τήν έπαφή με τόν παλιό σύντροφό του και φίλο τής νεότητος και του πνεύματος, τόν Ιωάννη Χαλκοκονδύλη, αυτόν τόν άλησμόνητο άριστοκράτη μποέμ τής έλληνικής δημοσιογραφίας.

Ο Διομήδης παρέμεινε ως τόν τέλος, αυτό πού ήταν από τήν άρχή, ένα ζωηρό και χαριτωμένο πνεύμα, πού με τήν παντογνωσία του, τόν χιούμορ και τήν άφέλειά του έκανε τήν έντύπωσι γοητευτικού ντιλλετάντη, ο όποιος ως τόσο καθώς έδειξε τόν έκπληκτικό στάδιό του και τόν έργο του υπήρξε μιά από τις δυνατότερες ήγετικές και πνευματικές φυσιογνωμίες τών τελευταίων σαράντα έλληνικών χρόνων.

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ Α. ΚΟΚΚΙΝΟΣ

της Άκαδημίας Άθηνών

Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΔΙΟΜΗΔΗΣ ΠΑΡΕΞΗΓΗΜΕΝΟΣ

Καλεσμένος νά στείλω καὶ ἐγὼ τὸν ἑρμάνον μου εἰς τὸ διὰ τὸν Ἀλέξανδρον Διομήδην ἐπιμνημόσυνον τεύχος τῆς «Ν. Ἑστίας», δὲν θὰ προβῶ, ὅπως ἴσως θὰ ἀνέμενε κανεὶς, εἰς κρίσεις καὶ χαρακτηρησμοὺς τοῦ τιμωμένου Ἀκαδημαϊκοῦ ὡς Βυζαντινολόγου, ἀφοῦ ἡ ἀξία τῶν «Βυζαντινῶν Μελετῶν» τοῦ γενικῶς ἀναγνωριζομένη, ἐξησφάλισεν εἰς τὸν Ἀλέξανδρον Διομήδην σταθερὰν καὶ ζηλευτὴν θέσιν μετὰ τῶν ἐρευνητῶν τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας. Πρὸς τὸν χαρακτηρὰ τοῦ ἀειμνήστου ἀνδρός, ὅστις ἀπεστρέφετο τοὺς ἐπαίνους καὶ ὑπερήσπιζε μὲ σθένος τὰς γνώμας του, συμφωνότερον θὰ ἦτο, νομίζω, ἂν ἐπιχειροῦσα ἐδῶ δι' ὀλίγων τὴν ἐπανάρθωσιν μιᾶς πλάνης καὶ τὴν ἀρσιν μιᾶς παρεξηγήσεως ποὺ γίνεται ἐσχάτως εἰς βάρος του, ὅχι ἀπὸ μικρὸν τινα καὶ ἄσημον, ἀλλὰ ἀπὸ ἀνδρᾶ ἐξαιρέτου ἐπιστημονικῆς καὶ ἠθικῆς ἀξίας.

Ὁ ἀξιότιμος συνάδελφος κ. Δημ. Μπαλάνος εἰς τὸ προσφάτως ἐκδοθὲν εἰς τὴν «Βιβλιοθήκην Ἀποστολικῆς Διακονίας» βιβλίον του «Οἱ Βυζαντινοὶ Ἐκκλησιαστικοὶ Συγγραφεῖς ἀπὸ τοῦ 800 μέχρι τοῦ 1453» (Ἀθῆναι 1951) παραθέτει «Ἐπίλογον» (σελ. 213 κ. ἐ.), ὅπου ψέγων δικαίως τοὺς ὑποτιμῶντας καὶ κατακρίνοντας τὸ Βυζάντιον παλαιότερους ἱστορικοὺς, κατατάσσει παραδόξως μετὰ τῶν αὐτῶν καὶ τὸν Ἀλέξανδρον Διομήδην, γράφων τὰ ἑξῆς: «Ἐκ τῶν ἡμετέρων αὐστηρότατος ἐπικριτὴς τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ εἶναι ὁ ἀειμνήστος συγγραφεὺς ἀξιολόγων κατὰ τὰ ἄλλα βυζαντινῶν μελετῶν Ἀλέξανδρος Ν. Διομήδης (1950)». Ἀλλ' ὁ Διομήδης εἶναι θαυμαστής καὶ ὅχι ἐπικριτὴς τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ. Ἀγάπη δὲ καὶ ὅχι περιφρόνησις πρὸς τὸ Βυζάντιον εἴλκυσε τὸν σοφὸν οἰκονομολόγον νά γίνη καὶ σοφὸς Βυζαντινολόγος. Ἰδοὺ τί ὁμολογεῖ εἰς τὸν εἰσιτήριον Ἀκαδημαϊκὸν του Λόγον ὁ Ἀλέξανδρος Διομήδης: «Ἡ ἐπὶ χιλιετηρίδα ὀλόκληρον ἐκκλησιαστικὴ τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἀνιστατική δύναμις, διατηρήσασα ἀκλόνητον τὴν ἐφ' ἑαυτῆς πίστιν καὶ ἀδιατάρακτον τὴν Ἑλληνικὴν πορὰδοσιν, εἴλκυσε ἀνάκαθεν τὸ ἐνδιαφέρον μου, μὲ παρέσυρε δὲ εἰς ἐρεῦνας, αἱ ὅσαι μοῦ ἀπεκάλυπτον πόσον πολὺπλευρος εἶναι ἡ ἐπαφὴ τῆς συγχρόνου Ἑλλάδος μὲ τὸν κόσμον τοῦ Βυζαντίου. Ἡ ἐρευνα σὰς κάνει νά ἐν-

νοήσετε θαδύτερον τὸ ὀξιοθαύμαστον μῆγμα ποὺ παρουσιάζει τὸ Βυζάντιον, μῆγμα προερχόμενον ἀφ' ἑνὸς ἐκ τῆς ἐπιδράσεως καὶ τοῦ θαυμασμοῦ τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος καὶ τοῦ δεσπόμενου αὐτὴν ρασιοναλισμοῦ, ἀφ' ἑτέρου τῆς ἐπιγινδύνου γοητείας, ἣν ἥσκησε τὸ μυστήριον τῆς Ἀνατολῆς, μὲ δόλας τὰς ἀκαθορίστους ἀντιλογικὰς καὶ ἀποσυνθετικὰς ροπὰς τῆς.» (Ἀνάπτυον ἐκ τῶν Πρακτικῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 1947 σελ. 15).

Καὶ εἰς σελ. 20: «Τὰ νέα αὐτὰ στοιχεῖα ἀπορροφώμενα ἀπὸ τὸν ὕγια καὶ ἀσκούντα πλήρη τὴν γοητευτικὴν του ἐνέργειαν βυζαντινὸν πολιτισμὸν, ἐπηρεαζόμενα ἀπὸ τὴν ζωντανὴν πάντοτε ἀκόμη ἀποστολικὴν τῆς Ἐκκλησίας δρᾶσιν, ἀπέβαινον κατὰ τὴν διαδρομὴν τῶν χρόνων πιστοὶ τῆς Αὐτοκρατορίας ὑπήκοοι καὶ θερμοὶ τῆς Ὁρθοδόξιας πρόμαχοι». Εἰς τὴν σελ. 22 ἐξαίρει τὴν «εἰς εὐρύτατην κλίμακα ἀσκούμένην θαυμαστὴν τοῦ Βυζαντίου ἀγαθοεργίαν» καὶ εἰς τὰς σελ. 26-27 τὴν «θαυμαστὴν ἰσορροπίαν» ποὺ παρουσιάζει τὸ Βυζάντιον ἐπὶ τῶν μεγάλων Αὐτοκρατόρων τοῦ 10οῦ αἰῶνος, οἵτινες «ἐδημιούργησαν Βυζάντιον πολιτικῶς ἀκαμπτον καὶ στρατιωτικῶς σταθερὸς ὄργανον...», «ἐλάμπρυνον τὴν βασιλείαν των μὲ ἀφθονα κτίσματα καὶ δημόσια ἔργα» καὶ ἐπέτυχαν «τὴν θαυμαστὴν πολιτικὴν καὶ δημοκρατικὴν ὁμογένειαν, ἥτις ἐχαρακτήριζε τὸ Βυζάντιον».

Ὁ κ. Μπαλάνος «μὴ κρίνων ἄσκοπον», ὡς λέγει, «νά ἐξετάσῃ μίαν πρὸς μίαν τὰς κυριωτέρας τῶν μομφῶν τοῦ ἀειμνήστου ἀνδρός», παραθέτει τρεῖς περικοπὰς ἐκ τῶν σελίδων 372, 236 καὶ 371 τοῦ Α' τόμου τῶν «Βυζαντινῶν Μελετῶν» τοῦ Διομήδου, αἵτινες ἀφοροῦν καὶ αἱ τρεῖς εἰς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ ἀποτελοῦν πράγματι ἐπικρίσιν αὐτῆς. Ἀλλ' ὅπως παρατίθενται αἱ περικοπαὶ αὐταὶ ἀπὸ τὸν κ. Μπαλάνον, φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦν γενικὴν περὶ τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Βυζαντίου κρίσιν, ἐνῶ κατ' ἀλήθειαν κρίνονται ὀρισμέναι περίοδοι τῆς Ἐκκλησίας, περίοδοι παρακμῆς καὶ καταπτώσεως. Αἱ ἐκ τῶν σελίδων 371 καὶ 372 περικοπαὶ ἀφοροῦν εἰς τὴν ταπεινωτικὴν διὰ τὸ Βυζάντιον καὶ διὰ τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Βυζαντίου Σύνοδον τῆς Φλωρεντίας, ὃ δὲ παραπεμπόμενος εἰς τὰς σελίδας αὐτὰς ἀναγνώστης θὰ ἰδῇ ὅτι καὶ εἰς τὰς δύο

αὐτὰς περικοπὰς ὑπάρχει ἓνα παραλείφθην «τότε», διὰ τοῦ ὁποίου ἡ ἐπικρισις τοῦ Διομήδου ἐντοπίζεται εἰς ὠριμένην χρονικὴν περίοδον καὶ περιορίζεται εἰς ὠρισμένον ἱστορικὸν γεγονός. Εἰς τὴν σελ. 371 γράφει ὁ Διομήδης: «οἱ τότε δεσποζόντες "κύκλοι τῆς Ἐκκλησίας"» καὶ εἰς τὴν σελ. 372 μετὰ τὰς λέξεις «στενὴν ὁρδοξίαν» ἀκολουθεῖ ἐν ἀμέσῳ συνεχείᾳ ἡ φράσις: «Οἱ κυβερνῶντες τότε τὴν Ἐκκλησίαν δεσποζόντες δὲ καὶ τῆς πολιτείας». Καὶ ἡ ἐκ τῆς σελ. 236 περικοπῆ ἀφορᾷ ἐπίσης εἰς μεμονωμένον γεγονός, ἥτοι εἰς τὰς ἐνδοεκκλησιαστικὰς ἐριδας τῶν Ἑσχατοῦν τοῦ 13ου αἰῶνος.

Ἐπικριτὴς ἀληθῶς αὐστηρὸς ὁ Διομήδης ὠρισμένων προσώπων καὶ πραγμάτων τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Βυζαντίου, δὲν παραλείπει νὰ γίνεταί καὶ ἐπαινέτης αὐτῶν, ὅταν καὶ ὅπου κρίνει τοῦτο δίκαιον. Εἰς τὴν σελ. 58 τοῦ Α' τόμου τῶν «Βυζαντινῶν Μελετῶν» νοσταλγεί τὰς «ἀσκητικὰς φησιογνωμίας, αἱ ὁποῖαι εἰς τοὺς χρόνους τοῦ ἐνδείου ζήλου ἐγέμιζαν τὸ Βυζάντιον μετὰ τὴν πνευματικότητα καὶ τὴν αὐτοθυσίαν των, ἐμπνέουσαι πιστὴν καὶ δέος, πρὸ οὐδενὸς πτοούμεναι καὶ χρησιμεύουσαι ὡς ἀντίρροπον κατὰ τῆς ἡθικῆς ἐκλύσεως τοῦ ἐπισήμου κόσμου». Εἰς τὴν σελ. 163 ἐξάφρει τὴν «θαυμαστὴν ἀποστολικὴν δρᾶσιν τῆς Ἐκκλησίας» λέγων ὅτι «ἡ εὐαγγελικὴ αὐτῆς ἐνέργεια καὶ ἡ ἡθοπλαστικὴ ἱκανότης ἐτιθάσευσαν οὖν τῷ χρόνῳ τὴν ἀγριότητα καὶ ἐμαλάκωσαν τὰ ἥδη... ἡ Ἐκκλησία... συνεκράτησεν ἐν πολλοῖς τὸ ζέσπασμα τῆς θαρραλότητος καὶ περιέσπειρε τὰ ἄγρια ἐνστικτα». Εἰς τὴν σελ. 233 ἐπαινεί τὴν «ἀλη-

θῶς φωτεινὴν καὶ εὐαγγελικὴν ἐνέργειαν» τοῦ Πατριάρχου Ἰωάννου Καλέκα. Εἰς τὴν σελ. 244 ὁμιλῶν περὶ τῶν Κρυπτοχριστιανῶν καὶ ἀναφέρων τὰς ὑπὲρ τούτων ἐνεργείας τῆς Ἐκκλησίας, χαρακτηρίζει τὰς ἐνεργείας ταύτας ὡς «δειγμα καὶ τοῦτο τῆς ἐπιμονῆς τῆς φυλῆς νὰ ἐπιζησὴ μετὰ τὴν πίστιν ἀκλόνητον, τηροῦσα τὰς παραδόσεις ἀδίκτους, τῶν τρομερῶν διώξεων αἱ ὁποῖαι ἠπείλουν τὰ πάντα μετὰ καταστροφὴν». Εἰς τὴν σελ. 337 ὑμνεῖ εἰς τόνον λυρικόν τοὺς «ταπεινοὺς ρασοφόρους τῆς κατωτάτης βαθμίδος τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας ἀπὸ τὴν ὅποian προέρχεται ἡ μυστικὴ χορεία τῶν ἡρώων». Εἰς τὴν σελ. 349 ἀναγνωρίζει ὅτι «καθ' ὅλον τὸν 14ον αἰῶνα καὶ τὰ τελευταῖα ἔτη πρὸ τῆς Ἀλώσεως, ἡ θεολογικὴ ἐπιστήμη καὶ εἰδικώτερον ἡ δογματικὴ ἔχουν νὰ ἐπιδείξουν ἐξαιρετικὴν δόξαν ἀνδραίν, μετὰ σφαιρὰν σοφῶν θεολόγων, οἱ ὁποῖοι μετὰ πάθος ἀφιέρωσαν ὁλόκληρον τὸν βίον εἰς τὴν μελέτην τῶν σχετικῶν μετὰ τὸ δόγμα ζητημάτων».

Θὰ ἡμπορούσα νὰ παραπέμψω καὶ εἰς ἄλλας σελίδας τῶν «Βυζαντινῶν Μελετῶν», ὅπου ἐδῶ κ' ἐκεῖ εὐρίσκονται εὐμενεῖς κρίσεις περὶ τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Βυζαντίου. Ἀλλὰ τὸ θεωρῶ περιττόν. Δὲν ἀρνούμαι ὅτι ἀσκεῖ αὐστηρὰν κριτικὴν ὁ Διομήδης ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Βυζαντίου καὶ ἐν συμπεράσματι πολεμεῖ τὴν ἀντίληψιν, ὅτι μόνον διὰ τῆς Ἐκκλησίας ἐσώθη τὸ Γένος. Ἀλλὰ καὶ ὁ μὴ συμφωνῶν ἐντελῶς μετὰ τὰς γνώμας του, ὀφείλει νὰ ἀναγνωρίσῃ τὴν εὐσυνειδησίαν καὶ τὴν πάρρησιαν τοῦ ἀειμνήστου ἀνδρός, ὅταν μάλιστα συμβαίνει νὰ ἔχη καὶ ὁ ἴδιος τὰς ἀρετὰς αὐτάς.

Σ. Β. ΚΟΥΓΕΑΣ

τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν

* * *

ΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Γιὰ ν' ἀκουστοῦν μαζί καὶ οἱ δύο ἑγκυρες φωνές γιὰ τὸ σημαντικὸ αὐτὸ ζήτημα, ἐδώσαμε στὸν ἀκαδημαϊκὸ κ. Δ. Σ. Μπαλάνο τὸ κείμενον τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ κ. Σ. Β. Κουγέα καὶ εἵχαμε τὴν ἀπάντησιν ποὺ ἀκολουθεῖ.

H «ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ»

Ὁ φίλος συνάδελφος κ. Σ. Κουγέας, εἰς τὴν ὡς ἄνω κριτικὴν του, δισχυρίζεται ὅτι εἰς τὸ ἄρτι ἐκδοθὲν σύγγραμμά μου περὶ τῶν βυζαντινῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων ἀπὸ τοῦ 800 μέχρι τοῦ 1453, παρεξηγῶ τὸν ἀειμνήστον Ἀλ. Διομήδην, κατατάσσων αὐτὸν μετὰ τῶν ὑποτιμώντων τὸν βυζαντινὸν πολιτισμὸν καὶ μάλιστα τὴν βυζαντινὴν ἐκκλησίαν.

Ὅτι πράγματι θεωρῶ τὸν Διομήδην ὑποτιμῶντα τὸ Βυζάντιον εἶναι ἀληθές, δὲν συμφωνῶ ὅμως μετὰ τοῦ κ. Κουγέα ὅτι

τοῦτο προέρχεται ἐκ παρεξηγήσεως, ἐφόσον στηρίζομαι ἐπὶ σαφεστάτων ἐκφράσεων τοῦ συγγραφέως, ὡς διὰ μακρῶν ἀναπτύσσω εἰς τὸν ἐπίλογον τοῦ ὡς ἄνω συγγράμματός μου.

Χωρὶς νὰ πρόκειται ἐνταῦθα νὰ ἐπαναλάβω τὰ ἐκεῖ λεχθέντα, καὶ καίτοι δὲν θεωρῶ πρόσφορον τὴν ἀνακίνησιν τοῦ ζητήματος εἰς τεύχος ἐπιμνημόσυνον διὰ τὸν Ἀλ. Διομήδην, περιορίζομαι ἐνταῦθα νὰ ἀναφέρω τινὰ τῶν κυριωτέρων χωρίων ἐκ τοῦ συγγράμματός του, ἐξ ὧν ἐμφανῶς

προκύπτει ότι δὲν πρόκειται περὶ παρεξηγήσεως ἐκ μέρους μου.

Τοιοιούτῳ ὁ αἰμνιστὸς Διομήδης, ἀναφερόμενος εἰς τὴν πρό τῆς ἀλώσεως ἐποχὴν, ἥτις δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ «περίοδος παρακμῆς καὶ καταπτώσεως», ἐφόσον κατ' αὐτὴν ἤκμασαν σπουδαιότατοι ἐκκλησιαστικοὶ καὶ θύραθεν συγγραφεῖς, λέγει ὅτι «ὁ καλογερισμὸς δεσπόζων ἀπολύτως εἶχε στεγνώσει τὸν νοῦν ἀπὸ κάθε ἱκανὰ αὐτοτελοῦς σκέψεως καὶ ξηράνει τὴν καρδίαν μέχρις ἀρνήσεως κάθε αἰσθηματος ξένου πρὸς τὴν στενὴν ὀρθοδόξιν» (1,372). Ἐνὰ δὲ τῶν διαπρεπεστέρων ἱεραρχῶν τῆς ἐκκλησίας μας, Μάρκον τὸν Ἐφέσου, χαρακτηρίζει ὡς «κράσιν κομματάρχου καὶ δημαγωγοῦ, μὴ διατάζοντα νὰ ἀναμίξῃ τὴν ἀλήθειαν μὲ τὸ ψεῦδος καὶ ἐπιτιθέμενον δριμύτως κατὰ πάσης ὑπαγωγῆς εἰς τὸν παπισμὸν» (1,373), ὡσεὶ ἦτο σφάλμα ὅτι ἔδρα κατὰ τῆς ὑπαγωγῆς εἰς τὸν παπισμὸν! Εἰς τὴν σ. 1,236 ὁμιλεῖ περὶ «ἀπροκαλύπτου ἀντιπαθείας τῆς ἐκκλησίας πρὸς κάθε πνοὴν ἐρχομένην ἀπὸ τὴν κλασικὴν ἀρχαιότητα, θεωρουμένην ὡς διαβολικὴν καὶ ἀσυμβίβαστον πρὸς τὴν χριστιανικὴν πίστιν!» ὡς «κορύφωμα δὲ τῆς κατὰ τῆς Ἑλλάδος ἀντιδράσεως τῶν Βυζαντινῶν» καὶ ἔχοντα «φανατικὴν ἀντιπάθειαν κατὰ πάσης ἑλληνικῆς παιδείας» θεωρεῖ τὸν Γεώργιον (Γεννάδιον) Σχολάριον (1,237), καίτοι οὗτος τόσον θερμῶς θρηνεῖ τὰς πεripeteίας τοῦ γένους καὶ τόσον ἡσυχολήθη περὶ τὴν ἀριστοτελικὴν ἰδίως φιλοσοφίαν, γράψας προλεγόμενα καὶ ἐρμηνείας εἰς ἀριστοτελικά συγγράμματα.

Καὶ ἄλλαχοῦ ὁ αἰμνιστὸς ἀνὴρ λέγει: «Ἦν παρακμάζουσα βυζαντινὴ θεολογία, παρὰ τὸν ἀρχαῖσμὸν τῆς γλώσσης, ἡσθάνετο ἀπέχθειαν πρὸς τὸν ἀρχαῖον ἑλληνισμόν, αἱ φιλοσοφικαὶ δοξασταὶ τοῦ ὁποῖου ἐκρίνοντο ὡς δυνάμεναι νὰ κλονίσουν τὸ κύρος τῆς χριστιανικῆς θρησκείας» (σημ. 1

σ. 237). Καὶ ἄλλαχοῦ: «Οἱ τότε δεσποζόντες κύκλοι τῆς ἐκκλησίας ἀποστρέφονται ἀλλὰ καὶ τρέμουν δύο πράγματα, τὰ ἀπὸ τῆς Δύσεως πνεύοντα ρεύματα, τὰ τείνοντα εἰς χειραφέτησιν τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν θεολογικὴν πίστιν (:) καὶ τὴν ἀνοικτὴν σκέψιν τοῦ ἀφυπνιζομένου ἑλληνισμοῦ» (1, 371). Ἄλλαχοῦ ὁ Διομήδης μέμφεται τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Βυζαντίου, διότι ἀπὸ τοῦ ἐνδεκάτου αἰῶνος δὲν ἐφρόντισε διὰ τὴν ἐκχριστιανίσιν βαρβάρων λαῶν καὶ ὅτι «δύσκαμπτος, ἀκίνητος, χωρὶς ἀληθῆ ζωτικότητα, ἦτο ξένη πρὸς κάθε ἐνεργὸν προσηλυτιστικὴν δρᾶσιν» (1, 225 καίτοι ἐν ἀντιθέσει πρὸς ὅσα λέγει ἐν σ. 163). Καὶ ὅμως, ὡς ὀρθότατα παρατηρεῖ ὁ Diehl, «ἡ ἱεραποστολὴ ἀπετέλει μίαν ἀπὸ τὰς δόξας τοῦ Βυζαντίου».

Ταῦτα τὰ ὀλίγα, νομίζω, ἀρκοῦν εἰς τὸν ἀντικειμενικὸν ἀναγνώστην διὰ νὰ τὸν πείσουν ὅτι δὲν παρεξήγησα τὸν αἰμνιστὸν Διομήδην. Ὁ ἀγαπητὸς συνάδελφος κ. Κουγέας ζητεῖ νὰ στηρίξῃ τὴν γνώμην του ἰδίως ἐπὶ χωρίων τοῦ εἰσιτηρίου λόγου τοῦ Διομήδους εἰς τὴν Ἀκαδημίαν. Ἄλλ' ὁ λόγος οὗτος ἐκφωνηθεὶς τὸ 1947 δὲν ἐκυκλοφόρησεν εἰσέτι, τοῦ τόμου 1947 τῶν πρακτικῶν τῆς Ἀκαδημίας εὐρισκομένου ὑπὸ τὰ πιεστήρια· συνεπῶς δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἔχω αὐτὸ ὑπ' ὄψιν οὐδὲ νὰ στηριχθῇ τις ἐπ' αὐτοῦ. Πάντως διαφωνῶν πρὸς τὸν αἰμνιστὸν Διομήδην ἐπὶ ὀρισμένου σημείου, οὐδόπως παρεγνώρισα τὴν ἀξίαν τῶν μελετῶν του, τὰς ὁποίας χαρακτηρίζω «ἀξιολόγους» καὶ οὐδὲ πόρρωθεν διενόηθην ν' ἀμφισβητήσω τὴν πανθομολογουμένην «εὐσυνειδησίαν καὶ παρηρσίαν» τοῦ αἰμνιστοῦ ἀνδρός. Βεβαίως πᾶν ἄλλο ἢ ἰδεῶδη εἶναι ὅλα εἰς τὸ Βυζάντιον, ἀλλὰ κρινόμενον τοῦτο μὲ τὸ μέτρον τῆς ἐποχῆς του, προσέφερεν ἀναντιρρήτως ἐπὶ τοῦ ὅλου πολυτιμωτάτας ὑπηρεσίας εἰς τὴν ἀνθρωπότητα.

Δ. Σ. ΜΠΑΛΑΝΟΣ

τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν

ΠΑΡΕΛΘΟΝ

Ο άνθρωπος τύπος όπου μπορεί να καταταχθεί ο 'Αλέξανδρος Διομήδης εμφανίζεται συνήθως σε πολύ προηγμένες κοινωνίες και σε οικογένειες με μακριά παράδοση πολιτισμού, ύλικου, πνευματικού και ψυχικού. 'Ας έρευνήσουμε τις δύο αυτές προϋποθέσεις.

Όσο για το πρώτο στοιχείο, το κοινωνικό, δηλαδή το ευρύτερο περιβάλλον όπου γεννήθηκε—κι' άς μη φανεί τοῦτο παράδοξο—στη μικροσκοπική 'Αθήνα που γίνεκε πρωτεύουσα του καινούργιου Βασιλείου, πολύ γρήγορα είχε σχηματισθεί ένας «πυρήνας», μία μικρή κοινωνία στη στενή σημασία της λέξεως, που παρουσίαζε όλα τα προτερήματα και όλα τα ελαττώματα—όχι μόνο κατ'έπιφασιν—μιάς παλιάς κοινωνίας. Τοῦτο εξηγείται άφενός από την συγκέντρωση στο νέο πολιτικό και πνευματικό κέντρον του ελεύθερου έλληνισμού, τοῦ εγκατασπαρμένου σε όλες τις γωνίες της ανατολικής και κεντρικής ευρώπης, πολλών εξελιγμένων ήδη ελλήνων, τους όποιους προσήλκυσε ή προσφερόμενη ευκαιρία μιάς κοινωνικής αναδείξεως στην ύπηρεσία της μόλις άναστημένης πατρίδας. Φαναριώτες ήρθαν από την Πόλη και τις παραδουνάβιες 'Ηγεμονίες, φραγκεμένοι 'Επτανήσιοι ήρθαν από την Ζάκυνθο και την Κέρκυρα, μακεδονίτες και ήπειρώτες μεγαλέμποροι ζάπλοτοι, νέοι σπουδασμένοι από την Αυστρία, την 'Ιταλία και τη Γαλλία, και αναμίχθηκαν με τα «τζάκια» της παλιάς 'Ελλάδας και των νησιών του Αιγαίου και με τους αγωνιστές που δοξάστηκαν, χύνοντας το αίμα τους πριν λίγα χρόνια για την άπελευθέρωση του Γένους. 'Αφετέρου, ή ύπαρξη προηγμένης κοινωνίας εξηγείται από την έμφυτη ευγένεια και άντληψη της φυλής, άριστοκρατικής φυλής με αρχαίες ρίζες, που παρ' όλη την τριακοσιοπενηντάχρονη σκλαβιά δεν έχασε ποτέ—ένσυνειδητα—την παράδοση της άρχοντίας της και του μεγαλείου της.

Κι' άν σχηματίσθηκε έτσι γρήγορα μία πραγματική «κοινωνία» στη μικρή πρωτεύουσα της 'Ελλάδας—με τις άρετες και τις κακίες της, ξαναλέω—άπ' την όποία ο

κουρασμένος από τον Μεγάλο 'Αγώνα τόπος άντλησε την πρώτη της «ήγέτιδα τάξη» γρήγορα επίσης εξέλιχθηκε ή «κοινωνία» αυτή, γρήγορα προχώρησε ακόμη παραπάνω, έτσι που ή άμέσως επόμενη γενεά—αυτή που διαδέχτηκε τους αγωνιστές—νά αισθάνεται τη διαφορά με τους πριν και να τους βρίσκει «άξεστους και άπαιδευτους» τους «πατεράδες που κάνανε το Σηκωμό». 'Η παρατήρηση είναι του 'Αλέξανδρου Διομήδη, σε μίαν από τις ωραίες εκείνες ώρες όπου καθόμασταν οι δυο μας και τόν ρωτούσα για το ένα και για το άλλο. («Και τους βαριόντουσαν και λιγάκι» μου είχε προσθέσει).

'Η κοινωνία αυτή, που είχε και μόρφωση και άγωγή και παραδόσεις, και ευγένεια, άρχισε να ξεπέφτει περί τα τέλη του περασμένου αιώνα, τόν καιρό ίσα-ίσα που άρχισε, μετά τον Τρικούπη, το άνέβασμα της καθαυτο άστικής τάξεως. Όπωςδήποτε, κανείς δεν μπορεί να άρνηθεί στους άνθρώπους εκείνους—τους παλαιούς και παλαιόκούς—τις πολλές των ύπηρεσίες προς το έθνος και στο πολιτικό και στο πνευματικό επίπεδο. Καί γι' αυτό μειδιώ όταν διαβάζω (τόρα τελευταία πάλι μου έπεσε στα χέρια μία μελέτη πάνω στο έργο ενός από τους πρώτους συγκαιρινούς μας πεζογράφους, όπου γίνεται μιά—πώς να το πώ—μιά διαφήμιση των «ταπεινών», τάχα πως μόνο οι «βοσκοί» οι «ψαράδες» και οι «γεωργοί» είναι βαθεία ριζωμένοι στη γη, στη γη μας και «σε ό,τι θεμελιακό και βαθύ έχει ή ανθρώπινη ύπαρξη». Μπορώ να τόν διαβεβαιώσω τόν μελετητή—που φαίνεται άλλωστε διαβασμένος και λεπτός άνθρωπος—ότι τα πράγματα δεν είναι τόσο απλά και τόσο άπόλυτα, γιατί προπάντων στους πνευματικούς ανθρώπους, όποιος καταγωγής και όποιος τάξεως, ύπάρχει ή συνειδητή συνέχεια της φυλής και ή συνειδητή αξία του ανθρώπου και από τους πνευματικούς ανθρώπους (αυτούς που βγήκαν στα πρώτα χρόνια από την μικρή «κοινωνία» της 'Αθήνας) διατηρείται και άξιοποιείται και πλουτίζεται ο κόσμος των παραδόσεων και ο πολιτισμός ενός έθνους. Ναί. Μπορώ

νά τὸ πῶ—γιατί τὸ ἔζησα—ἡ κοινωνία αὐτή, ποὺ ἀπὸ τοὺς κόλπους της βγήκε ὁ Ἀλέξανδρος Διομήδης, στὸν καιρὸ τῆς ἀνόδου καὶ τῆς εὐημερίας της, στὰ καλά της χρόνια ποὺ ἔλενε, εἴτανε βαθιὰ ριζωμένη στὴ γῆ μας, εἶχε ἀνθρωπιὰ μεγάλη, ἀρχοντιά καὶ εὐγένεια, ψυχῆς καὶ τρόπων, εἶχε στερεὴ καὶ πλατεῖα μόρφωση («εὐρωπαϊκὴ» καθὼς ἔλενε, καὶ γι' αὐτὸ ἴσως νὰ παρεξηγοῦν οἱ ἀκατατόπιστοι) καὶ ἔδωσε στὴν Ἑλλάδα σοφούς, πολιτικούς, στρατιωτικούς, νομικούς, διδασκάλους, ἀνθρώπους τῶν γραμμάτων καὶ ἔριξε σχεδὸν σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς βάσεις ἐνὸς νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ στερέωσε τῆς πρῶτες του παραδόσεις.

Ὡστε ὑπῆρξε ἡ πρώτη προϋπόθεση, ἡ ἐξειργασμένη κοινωνία, ποὺ χρειαζόταν γιὰ νὰ ἐμφανισθεῖ ὁ ἀνθρώπινος τύπος ὅπου καταλέγεται ὁ Ἀλέξανδρος Διομήδης. Ἀς ἐξετάσουμε καὶ τὸ δεύτερο στοιχεῖο, τὴν οἰκογένεια, τὸ οἰκογενειακὸ του περιβάλλον, τὴν ψυχικὴ καὶ πνευματικὴ κληρονομιά ποὺ τοῦ ἄφησαν οἱ δικοί του.

Πρέπει νὰ τονίσω ἐδῶ ὅτι, κι' ἀπὸ τοῦ πατέρα του κι' ἀπὸ τῆς μητέρας του τὸ πλευρό, οἱ πρόγονοί του γεννήθηκαν καὶ ζήσανε γενεὲς γενεῶν δίπλα στὴ θάλασσα, κομμένοι πὲς στὸ κύμα. Πῆραν ἔτσι σιγά-σιγά τὸ εὐπλαστο, τὴν εὐκαμψία καὶ τὴν μαλακότητα τῆς θάλασσας. Γιατὶ τοὺς λάξεψε αὐτοὺς τὸ ὕγρὸ στοιχεῖο, τὸ πιὸ σκληρὸ στοιχεῖο, τοὺς λείανε, τοὺς «ἔφαγε» ἡ ἀρμύρα τοῦ πελάγου. Καὶ στὸ μυαλὸ καὶ στὴν ψυχὴ καὶ στὴν μορφή τους αὐτῶν ἐκρύνει—ἀρπᾶς θάταν καλύτερο νὰ πῶ—ἀρπᾶς ἐκεῖνο τὸ κάτι, ποὺ εἶναι τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ἐλληνικῆς θάλασσας, ἐκεῖνο τὸ κάτι τὸ φωτερό καὶ τὸ θηλυκὸ, τὸ ἀντρεϊκία θηλυκὸ τῆς θάλασσας, ἀκριβῶς ἔτσι καθὼς τὸ στουρνάρι, τὸ στουρνάρι καὶ τὸ χαμόδεντρο εἶναι τὸ ἐξέχωρο σημάδι τοῦ ἐλληνικοῦ βουνοῦ.

Ἐτυχε στ' ἀλήθεια τὸ νησί, τὸ νησί τῶν προγόνων του, νὰ νῆαι ἕνα πράσινο νησί μετὰ μίαν ἡμερὴν ὄψη. Εἴταν ἔρημες οἱ Σπέτσες, ἀνθρώπος κανεὶς, ὡς στὸν 15ον αἰῶνα, μόνο τὰ πουλιὰ κι' οἱ λαγοί. Δὲν εἶχαν ἀφίσει τίποτα οἱ κουρσάροι. Κι' ἤρθανε τότε ἀπὸ τὸ Μοριά, κυνηγημένοι, ἀποδιωγμένοι, κάτι ἀλβανόφωνοι χριστιανοί. Τοὺς ἔριξε στὶς πράσινες ἀκτὲς, κύμα κακὸ, τὸ τουρκομάνι ποὺ ξεχύθηκε ἐκεῖνο τὸν καιρὸ στὸ Μοριά καὶ χάλασε τὸ Δεσποτάτο (τὸν Μυστρά). Ριζώσανε. Ἀρβανιτόφωνοι, ἀλλὰ χριστιανοί. (Αὐτοὶ εἶχανε κατέβει στὸ Μοριά ἕναν αἰῶνα πιὸ πρὶν ἀπὸ τὴν Βόρειο Ἠπειρό).

Γύρω στὰ 1700 ἦρθαν ἀπὸ τ' ἀντικρινὰ παράλια, κυνηγημένοι, ἀποδιωγμένοι, κι' ἄλλοι μοραῖτες, βέρροι ρωμιοὶ ἐτούτοι. Ἀπ' τὸ Κρανίδι, ἀπ' τὴν Ἑρμιόνη, ἀπὸ τ' Ἀνάπλι, ἀπὸ τὸ Λεωνίδι. Ριζώσανε κι' αὐτοί. Γινήκαν ἕνα μετὰ τοὺς ἄλλους, σμίξανε, χω-

νέψανε καὶ χωνευτήκαν. Ὡστόσο μιλοῦσανε τ' ἀρβανίτικα ὅλοι, ὅπως καλὴ ὥρα καὶ σήμερα ἀκόμα οἱ χωρικοὶ τῆς Ἀττικῆς.

Τὸ χωριὸ τῶν Σπετσῶν ἢ Πετσῶν, ὅπως τὸ λέγανε τότες εἴτανε χτισμένο, ἐκεῖνο τὸν παλιὸ καιρὸ, πιὸ ἀψηλὰ ἀπὸ τὸ σημερινό, στὸ μέρος ποὺ τώρα τὸ ἔλενε ἀκόμα τὸ «Καστέλλι». Χτίσανε καὶ κάστρο ἐκεῖ, κάτι ρημάδια μᾶς τὸ ἔλενε. Στὰ ὀρλωφικά (1769-70) οἱ τοῦρκοι τὸ χαλάσανε τὸ Καστέλλι. Καὶ τότες οἱ σπετσιῶτες χτίσανε πιὸ κάτω, στ' ἀκροθαλάσσι, τὸ χωριό, τὴν ντάπια, τὸ λιμάνι. Ὡς εἶχανε σηκωθεί μαζί με τοὺς ἄλλους γραικοὺς στὰ ὀρλωφικά, γιὰ νὰ ξεσκαλωθοῦνε, ἔτσι κι' ὅταν ὁ Λάμπρος ὁ Κατῶνης βάλθηκε ν' ἀλωνίζει τὸ Αἰγαῖο, χτυπώντας τὸν τοῦρκο, οἱ σπετσιῶτες ἐξεσηκωθήκανε μετὰ μίαν ἀρμάδα μικρὰ καράβια. Μετὰ τὰ πεῦκα τοῦ νησιοῦ ναυπηγήσανε πρῶτοι αὐτοὶ τὰ «λατινάδικα» καὶ τὰ «σαχτούρια».

Τὰ ἴδια, ἀπάνω-κάτω, ποὺ γινήκανε καὶ στὴν Ὑδρα. Μὰ ὅλα ἐτούτα τὰ σπετσιῶτικα καὶ τὰ ὑδραῖκα εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὴν ἱστορία. Πλουτήσανε τὰ νησιά μετὰ τὸ δούλεμα τῶν καραβιῶν τους. Ὁ Μποναπάρτης στὴν Αἴγυπτο, ὁ ἀποκλεισμός τῶν Ἑγγλέζων, ὁ Γαλλοῖσπανικὸς πόλεμος, αἰτίες νὰ μαζεῦοιεν οἱ καραβοκυραῖοι μετὰ τὴ φοῦχτα τὰ «δίστιλα» καὶ τὰ «τάλληρα» τῆς Μαρίας-Θηρεσίας. «Τὸ κάθε καράβι, γράφω σ' ἕνα διηγήματι μου [στὴν «Κυρὰ τῆς Ὑδρας»] εἶχε στὸ ἀμπάρι τοῦ κι' ἀπὸ ἕνα σιδερένιο σεντούκι, ποὺ στὸ κάθε ταξίδι ἐρχόταν πίσω γιομάτο κολωνάτα ἢ τάλληρα. Τὰ ἀδειάζανε στὸ γυρισμὸ τὰ σεντούκια μέσα στὶς κρυφὲς τῆς στέρνες τῶν σπιτιῶν καὶ μ' αὐτὰ τὰ χρήματα πρωτοκινήθηκε ἀργότερα ὁ Ἀγώνας».

Μὲ τὸ πλοῦτος ἀνέβηκε κι' ἡ στάθμη τοῦ πολιτισμοῦ, μετὰ τὸ πλοῦτος καὶ μετὰ τὸ συχνὸ πηγαίνελα στὴ Δύση. Χτίσανε ὁμορφα σπιτία, ἀρχοντικά, σπετσιῶτες καὶ ὑδραῖοι, καὶ τὰ στολίσανε μετὰ «ντιλικάτα» ἐπιπλα φερμένα ἀπὸ τὴ Βενετία, καθρέφτες καὶ πολυελαίους, καὶ μετὰ βαρεῖα ἐγγλέζικα «μωμπιλα» ἀπὸ μαόνι. Φέρανε καριόλες, κονσόλες καὶ σκριτόρια. Πολλὰ δωμάτια τὰ ντύσανε ἀπὸ πάνω ἴσαμε κάτω μετὰ ἐξύλο σκαλιστό, «καθὼς τὸ ἔχον ἀκούσατο πὼς γίνεται στὴν Ἰσπανία, ἀπὸ τὸν καιρὸ τῶν Μαύρων» καὶ τὸ ταβάνι εἴτανε σωστὴ νταντέλα ἀπὸ τὰ πολλὰ τὰ σκαλισμάτα τοῦ ἐξύλου. Τὰ ξέρουσε κι' ἐμεῖς καὶ τὰ ἔδαμε αὐτὰ στὶς Σπέτσες καὶ στὴν Ὑδρα. Τὰ βλέπομε ἀκόμα στὰ λίγα παλιὰ σπιτία ποὺ σωθήκανε.

Ἐνα ἀπ' αὐτὰ τ' ἀρχοντικά εἴτανε καὶ τὸ «Κυριακείο». Ἐνας Ἀναστάσης Κυριακὸς ἢ Κυριακοῦ ζοῦσε στὶς Σπέτσες γύρω στὰ 1700. Γιὸς του εἴταν ἕνας Γιάννης Κυριακός. Τοῦ Γιάννη γιὸς εἴταν πάλι ἕνας Ἀναστάσης (1758—1831) προσπάπος τοῦ Ἀλέξανδρου Διομήδης. Αὐτὸς παν-

τρεύθηκε μιά κόρη του Νικολού του Μπόταση, την 'Ελένη, αδερφή του Παναγιώτη Μποτάση που έδρασε αργότερα στον 'Αγώνα. Ο 'Αναστάσης Κυριακός, карабо-κύρης στα νειάτα του, αρμάτωσε κι' εκείνος και πρόσφερε, όταν ήρθε η ώρα του μεγάλου σηκωμού, το καράβι του ο «Πελεκάνος» (ο ίδιος εφτανε γέρος πιά για να μπαρκάρι). Αυτός είχε πάει κάποτε στα Γιάννενα κι' είχε εξυπηρετήσει σε κάτι τον 'Αλή-πασά. Ο 'Αλής του χάρισε ένα δαχτυλίδι για το ευχαριστώ. Είναι ένας βαθυπράσινος δακτυλιόλιθος δεμένος στο χρυσάφι. Το σκάλισμα της πέτρας είναι θαυμαστό, ίσως του ε' αιώνα, παριστάνει ένα τέθριππο άρμα με τον ήλιο-χο όρθο που σηκώνει το καμτσίκι. Το περιστατικό αυτό του δαχτυλιδίου το χρησιμοποίησα στους «Μαυρόλукους», στο κεφάλαιο του Ρήγα. Ο καπετάν-'Αναστάσης που πάει να παραλάβει τον Ρήγα απ' το Τριέστι, είναι ο 'Αναστάσης Κυριακός. Το δαχτυλίδι που δείχνει στο Ρήγα, το βράδι, μέσα στη λοκάντα του λιμανιού, είναι το δώρο του 'Αλή-πασά.

Ο καπετάν-'Αναστάσης είχε λοιπόν επτά παιδιά. Τρία αγόρια, τέσσερα κορίτσια. Ο Γιάννης, ο πιο μεγάλος, карабоκύρης κι' αυτός, κατηχήθηκε από τους πρώτους Φιλικούς, κι' ως ξέσπασε ο σηκωμός του 21, αρμάτωσε το καράβι του, τον «Αχιλλέα», και πήρε μέρος σ' όλες τις επιχειρήσεις του 'Αγώνα. Στα 1824 γίνθηκε 'Αντιναύαρχος του Στόλου των Σπेतών. Πέθανε στα 1825 από άρρώστεια—θέρμες φαντάζομαι—που άρπαξε στο Μεσολόγγι, όταν πήγε εκεί θροφές και μπαρουτόβολα στους πολιορκημένους.

Ο μπαρμπα-Νικολός είναι ο δεύτερος γιός, καπετάνιος κι' αυτός στον 'Αγώνα. Είχε πάρει γυναίκα του την κόρη του Ι. 'Ορλάνδου. Τρίτος ήταν ο Γκίκας. Ο παππούς του 'Αλέξανδρου Διομήδη. Μα πριν πω γι' αυτόν, έρχομαι στα κορίτσια. Είταν η μπαμπ' (δηλαδή: θεία) η μπαμπ' Χρυσούλα, η μπαμπ' Κατερίνα, η μπαμπ' Βγενή και η μπαμπ' Μάρω. Η μπαμπ' Μάρω είχε παντρευτεί με το Γιάννη τον Μπούκουρα, έναν θαλασσόλυκο που πούλησε μιά φορά το καράβι του στο Κάδιξ και γύρι-

σε—το σκυλί—από την 'Ισπανία στις Σπέτσες με μιά βάρκα. Παιδί της μπα' Μάρως ήταν η 'Ελένη 'Αλταμούρα, η μητέρα του μεγάλου μας θαλασσογράφου.

Ξανάρχομαι στον παππού του 'Αλέξανδρου Διομήδη, τον Γκίκα Κυριακό, δηλαδή με άλλα λόγια τον Διομήδη Κυριακό (1811-1869), αυτόν που έγινε στα 1864 Πρόεδρος της 'Εθνοσυνελεύσεως και Πρωθυπουργός και που για λίγες μέρες—τις αιματηρές μέρες του 'Ιουνίου—συγκέντρωσε στα χέρια του όλη την έκτελεστική εξουσία. Του-το το όνομα «Διομήδης» το πρόσθεσε η

οικογένεια στο αρχικό επίθετο, με τη μανία που είχε πιάσει τότε όλους τους Έλληνες για τους αρχαίους και ένδοξους προγόνους των. Σ' αυτήν εξέτασεν τη ροπή προς τις κλασικές σπουδές, που αποτέλεσε και την πραγματική νεοελληνική 'Αναγέννηση τον τελευταίο αιώνα πριν την επανάσταση του 21. (Και άλλοι έχω πει, ότι ο Μεσολύκειος βάστηξε στην 'Ελλάδα ως τον 17ο αιώνα). Σ' αυτή τη ροπή χρωστάμε και τα ονόματα των караβιών του 'Αγώνα, που όλα σχεδόν είναι παρμένα από την 'Αρχαία Μυθολογία και την 'Ιστορία της 'Αρχαίας 'Ελλάδος: 'Αγαμέμνων, 'Αχιλλεύς, Αίας, Διομήδης, Θέμιστοκλής κτλ. Δεν έ-

χω εξακριβώσει εκείνο που γράφω στους «Μαυρόλукους», ότι την ιδέα του ονόματος Διομήδη (για το καράβι) την έδωσε ο Ρήγας ο Βελεστινλής στον γερο-Κυριακό, όταν συναντηθήκανε στο Τριέστι.

Ο Διομήδης Κυριακός παντρεύτηκε μιά κόρη του Παύλου Χατζη-'Ανάργυρου (φίλου του Λάμπρου Κατσώνη και του Καπουδάν-πασιά Χουσεϊν), τη Μαρίνα. Η Μαρίνα αυτή πέθανε πολύ νέα και τον άφησε με πέντε μικρά παιδιά. 'Ανεψιά της ήταν η Χρυσούλα, η πεντάμορφη Χρυσούλα 'Αναργύρου, Κυρία των Τιμών της Βασιλείας 'Ολγας. Μικρανεψιός τους ο Σωτήρης ο 'Ανάργυρος, που κληροδότησε ένα μέρος της μεγάλης του περιουσίας—είχε πλουτίσει στην 'Αμερική, εισάγοντας εκεί ελληνικά καπνά (που να φανταστεί κανείς σήμερα τις 'Ηνωμένες Πολιτείες τόπο εισαγωγής ελληνικών καπνών!)—για να χτιστεί η 'Αναργύρειος Σχολή Σπेतών.

Για τον Διομήδη Κυριακό, τον Νομο-

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Τ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ
ο νομοδιδάσκαλος

μαθῇ, τὸν Καθηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου καὶ τὸν Πολιτικὸν, δὲν εἶναι ἐδῶ ἡ θέσῃ νὰ μιλήσω. Ἐδῶ θέλω νὰ μιλήσω γιὰ τὸν ἄνθρωπο, τὰ ὅσα ἄκουσα γι' αὐτὸν μέσα στοὺς κόλπους τῆς οἰκογενείας καὶ προπάντων τὰ ὅσα διαισθάνθηκα γι' αὐτόν, ἔτσι ποῦ ἔζησα τόσο κοντὰ σὲ κεῖνον ποῦ τοῦ ἔμοιαζε «καταπληκτικὰ» στὴ φυσιογνωμία, στὴν ψυχὴ, στὸ μυαλό, στὴν ἰδιοσυγκρασία, τὸν ἑγγονό του καὶ θεῖο μου Ἀλέξανδρο Διομήδη.

Γιατὶ ὁ Διομήδης Κυριακὸς εἶναι ὁ πρῶτος στὴ σειρά τριῶν γενεῶν, ποῦ συγχωνεύοντας πολὺμορφες ἀντιθέσεις, ἐφτείαξαν ἕναν τύπο ἀνθρώπου, ποῦ ἐσυνδύασε δημιουργικὰ καὶ ὁμορφὰ πλούσιες ἀντιθετικὲς ὁψεις, τριῶν γενεῶν ποῦ ἐπάλαιψαν ἡ καθεμιὰ μὲ τὸν δικό της τρόπο, γιὰ νὰ κατορθώσῃ νὰ πλάσῃ καὶ νὰ ἰσορροπῇ αὐτὲς τὶς ἐσωτερικὲς τῆς δυνάμεις. Δίνοντάς τὸν πατέρα καὶ τὸν παπποῦ, δὲν νομίζω ὅτι μπορῶ νὰ δώσω καὶ τὸν ἴδιον κατὰ καλύτερον τρόπο.

Ἀνθρώποι τοῦ στοχασμοῦ καὶ ἄνθρωποι τῆς δράσεως, ἄνθρωποι τῆς σπουδῆς καὶ ἄνθρωποι τοῦ κόσμου. Ἀρχοντιά στὴν ἐμφάνισή καὶ ἀρχοντιά στὴν ψυχὴ. Ψυχικὴ εὐγένεια, ἐκείνη ἡ βαθύτερη εὐγένεια ποῦ ξεπερνᾷ τοὺς τρόπους. Πιὸ συγκεκριμένα, μυαλό νομικὸ καὶ πολιτικὸ παράλληλα σὲ μίαν εὐαίσθησιν καλλιτέχνη (ἴσως καὶ μίαν φλέβα ἀνεκδήλωτη, λανθάνουσα, ὑπόγεια φλέβα καλλιτεχνίας). Μία πολυσύνθετη μορφή, μίαν πολυεδρική κρᾶση. Ἕνας εὐαίσθητος δέκτης κι' ἕνας ἀφομοιωτικὸς οργανισμὸς τέλειος. Ἰσορροπο ἑλληγνικὸ-μυαλό μέσα σὲ λεπτὸ νευρικὸ σύστημα. Μηχανισμὸς ἀριστοτεχνικὰ μετρημένους καὶ ἀριστοτεχνικὰ ὑπερβολικός. Νοητικὸς καὶ συναισθηματικὸς τύπος ἰσοβαθμῆς. Πρέπει γενικά νὰ προσθέσω, ὅτι ἕνα μυαλό τόσο ἐστραμμένο πρὸς τὴν γενικώτερη κατὸπτευση τῶν πραγμάτων, εἶταν καθὼς συμβαίνει συνήθως ἄπραγος, γιὰ νὰ μὴν πῶ ἀνίκανος, στὰ μικρότερα ζητήματα τῆς καθημερινῆς ζωῆς καὶ πιὸ συγκεκριμένα σὲ ὅτι ἀφοροῦσε κάποιον συμφέρον οἰκογενειακό. Ὁ Διομήδης Κυριακὸς εἶταν στῶϊκός μαζί καὶ ἐπικουρείος. Στῶϊκός: τοῦ κόψανε οἱ γιατροὶ τρεῖς φορές τὸ πόδι, διαδοχικά· στὸν ἀστράγαλο, στὸ γόνατο καὶ στὸ μηρὸ ἐπάνω—ἐπάνω, χωρὶς νὰ τὸν κοιμήσουν φυσικά τὴν ἐποχὴ ἐκείνη. Μυαλό ἀνήσυχο, πλατὺ, μὲ θετικὴ πολυμάθεια καὶ μαζί φαντασία εὐερέθιστη. Μὲ λίγα λόγια, ὁ Διομήδης Κυριακὸς ἔβρισκε στὸ πρόσωπό του τὰ χαρίσματα ἀνθρώπου τοῦ ε' π. Χ., τοῦ ἰσ' καὶ ἰθ' μ. Χ. αἰώνων σὲ μίαν πραγματικὰ δυσέυρετη σύνθεσιν.

Τρία χρόνια νεώτερος τοῦ Διομήδη Κυριακοῦ, ὁ Βασίλειος Οἰκονομίδης, ὁ μέγας Νομοδιδάσκαλος. Εἶταν φίλοι. Ὁ Στέφανος Κουμανούδης, οἱ δύο Παπαρρη-

γόπουλοι, Κωνσταντῖνος καὶ Πέτρος, ὁ Ἀδαμάντιος Παπαδιαμαντόπουλος (ὁ πατέρας τοῦ Μορέας), ὁ Παῦλος Καλλιγιάς, ὁ Βασίλειος Οἰκονομίδης, ὁ Διομήδης Κυριακός. Μαζεῦντανε συχνὰ στὸ σπίτι τοῦ Οἰκονομίδη, ὁδὸς Φιλελλήνων 7. Ὁ Οἰκονομίδης εἶτανε γιὸς τοῦ παπα-Τρύφωνα ἀπὸ τὴν Βυτίνα. Στὴ Βυτίνα γεννήθηκε ὁ Β. Οἰκονομίδης στὰ 1814, μέσα σὲ μίαν καλύβα. Μικρὰ παιδιὰ τὰ παίρνει ὁ παπα-Τρύφωνας καὶ τὰ 'κρυβε στὸ δάσος μὲ τὰ λάττια, ποῦ εἶναι πάνω ἀπ' τὴ Βυτίνα. Διωγμοί, φοβέρες, ἀντάρες, πόλεμοι. Φεύγανε τὰ γυναικόπαιδα καὶ κρυβόντανε στὸ δάσος. Σὲ μίαν ἀπ' αὐτὲς τὶς φευγάλες χάθηκε ἕνα ἀδερφάκι. Χάθηκε στὸ δάσος; Τὸ πήρανε οἱ τοῦρκοι; Χάθηκε. Νά, μίαν περιγραφή τοῦ φιλέλληνα Ἀμερικανοῦ γιὰ τοῦ Σάμουελ Χάου, ποῦ ἦρθε στὴν Ἑλλάδα στὰ 1824: «...Ὅταν ἔμαθα, ὅτι τὰ βουνὰ ἦταν κόσμος μαζεμένος, ἀρχίσα ν' ἀνεβαίνω, ὅσο ποῦ ἔφτασα σ' ἕναν λόγγο, ὅπου βρίσκονταν ἑκατὸ οἰκογένειες, ἀλλὰ σπῖτι κανένα. Τί θέαμα! Πεντακόσια άτομα, τὰ περισσότερα χῆρες καὶ ὀρφανὰ, διωγμένα ἀπὸ τὰ σπῖτια τοὺς ζοῦσαν σάν τ' ἀγρίμια πάνω στὰ βουνὰ, τρώγοντας βότανα. Οἱ γυναῖκες μὲ τριγύρισαν, λιγνὲς καὶ μὲ μάτια ἀδολακωμένα, μὲ τὸ δέρμα τοὺς σκασμένο ἀπὸ τὸν ἥλιο καὶ τὰ πόδια τοὺς κομματιασμένα ἀπὸ τὶς πέτρες. Ὅρκιζονταν, κάνοντας τὸ σημεῖο τοῦ σταυροῦ, ὅτι γιὰ μῆνες ὁλόκληρους δὲν εἶχανε δοκιμάσει τὸ ψωμάκι. Τὸς ἔδωσα ἀλεύρι...»

Ὅταν ἦρθε ὁ Καποδίστριας κι' ἀνοίξε τὸ πρῶτο γυμνάσιο στὴν Αἴγινα, πῆγε ὁ Οἰκονομίδης ἐκεῖ καὶ τέλειωσε, τὶς μέρες σπουδῆς του. Ὑστερὰ ἔφυγε μὲ ὁποτροφία γιὰ τὴ Γερμανία. Στὸ Μόναχο σπούδασε πρῶτα φιλολογία. Μελέτησε καὶ γνώρισε καλὰ τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς. Ἐχῶ ὁλόκληρη τὴ στερεότυπη σειρά τοῦ Teubner μὲ ἰδιόχειρες σημειώσεις τοῦ Οἰκονομίδη στὸ περιώριο. Ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους ἀντλήσε ἐκεῖνο τὸ ὑπέροχο ὕφος στὰ γραψίματά του, λιτὰ καὶ διάφανα καὶ ἐπιγραμματικά πάντοτε.

Ὁ Βασίλειος Οἰκονομίδης παντρεύτηκε μίαν κόρη ἀπὸ σοῖ. Τὴν κόρη τοῦ Νικολάου Θ. Γκίκα, ἀπὸ τὴν Ὑδρα, τὴ Βασιλική. Αὐτοὶ οἱ Γκίκα εἶταν ἀρχόντες τῆς Ὑδρας, καρaboκυραῖοι παλιοὶ καὶ πλούσιοι. Ὁ Νικόλαος ὁ Γκίκας εἶχε πάει μὲ μίαν ἀδερφή του στὸ Παρίσι, τὸν καιρὸ τοῦ Διευθυντηρίου, στὰ 1796. Γράφω στὸ διήγημά μου ποῦ ἐπιγράφεται «Ἡ κυρὰ τῆς Ὑδρας»: «Τὸ ζευγάρι ἔφυγε μὲ τὸν «Πολικό» καὶ πῆγε στὴ Μαρσίλια. Ἀπὸ κεῖ ἀνέβηκε ὡς τὰ Παρίσια. Μακρινὸ καὶ φοβερὸ ταξίδι γιὰ κεῖνα τὰ χρόνια. Πῆγανε καὶ βρῆκανε τοὺς Παριζίνους ριγμένους στὸ γλεντοκόπι, ὕστερα ἀπὸ τὴν τρομάρτα τῆς γκιγιότινας. Παντοῦ θέατρα καὶ χοροὶ, παντοῦ μουσικὲς καὶ σεργιάνια στοὺς ὁμορφους

κήπους τών καταλυμένων παλατιών. Είτα-
νε και ή μόδα τότες, νά φοράνε οί γυναί-
κες φουστάνια πολύ άνοιχτά μπροστά, πο-
λύ άνοιχτά πίσω, με τή μέση σφιγμένη
πολύ άψηλά, και καμιά φορά με τή φού-
στα σκισμένη στο πλάι ως άπάνω άπ' τό
γόνα. "Ενα τέτοιο φουστάνι άγόρασε ή
κυρα-Χρυσούλα στα Παρίσια... Σάν τήν
είδανε στο νησί με τά φράγκικα τή Χρυ-
σούλα, σκανταλιστήκανε οί άνθρωποι..."

Ο άδελφός του Νικολάου, Γκίκας Γκί-
κας, όρμητικός και ευφάνταστος, παράσυρε
τούς άρχοντες τής "Υδρας στα 1821 νά
πάρουνε τ' άρματα. Γιατί οί
καλομαθημένοι άρχοντες δι-
στάζανε. Δίσταζε κι' ό γε-
ρο-Γκίκας, ό γερο-Θόδωρος.
Μπαίνει στον όντά ό γιός
του ό Γκίκας, επαναστάτης
μαζί με τον Οικονόμου και
τόν Μαρκέζο.

— «Η δίνεις λεφτά ή...»

Επανάσταση. Ο γέρος
άνοιξε τή στέρνα με τά
τάλληρα και τά κολωνάτα.
Η έπιτροπή έκδουλεύσεαν
του άναγνώρισε δωρεές
250.000 δραχμών. Ο Νικό-
λαος Γκίκας πήρε γυναίκα
του τήν κόρη του Δημήτρη
του Τσαμαδοῦ, τήν Έλένη,
τήν «κυρούλα» που έλεγε ή
γιαγιά μου (έγγονή της). Κό-
ρη τους είτανε ή Βασιλική
που παντρεύτηκε με τον Βα-
σίλειο Οικονομίδη. Ωστόσο,
παιδιά δέν κάνανε οί Οίκο-
νομίδηδες. Κι' έπειδή ή ά-
δερφή τής Βασιλικής, Έλέ-
νη κι' έκείνη, που είχε πα-
ντρευτεί με τον Δημήτριο
Φιλάρετο (άπό τό Πήλιο), πέ-
θανε άφίνοντας μωρό ένα
κοριτσάκι — Έλένη κι' έκείνο — τό πήρανε
αυτοί και τό υιοθετήσανε και τό αγαπή-
σανε σά δικό τους. Αυτό τό κοριτσάκι
είναι ή μητέρα του Άλέξανδρου Διομήδη
και γιαγιά μου.

Μου 'λεγε λοιπόν ή γιαγιά, ότι άκουγε,
μικρούλα, άπό μακριά νά έρχεται ό Διο-
μήδης Κυριακός στο σπίτι τους (στοῦ Οί-
κονομίδη τό σπίτι), άκουγε τό ξύλινο πο-
δάρι του που χτυπούσε στις πλάκες του
πεζοδρομίου. Εκείνη έτρεχε και κρυβότανε.
Ο Διομήδης Κυριακός άνέβαινε στο γρα-
φείο του Οικονομίδη, όπου είταν συναγμέ-
νοι κι' όλας οί άλλοι τής παρέας, και κα-
θόντανε και συζητούσαν ώρες. Αυτά, γύ-
ρω στα 1855.

Χρόνια πολλά πέρασαν έτσι, χρόνια
και χρόνια και στο άναμεταξύ γίνηκαν
πολλά σοβαρά πράγματα, και στο άναμε-
ταξύ μεγάλωσε και τό κοριτσάκι, γίνηκε
κοπέλα.

Γύρισε άπό τή Χαϊδελβέργη τής Γερ-
μανίας, όπου σπούδαζε τά νομικά, ό γιός
του Διομήδη Κυριακού, ό Νικολάκης. Εί-
ταν ένα ψηλόλιγνο όμορφο παιδί με γε-
νειάδα, στύπος Musset, στ' αλήθεια πολύ ό-
μοιος στον Musset, τής πιό ρομαντικής έπο-
χής. Έρχόταν κι' έκείνος καμιά φορά στο
σπίτι του Οικονομίδη, συντροφεύοντας τον
πατέρα του. Τήν είδε τήν Έλένη. Τά δυό
παιδιά αγαπήθηκαν. Στα 1868 τούς ένωσε
ό γάμος. Σε μία φωτογραφία τής έποχής
τούς βλέπω νιόπαντρους, που κρατούνε
ένα κομπολόι ό καθένας άπό μίαν άκρη.

Η γιαγιά μου είναι λεπτή,
μικροκαμωμένη, νόστιμη,
γλυκεία, «μαρκεζούλα». Ο
παπούς είναι λεπτός, αδυ-
νατος, όμορφος, ρομαντι-
κός. Τό ζευγάρι έζησε ευτυ-
χισμένο τριανταπέντε χρό-
νια. "Εκανε και πέντε παι-
διά. Τό τρίτο είναι ό Άλέ-
ξανδρος Διομήδης, τό τέ-
ταρτο είναι ή μητέρα μου.

Στο άναμεταξύ όμως, πέ-
θανε ό γεροΔιομήδης Κυρια-
κός. Πέθανε στα 1869, στη
Νεάπολη. Άρρωστο τον πή-
γαν εκεί. Οί άλλοι έλληνοί
άκρωτηριασμοί του είχαν
άναστατώσει τον όργανι-
σμό.

Ο παπούς και ή γιαγιά
ήρθαν τότε και μέινανε με
τούς θετούς γονείς των, τον
Βασίλειο Οικονομίδη και τή
γυναίκα του. Διψασμένος
για στοργή, για παιδιά, για
νιάτα, ό σοφός νομοδιδά-
σκαλος και ή Υδραΐτισα άρ-
χόντισσα, τούς δέχτηκαν
και τούς θεωρούσανε πιά
σαν αληθινά παιδιά τους. Έ-

κείνοι πάλι τούς είχαν σαν γονείς τους ά-
ληθινούς. Και σαν έγγόνα τους είχαν ύ-
στερα οί γέροι τά παιδιά που ήρθαν στον
κόσμο ένα-ένα, σαν έγγόνα τους τά με-
γάλωσαν, κι' έκείνα «παπού» και «γιαγιά»
τούς λέγανε κι' ό δεσμός άνάμεσά τους γί-
νηκε πιό δυνατός κι' άπό τό αίμα.

Θέλω νά πώ λίγα λόγια και για τούς
δυό αδερφούς του παπού μου, τούς θείους
του Άλέξανδρου Διομήδη, τον Παύλο Διο-
μήδη και τον Άναστάσιο Διομήδη - Κυρια-
κό. Οσαν και τ' άλλα τ' αδέρφια, όμως σε
μεγαλύτερο βαθμό, ό Παύλος Διομήδης
είχε μέσα του έντονη τήν καλλιτεχνική
φλέβα. "Οχι φλέβα δημιουργική, δεκτική
όμως στο άπειρον. Μουσική, ζωγραφική,
γράμματα. Είχε πλατεία μόρφωση με βά-
σεις και μαζί είταν άνθρωπος του κόσμου,
στούς τρόπους και στη σκέψη. Είχε παν-
τρευτεί τήν κόρη του Γεωργίου Μαυροκορ-
δάτου (άδερφου του Άλέξανδρου Μαυρο-

Ο Άλέξανδρος Διομήδης μαθη-
τής γυμνασίου με τήν άδελφή
του Λόλα (έπειτα κυρία Νικολάου
Πετσάλη).

κορδάτου) την Αικατερίνη. Στά 1876 ίδρυσε το περιοδικό «Εστία», που γίνθηκε στά 1894 ή καθημερινή δώδεκαήμερη εφημερίδα. Τά τελευταία του χρόνια ό Παύλος Διομήδης τά έζησε στη Γαλλία, στό Μπίαρριτς. Έκει πέθανε.

Ό άλλος αδερφός, ό Άναστάσιος, γίνθηκε θεολόγος. Σαράντα πέντε χρόνια Καθηγητής στη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου. Αυτός δέ ζούσε σέ τούτον τόν κόσμο. Δέν πατούσε στη γή. Οι θεωρίες, τά δόγματα, ή αγάπη, ή καλώςούνη. Όμως ζωγράφιζε δημοφ. Προπάντων καράβια, καράβια μέ πανιά. Λές και γύρευε νά φύγει, πάντα νά φύγει. Μόνο πού γι' αυτόν, έτσι πού βρισκόταν πάντα στόν κόσμο των ήσυχων και των καλών ανθρώπων, ή φυγή θά ήταν από κεί πρός τά έδω, ίσως μία κρυφότητα λαχτάρα γιά τήν πραγματικότητα.

Είταν και μία αδερφή, ή θείσα-Έλένη (μού' λεγε ή μητέρα μου). Αυτή είχε παντρευτεί μέ τόν περίφημο χειρουργό Διονύσιο Άρεταίο. Τήν περιουσία τους τήν άφησαν γιά νά χτιστεί τό Άρεταίειο Νοσοκομείο.

Όσόσο, ό παππούς και ή γιαγιά μένανε τώρα μέ τους Οικονομίδηδες ώσαν άληθινά παιδιά τους, στό όραίο σπίτι της γωνίας Φιλελλήνων και Ξενοφώντος. Έκει μέσα σέ μία θερμή ατμόσφαιρα αγάπης και στοργής και ύψηλης πνευματικότητας γράσανε οι μεγάλοι και μεγάλωσαν τά παιδιά. Άγαθός, καλόκαρδος, σοφός πατριάρχης της οικογενείας ήταν ό Βασίλειος Οικονομίδης. Άντάξια συντροφισσά του και νοικοκυρά και μητέρα και γιαγιά είχαν ή Βασιλική Οικονομίδη. Δέν ήξερε πολλά γράμματα. Δέν μαθαίνανε πολλά γράμματα τά άρχοντοκόριτσα των νησιών στις άρχές του ιη' αιώνα (πρλ. και τις άρχοντοπούλες της Ζακύνθου στά Άπομνημονεύματα της Μαρτινέγκου). Είχε όμως ή Βασιλική Οικονομίδη τήν έφεση πρός τά γράμματα και τήν αγάπη πρός τό διάβασμα. Διάβαζε τους Άθλίους του Βίκτωρος Ουγκώ, διάβαζε τάς Ποιητικές Μελέτας του Λαμαρτίνου, κατά μετάφρασιν Άγγέλου Βλάχου, κι' όταν άρχισε νά βγαίνει ή Έφημερίς των Κυριών της Καλλιρρόης Παρέν, έγινε ταχτική συνδρομήτρια. Είχε, όπως όλες οι γιαγιάδες, και ένα ντουλάπι μέ γλυκά, ένα ντουλάπι του τοίχου στη βορεινή τήν κάμαρα, γεμάτο γλυκά του κουταλιού και παξιμαδάκια. Σήκωνε τη φούστα της και στό μεσοφόρι της είχε μία τσεπούλα γιά τά κλειδιά. Δέν τήν πρόφτασα έγώ αυτή τήν εποχή, δέν γνώρισα τόν «παπούλη» και τή «γιαγιάκα» (προσπάτο μου και προσγιαγιά μου), δέν πρόφτασα ούτε τόν δικό μου τόν παπού, όμως έζησα είκοσι χρόνια σ' αυτό τό σπίτι (στό σπίτι της οδού Φιλελλήνων) τό άγαπημένο, τό θρυλικό σπίτι,

πού όλη μου τη ζωή θά τό νοσταλγώ, έζησα μέσα σ' αυτήν τήν ατμόσφαιρα, μέ τύλιξαν σ' αυτή τήν θαλπωρή ή μητέρα μου και ή γιαγιά μου, έτσι πού νά τήν νιώθω τώρα ώσαν μιάν άληθινή προζώή μου, πού έχει αφήσει μέσα στη μνήμη μου άπειρες φωτερές σκιές γλυκύτατες.

Κέντρο της ζωής αυτής, έστία άκτινοβολούσα και πανσέβαστη, ήταν ό «παπούλης», ό Βασίλειος Οικονομίδης. Είταν, ως είπα, ό Πατριάρχης, είταν ή σοφή και γαλήνια και γλυκεία κορυφή, πού έκάλυπτε «τους πάντας και τά πάντα». Όσο περνούσαν τά χρόνια και τήν κορυφή τη σκέπαζαν τά χιόνια, τό σπίτι γινόταν πιό πολύ φωλιά. Κλεισμένος ώρες και ώρες στό γραφείο του (ένα όραίο μεσημβρινό δωμάτιο άπάνω στη γωνία Φιλελλήνων και Ξενοφώντος, αυτό πού είχαμε έμείς τραπεζαρία στό δεύτερο πάτωμα) ανάμεσα στά βιβλία του και στά χαρτιά του, ό Βασίλειος Οικονομίδης καθόταν κι' έγραφε τις Γενικές Άρχές, τά Έμπράγματα, τήν Πολιτική Δικονομία, σέ κόλλες άχνογάλαζο χαρτί, γιατί τά μάτια του είχαν αρχίσει νά κουράζονται. Συχνά ύπαγόρευε τό κείμενο στά έγγονιά του, τόν Άλέξανδρο Διομήδη, στις θείες μου, στη μητέρα μου. Ύστερα άνοιγε τό μεσιάνο συρτάρι και τους έδινε από μία καραμέλα ή κανένα πενηνταράκι.

Βγαίνανε και περίπατο μέ τό «λάντώ». Δίπλα τόν άμαξά καθόταν ό ύπηρέτης κι' ανάμεσα στά πόδια του κρατούσε τό καλάθι μέ τά πράματα γιά τό «δειλινό». Πήγαιναν στό Φάληρο. Ό παπούλης καθόταν σ' έναν βράχο και δέ μιλούσε, ρέμβανε, στοχαζόταν. Τά παιδιά παίζανε μέ τήν άμμο. Τότε ή άκριά του κόσμου είταν εκεί πού σήμερα είναι τά λουτρά της Ούλεν. Τό καλοκαίρι πήγαιναν στην Κηφισιά. Είταν δικό τους τότε τό σπίτι πού άγόρασε πιό ύστερα ό Δροσίνης, ή περίφημη «Άμαρυλλίδα».

Μά άπάνω απ' όλα ένιωθες τό κλίμα τό πνευματικό, τό κλίμα της μελέτης, τό κλίμα της μεγάλης και γενικής μορφώσεως. Ίδανικό του σπιτιού μας είταν τό άκαδημαϊκό στάδιο, ή έδρα στό Πανεπιστήμιο, ή καθηγεία.

Άλλά στέκει πιό καλά νά αφήσω τόν ίδιο τόν Άλέξανδρο Διομήδη, νά μάς μιλήσει γιά τόν Βασίλειο Οικονομίδη και γιά τό περιβάλλον και τήν ατμόσφαιρα όπου μεγάλωσε. Άντιγράφω τήν όμιλία πού έκαμε ό Άλέξανδρος Διομήδης στη Βυτίνα, στά άποκαλυπτήρια της προτομής του Β. Οικονομίδη τήν 14ην Οκτωβρίου 1940, λίγες μέρες, πριν μάς χτυπήσουν οι Ίταλοι στό σύνορα της Ήπείρου. Θυμούνται ότι είταν άπροετοίμαστος και ότι κράτησε μερικές σημειώσεις τό προηγούμενο βράδι. Είναι ίσως τό μόνο κείμενο σέ άπλή γλώσσα πού βγήκε από τήν πέννα του Άλέξανδρου

Διομήδη, ὁ ὁποῖος μολοντί δημοτικιστὴς καὶ ἀπὸ τοὺς ἰδρυτὲς τοῦ Ἑκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου (1910) δὲν ἐδοκίμασε ποτὲ—ὅπως τόσοι ἄλλοι δημοτικιστὲς τῆς πρώτης γενεᾶς—νὰ γράφει στὴ ζωντανὴ γλῶσσα:

«Ἡ πρώτη μου ἐπαφὴ μὲ τὴν συνειδη-
τὴν ζωὴν, συνδέεται μὲ τὴν ἀνάμνησιν τοῦ
πάππου μου Βασιλείου Οἰκονομίδου. Ἐγεν-
νήθην εἰς τὸ σπίτι του. Ἀνετράφην καὶ ἐ-
μεγάλωσα κοντὰ του, μέσα σὲ ἀτμοσφαί-
ρα θερμότητος καὶ στοργῆς. Αὐτὸς ὡδήγη-
σε τὰ πρώτα μου βήματα καὶ οἱ ἱστορίες
ποῦ μὰς ἐδιηγείτο, εἴτε ἀπὸ τὸν κόσμον
τῶν παραμυθιῶν τὰ ὁποῖα ἐζωντάνευεν ἡ
ὥραία του φαντασία, εἴτε ἀπὸ τὰς ἰδίας
τοῦ παιδικὰς ἀναμνήσεις τῶν χρόνων τῆς
δουλείας, ἐντυπώθηκαν βαθειὰ στὴ μνήμην
μου καὶ ἄφησαν εἰκόνας ποῦ δὲν ἐσβυσεν
ὁ χρόνος. Ὅλες οἱ ὀμιλίες του, ἡμέρες,
ἀλλὰ μὲ ζωηρὸ πάντοτε περιεχόμενον, συν-
τέλεσαν ἐν πολλοῖς νὰ μορφώσουν τὴν παι-
δικήν μου εὐαισθησίαν καὶ νὰ μοῦ ξυπνή-
σουν τὸν νοῦν, μὲ ἐπιδρασιν ἀσταθμήτην εἰς
τὸ ὑποσυνειδητόν καὶ ἴχνη διακριθέντα σὲ
ὅλην τὴν ζωὴν. Μὲ βρεγμένα μάτια ἀπὸ
ἀσυγκράτητον συγκίνησιν, τὸν ἀκούαμε νὰ
διηγῆται σκηνὰς τραγικάς ἀπὸ τὴν ἐπι-
δρομὴν τοῦ Ἰμπραῖμ εἰς τὴν Πελοπόννη-
σον, καὶ πὼς μιὰ σκοτεινὴ χειμωνιάτικη
νύκτα ἀντήχησε φοβερὴ στὴ Βυτίνα ἡ
κραυγὴ: «Τοῦρκοι, ἐπλάκωσαν οἱ Τοῦρκοι!
Σωθῆτε!» καὶ πὼς ὁ πατήρ του, Ἰερεὺς
Τρύφων, τοὺς παρέλαβε γρήγορα, αὐτόν
μικρὸ παιδάκι καὶ τὸν νεώτερόν του ἀδελ-
φόν καὶ τράβηξαν μὲ ὅλα μαζί τὰ τρέμον-
τα γυναικόπαιδα καὶ τοὺς γέροντας πρὸς
τὰ γύρω βουνά, νὰ σωθοῦν ἀπὸ τὴν σφα-
γὴν ποῦ ἠπειλοῦν αἱ ἀγρία ὄρδα ποῦ εἶ-
χεν ἐξαπολύσει ὁ Ἰμπραῖμ, διὰ νὰ τρομο-
κρατήσῃ καὶ νὰ ἀποσυνθέσῃ τοὺς πληθυ-
σμούς. Καὶ ἔμειναν εἰς τὰ βουνὰ κρυμμέ-
νοι, χρόνια ἀπειρα, ὅπως ἐφαντάζετο τὸ
μικρὸ παιδί, μὲ τὴν ἀγνοίαν τοῦ χρόνου,
φεύγοντες τὸ σπαθὶ τοῦ τούρκου, κρυώ-
νοντες, πεινῶντες καὶ ταλαιπωρούμενοι
ψυχικῶς καὶ ὕλικῶς οἱ ἄθλιοι τότε πρόσ-
φυγες τῆς Βυτίνας. Στὴν φυγὴ καὶ στὴν
ἀνεμοζάλη ἐχάθη ὁ νεώτερος ἀδελφός.
Ὅυτε εὐρέθη πλέον, οὔτε ἤκουσαν πλέον
τίποτα δι' αὐτόν. Ἴσως νὰ ἔπρεπε στὰ χέ-
ρια τῶν τούρκων. Ἐξισλαμίσθη, ἔχασε κά-
θε μνήμην τοῦ παρελθόντος καὶ ποῖος ἔε-
ρει, ἴσως μὲ τὴν διαίσθησιν τῶν τούρκων
ὅτι τὸ ἑλληνικὸν αἷμα ἀποτελεῖ πολὺτι-
μον στοιχεῖον πρὸ πλουτισμὸν τῆς ἰδίας
φυλῆς, ἴσως νὰ ἐξελίχθη εἰς δρώντα πα-
ράγοντα—ὅπως τόσοι χαμένοι ἑλληνόπαι-
δες—τῆς πολιτικῆς ζωῆς τῆς Ὀθωμανικῆς
Αὐτοκρατορίας.

Εἰς τὸ παράδειγμα τοῦ πάππου μου ὁ-
φείλω τὴν ἀγάπην πρὸς τὰ γράμματα καὶ
τὸν σεβασμὸν εἰς τὴν ἐπιστήμην. Τὸν ἔ-
βλεπα στὸ γραφεῖο του πάντοτε περιτρι-

γυρισμένον ἀπὸ βιβλία, διαβάζοντα, μελε-
τῶντα, γράφοντα. Στὸ ὕψηλόν του καὶ ὠ-
ραῖον μέτωπον αἰσθανόμην τὴν ἐπεξεργα-
σίαν τῆς σκέψεως καὶ τὰ ἴχνη τοῦ κόπου,
ποῦ ἀφίνει πολλάκις ἡ ἐπίμονος ζήτησις
τοῦ ὁρθοῦ.

Εἰς τὸ γραφεῖον τοῦ συχνὰ τὴν Κυρια-
κὴ ἐμαζεύοντο μερικοὶ παλαιοὶ φίλοι, ἀπὸ
τὰ μακρυνὰ χρόνια τῶν κοινῶν σπουδῶν
στὸ φιλελληνικὸν Μόναχον τοῦ Λουδοβί-
κου, κυρίως φιλόλογοι, ἀρχαιολόγοι, φυσι-
κοί, σπανιώτερον νομικοί—ὁ Κουμανούδης,
ὁ Εὐστρατιάδης, ὁ Ἡρ. Μητσόπουλος καὶ
ἄλλοι τῶν ὁποίων ἔχασα τὴν φυσιογνω-
μίαν. Χωρὶς νὰ ἐννοῶ, παρηκολούθουν ἀπὸ
ἔμφυτον περιέργειαν πρὸς θέματα ἀνώτε-
ρα τῶν διανοητικῶν μου δυνατοτήτων, τὰς
ὀμιλίας τῶν. Ἦσαν ἥρεμοι, δὲν ὑπῆρχε
βιασιότης εἰς τὴν φράσιν, διαλεκτικά καὶ νο-
μίζω ἐλαφρῶς εἰρωνες, ἡ συζήτησις τῶν
οὐδέποτε ἔπαιρνε μορφήν ἐριστικότητος,
ἀλλ' ἦτο μᾶλλον διασκέδασις τοῦ πνεύμα-
τος, μὲ ἀνταλλαγὴν γνώμων καὶ ἐντυπώ-
σεων, σύγκρουσις ἀντιλήψεων χωρὶς πά-
θος, ἐπὶ ζητημάτων κατὰ τὸ πλεῖστον ὄχι
στενῶς ἐπικαίρων ἀλλὰ γενικωτέρου ἐν-
διαφέροντος, ἑλληνικοῦ, εὐρωπαϊκοῦ, ἐπι-
στημονικοῦ, ἀρχαιολογικοῦ.

Ὅταν βραδυτέρων ἑσπουδάσα μὲ προ-
σοχὴν τὰ ἔργα τοῦ Οἰκονομίδου, ἡ ἀδρά-
σκεις, ἡ κλασικότης τῆς φράσεως, τὸ λι-
τὸν ὕφος, ἡ διήκουσα ὁλον τὸ συγγραφι-
κόν του ἔργον ἐνιαῖα γραμμὴ, μοῦ ἀπεκά-
λυσαν τὸν σοφόν, τὸν βαθὺν ἐπιστήμονα.
Ἡ ἀνάλυσις μὲ ἔρευνητικὸν πνεῦμα τῶν
ἐντυπώσεων ποῦ εἶχεν ἀφίσει μέσα μου ἡ
στενὴ μαζὺ τοῦ ζωῆ στὰ παιδικὰ χρόνια,
μὲ ἐβοήθησε νὰ σχηματίσω ζωηρὰν εἰκόνα
τῆς ψυχικῆς καὶ διανοητικῆς ὑποστάσεως
τοῦ Οἰκονομίδου. Πρᾶος, ἥρεμος, εὐγενι-
κός, μετριοφρων, ἀντεμετώπιζε τὴν ζωὴν
μὲ στωϊκότητα ἀρχαίου φιλοσόφου καὶ
χριστιανοῦ τῶν πρώτων αἰώνων. Εἶχε καρ-
διὰ μεγάλη μὲ παιδικὴν ἀφέλειαν, ἡ ὁ-
ποία ποτὲ δὲν ἐγνώρισεν οὔτε φθόνον,
οὔτε κακίαν, ἀλλὰ μόνον τὴν πρὸς τὸν
πλησίον ἀγάπην. Εἶχε ἥθος ἄψογον, ἀδια-
πέραστον ἀπὸ τὰς ἀδυναμίας αἱ ὁποῖαι
κάμπουν τοὺς ἀνθρώπους, ἀπὸ χαρακτή-
ρος ὅμως βαθύτατα ἐπεικῆς, χωρὶς καμ-
μίαν ἐπίδειξιν αὐστηρότητος καὶ χωρὶς
ἔπαρσιν, ἡ ὁποία καθιστᾷ ἀντιπαθὴ καὶ ὀ-
χληρὰν τὴν ἀρετὴν. Εἶχε νοῦν δυνατόν
ἀλλὰ καὶ εὐρὺν συγχρόνως, πλουσίως
καλλιεργημένον ὄχι μόνον ἀπὸ τῆς νομι-
κῆς ἐπιστήμης τὴν σπουδὴν, ἀλλὰ καὶ τὴν
πολυμερῆ καὶ ἀδιάσκοπον μελέτην τῶν Ἑλ-
λῆνων καὶ Λατίνων συγγραφέων, καθημε-
ρινὸν ἐντρύφημα τῶν ὥρων τῆς σχολῆς
του. Σπανίως ἔτυχεν εἰς ἀνθρωπὸν τὸσον
ἀρμονικὴ σύμπτωσις ψυχικῆς ἀρετῆς καὶ
διανοητικῆς ἰσχύος».

Ἀλλὰ ἄς ξαναγυρίσουμε στὸ σπίτι τῆς

όδοϋ Φιλελλήνων, στο παλιό τὸ σπίτι. Ἄ-
ξαφνα, στὰ 1877, ὁ πατέρας τοῦ Ἀλέξαν-
δρου Διομήδη δίνει τὴν παραίτησή του
ἀπὸ τὴν Καθηγεσία στὸ Πανεπιστήμιο καὶ
διορίζεται δικαστὴς στὰ Μικτὰ Δικαστή-
ρια τῆς Αἰγύπτου. Εἰκοσιπέντε χρόνια, εἰ-
κοσιπέντε χειμῶνες πέρασε στὴν Ἀλεξάν-
δρεια, στὶς ὀχθες τοῦ Νεῖλου. Ἀνήσυχος
ἄνθρωπος, ἀεικίνητος, φιλαναγνώστης καὶ
φιλοπερίεργος, πολὺ καλλιτέχνης στὴν ψυ-
χή, μαζὶ πολὺ κοινωνικός, ὥραιος ἄνθρω-
πος, grand seigneur, μὲ γοητεία μεγάλη ὁ
Νικόλαος Διομήδης ἄφησε ἐποχὴ στὴν
Ἀλεξάνδρεια. Ὅσοι τὸν γνώρισαν, ὅσοι
τὸν πλησίασαν, κράτησαν στὴ μνήμη τὴν
αἴσθησή της γοητείας του. Ἀντιγράφω
ἀπὸ ἓνα σημειῶμα τῆς ἐποχῆς:

«Κορμοστασιὰ καλοζυγισμένη, ἐμφάνι-
ση κομψὴ χωρὶς ἐκζητήση, χαρακτηριστικὰ
κανονικὰ, βλέμμα χαϊδευτικόν, τρόποι ἐξαί-
σια προσηνεῖς μολονότι πάντοτε μὲ κάτι
τὶ τὸ ἀγέρωχο, πού ἄξαφνα γίνεται ἀπό-
τομο καμιά φορά. Πνεῦμα φιλελεύθερο, ἐ-
λεύθερο ἀπὸ κάθε περιττὴ ματαιοδοξία.
Περιέργεια ἐστραμένη πρὸς ὅλες τὶς κα-
τευθύνσεις.»

Κάθε καλοκαίρι γύριζε στὴν Ἑλλάδα.
Πότε-πότε πῆγαιναν τὰ παιδιὰ στὴν Αἴγυ-
πτο, νὰ μείνουν μαζὶ του. Πότε-πότε ὅλοι
μαζὶ κάνανε ἓνα ταξίδι στὴν Εὐρώπη. Μὰ
τὸν περισσότερο καιρὸ τὰ παιδιὰ μένανε μὲ
τὸν «παπούλη» καὶ τὴ «γιαγιά» (τοὺς Οἰ-
κονομίδηδες) στὴν Ἀθήνα. Εἶχαν τὸ σχο-
λεῖο, εἶχαν τὰ μαθήματα. Μιά εὐτυχισμέ-
νη, χαρισάμενη ἐποχὴ.

Στὰ 1894 πεθαίνει ὁ «παπούλης». Χτύ-
πημα φοβερό. Ἡ οἰκογένεια σφίχτηκε πα-
ραπάν ὁ ἓνας στὸν ἄλλο. Ἀλλὰ τὰ παι-

διὰ ἔχουν μεγαλώσει πιά. Ὁ Ἀλέξανδρος
εἶναι στὴ Γερμανία ἓνα χρόνον κιόλας.
Σπουδάζει τὰ Νομικά. Φεύγει ἀπὸ τὴ Βαί-
μάρη καὶ πηγαίνει στὸ Βερολῖνο. «Ἡ ἐν
Γερμανία διαμονή του, τοῦ ἐνεστάλαξε,
γράφει ὁ Βλάσης Γαβριηλίδης σὲ μιὰ σκια-
γραφία τοῦ Διομήδη δημοσιευμένη τὸ 1915
στὴν «Ἀκρόπολη», τοῦ ἐνεστάλαξε, ρομαν-
τικὰς ἔξεις εἰς τὴν ψυχὴν...»

Ἄλλοι ἂς μιλήσουν γιὰ τὶς σπουδές
του καὶ γιὰ τὶς μελέτες του, γιὰ τὴν δράση
του καὶ γιὰ τὸ ἔργο του, γιὰ τὸ μυαλό του
καὶ γιὰ τὸ πνεῦμα του, γιὰ τὸν πολιτικόν,
τὸν οἰκονομολόγον, τὸν βυζαντινολόγον, τὸν
τραπεζιτικόν, ἐγὼ θὰ πῶ γιὰ τὴν ψυχὴ του,
ἐγὼ σκέπτομαι τὰ βάθη καὶ τὴν εὐγένεια
τῆς ψυχῆς του. Χθὲς ἄκουσα τὴν Ἑβδόμη
Συμφωνία τοῦ Μπετόβεν, ὕστερα τὴν Ἑ-
νάτη. Ἡ μουσικὴ τὸν ἔφερε κοντά μου.

Τὸν εἶδα νὰ κάνει μὲ τὸ χέρι μαλακώ-
τατες κινήσεις στὸν ἀέρα ἀκολουθώντας
τὸ ρυθμό. Κλειστὰ τὰ μάτια του. Ἡ μου-
σικὴ τὸν εἶχε συνεπάρει, ἡ ἁρμονία, ἐκεῖ-
νη ἡ ἁρμονία, ἁρμονία-ισορροπία, ὕψος
καὶ πνεῦμα, δράση καὶ στοχασμός, μορφὴ
καὶ οὐσία, πού τόσο τὴν ἀποζητοῦσε πάν-
τοτε, γύρω του καὶ μέσα του. Δυὸ λεπτά
πιο ὕστερα τὸν βλέπω νὰ σηκώνεται, πη-
γαίνει στὴ βιβλιοθήκη—τὴ μεγάλη του—
παίρνει ἓνα βιβλίο, τὸ φυλλομετράει, βρί-
σκει τὴ σελίδα πού θέλει, μοῦ λέει:—«Ἀ-
κουσε τοῦτο...». Μοῦ διαβάζει κάτι, κάτι
πού τοῦ ἄρεσε. Σὲ λίγο σηκώνεται πάλι.
Θὰ βγεῖ ἔξω. Θὰ πάει στὸ Φάληρο. Ὁ ἄ-
γαπημένος του περίπατος. Περπατάει δι-
πλα στὴν ἀκροθαλασσιὰ κι' οἱ στοχασμοί
του πᾶνε, πᾶνε καὶ χάνονται—χωρὶς νὰ τὸ
πῶ—στὸ ὑγρὸ στοιχεῖο πού λίκνισε ἀπὸ
χρόνους ἄγνωρους τὴ γενιά του.

ΘΑΝΑΣΗΣ ΠΕΤΣΑΛΗΣ-ΔΙΟΜΗΔΗΣ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΔΙΟΜΗΔΗΣ

Μέσα από τις βαρύτερες στιγμές του πολιτικού μας βίου, ξαναγυρίζουμε με ανακούφιση στις μεγάλες πρόσφατες ιστορικές μορφές για ν' αντιλήσουμε στο παράδειγμα των την απαραίτητη δύναμη της καθημερινής υπομονής. Κοντεύει να συμπληρωθεί χρόνος από τη μέρα του θανάτου του 'Αλέξανδρου Διομήδη και ο καιρός αυτός έδωσε το αναγκαίο βάθρο στην όλη του προσωπικότητα.

Τό δώρον τό τόσο ελληνικό της συνθέσεως αντιθέτων χαρισμάτων, ήταν ή μυστική του χάρις και ή κινούσα δύναμις του. Ποτέ τό ρεαλιστικό αντίκρουσμα των πραγμάτων και ό άμείλικτος αριθμός πού όρίζει την οικονομική σκέψη δέ στένεψαν τόν όρίζοντά του και δέν έξαρταναν την πνοή και τη δημιουργική του φαντασία. Ποτέ, διακοσίων χρόνων άρχοντική παράδοση πού την είχε κληρονομήσει με τό αίμά του, και τόνομά του, ποτέ ή έμμογή του εις τις ασάλευτες άξίες της ιστορίας μας και τά έθνικά μας ιδεώδη, δέν τόν έμπόδισαν νά είναι ό γόνιμος δέκτης όλων των νέων ιδεών πού έφερε μαζί της ή ραγδαία πρόοδος της κοινωνικής ζωής τόν είκοστόν αιώνα. Ποτέ ή έπίδοση σέ μία έπιστήμη δέν τόν ώθησε νά υποτιμήσει τις πνευματικές άσכולίες των άλλων. Όλες οι άξίες της ζωής εύρισκαν ανταπόκριση στη πλούσια και γενναίοφρονα ψυχή του, για όλες υπήρχε ό χώρος και ή δίκαιη άναγνώριση. Οι άδύνατοι όταν έκτείνωνται τόσο καταντούν έρασιτέχνες παντού. Οι δυνατοί, σ' αυτούς πού έπιβάλλεται ή έκταση αυτή από την έκταση της ψυχής των, αυτοί βρίσκουν την άρτιότητα και την πληρότητα σέ κάθε τους έκδήλωση.

Ο 'Αλέξανδρος Διομήδης έχει τίτλους άναμφισβήτητους για την έξαιρετική του έπίδοση στις πολιτικές έπιστήμες. Η συμβολή του στο έργο της Β' Αναθεωρητικής Βουλής τόν έξεχώρισε μέσα στους νέους της έποχής του. Οι μεταγενέστερες εισηγήσεις του για τόν Προϋπολογισμό άποτελούν άκόμη σήμερα έπίδειγμα έπιστημονικής έργασίας και πολιτικής ένημερότητας. Με τούς τίτλους αυτούς έγινε νεώτατος Υπουργός των Οικονομικών και άργότερα Υπουργός των Έξωτερικών στις μεγάλες Κυβερνήσεις του 'Ελ. Βενιζέλου. Η θητεία του σέ τόσο ύψηλά και έμπιστευτικά αξιώματα στο πλευρό του μεγάλου πολιτικού τόν έπρόκισε με πολύτιμη πείρα, πού κανείς πιά άπ' τούς ζωντανούς δέν μπορεί νά διεκδικήσει.

Στις Διοικήσεις των μεγάλων Τραπεζών ό 'Αλέξανδρος Διομήδης δέν μπήκε ως άνθρωπος με στενή τραπεζιτική άρμοδιότητα αλλά ως οικονομολόγος με στερεά και πλατειά θεωρητικά βάθρα και ως πολιτικός άνδρας δοκιμασμένης άξιας.

Γι' αυτό και τόν τελευταίο καιρό όταν με τόν συμμοριτοπόλεμο, τά οικονομικά προβλήματα της χώρας όρθώνονται κρίσιμα, σ' αυτόν απέβλεψαν οι ύπεύθυνοι παράγοντες του τόπου για την αντιπροεδρία κι' έπειτα την προεδρία της κυβερνήσεως. Όσοι εύτύχησαν τότε νά συνεργαστούν μαζί του στενώτερα δέν έξεχον την πολιτική του σύνθεση, την έπιδεξιότητα των χειρισμών του, την ικανότητά του νά συλλαμβάνει τά προβλήματα και νά όρθοτομεί, και νά άμβλύνει συχνά έπίμονες αντιθέσεις γνώμων. 'Επί κεφαλής του Κράτους έναν όλόκληρο χρόνο άγωνίστηκε με άταπάρνηση για νά βγει ή χώρα νικηφόρος και από τό χάος του πολέμου και από τό χάος της οικονομικής καταστροφής.

'Αλλά τά σύνορα όλης αυτής της δράσεως όσο πλατεία κι' άν είναι, είναι στενώτερα από τά σύνορα της προσωπικότητάς του. Σ' όλη του τη ζωή, τόσο γεμάτη από πολιτικούς άγώνες, ό 'Αλέξανδρος Διομήδης φύλαγε μέσα του έναν χώρο άνέγγιχτο από την τύρβη, άφιερωμένο εις έργα έξ Ισου ύψηλά και εύγενικά. Όπως άρμόζει εις τούς πραγματικούς πολιτικούς και τούς βαθύτερους οικονομολόγους, ό Διομήδης δέν έπαψε ποτέ νά μελετά την ιστορία των ανθρώπινων κοινωνιών. Και έπειδή ήταν φύσις δημιουργική και νοός ώργανωμένος αντί νά πλανιέται από θέμα σέ θέμα και νά μελετά άγωνα τά πράγματα έπιδόθηκε σέ έρευνες συστηματικές και ύπήρξε ένας από τούς διαπρεπέστερους μελετητές της βυζαντινής ιστορίας. Οι δύο του τόμοι όλων βυζαντινών μελετών, τό πλήθος των οικονομολογικών του μονογραφιών και ή πάντα φροντισμένη γλαφυρότης του προφορικού και γραπτού του λόγου του άνοιξαν άξια της πύλες της 'Ακαδημίας.

Για όσους όμως εύτύχησαν νά συναναστραφούν τόν 'Αλέξανδρο Διομήδη ως φίλοι και οικείοι δέν μετρά όλόκληρος αυτή ή έπιβλητική έθνική και πνευματική προσφορά περισσότερο από τόν ίδιο τόν άνθρωπο. Σβύνει με τόν Διομήδη ένα είδος κοινωνικού ανθρώπου πού γνώρισαν οι γενεές των πατέρων μας, μ' αού ή σκληρότης της έποχής μας δέν θά έπιτρέψει νά

γνωρίσουν τὰ παιδιά μας. Τὴ χάρη τῆς πρόσχαρης συναναστροφῆς, τῆς γοητευτικῆς ὁμιλίας, τὸ δῶρο νὰ ὑψώνεις τὴν ἀπλούστατη κουβέντα πρὸς ὑψηλά θέματα, νὰ ποικιλλεῖς τὸν τόνο ἀπὸ τοῦ σοβαροῦ μέχρι τοῦ ἀστείου καὶ τοῦ εὐτράπελου, τὴν τέχνη νὰ διδάσκεις χωρὶς νὰ τὸ δείχνεις, νὰ πείθεις χωρὶς νὰ ἐνοχλεῖς, νὰ ὀδηγεῖς χωρὶς νὰ πιέζεις, ὅλες αὐτὲς τὶς χάρες τοῦ βαθύτατα πολιτισμένου ἀνθρώπου πόσοι λίγοι τὶς διαθέτουν, πόσοι ἐλάχιστοι ὅσο ὁ Διομήδης. Ἡ βαθύτερη ὁμῶς πηγὴ αὐτῆς

τῆς ἀρετῆς ὑπῆρχε στὴν καρδιά τοῦ ἀνθρώπου, στὴν καλωσύνη του, στὴν ἀγάπη του γιὰ τὸν ἄνθρωπο, τὸ σεβασμὸ του γιὰ τὸν νεώτερο, τὴν ἑλλειψη κάθε φθόνου, κάθε πικρίας, κάθε στενόκαρδης σκέψης συνδυασμένης μὲ τὴν παιδ ἀριστοκρατικὴ καὶ ὑπερήφανη λιτότητα. Ὁ Ἀλέξανδρος Διομήδης ἦταν ἕνας λάτρης τῆς ὡμορφιάς καὶ στὴ θεωρία καὶ στὴν πράξη. Ἦταν ἕνας καλλιτέχνης τῆς ζωῆς. Εἶχε τὴ δύναμη νὰ τὴ ζῇ εἰς βάθος καὶ νὰ τὴ διαπλάσσει κάθε ὥρα σὲ ὡραία μορφή.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΑΤΣΟΣ

* * *

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ Ν. ΔΙΟΜΗΔΗΣ

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

- 1875 Γεννήθηκε στὴν Ἀθήνα.
- 1898 Διδάκτωρ τοῦ δικαίου τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Βερολίνου. (Ἀκολούθησε σπουδὲς στὰ Πανεπιστήμια Βαϊμάρης, Φριβούργου καὶ Παρισίων (1893-1900).
- 1905 Ὑφηγητὴς τοῦ Διοικητικοῦ Δικαίου στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν.
- 1906-1910 Δημοσιογράφος—ἀνταποκριτὴς τῆς Neue Freie Presse τῆς Βιέννης καὶ συνεργάτης μεγάλων ἐφημερίδων τῶν Ἀθηνῶν.
- 1907 Μέλος τῆς Ἑλληνικῆς Ἀντιπροσωπείας στὴ Β' Συνδιάσκεψη Εἰρήνης τῆς Χάγης.
- 1909 Νομάρχης Ἀττικοβοιωτίας.
- 1910 Βουλευτὴς Σπετσῶν στὴ Β' Ἀναθεωρητικὴ Βουλὴ, ὡς ὁπαδὸς τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου.
- 1911 Εἰσηγητὴς νομοθεσίας ἰδρύσεως Συμβουλίου Ἐπικρατείας.
- 1911 Εἰσηγητὴς νομοθεσίας Δήμων καὶ Κοινοτήτων.
- 1912 Βουλευτὴς.
- 1912-1915 Ὑπουργὸς Οἰκονομικῶν καὶ τρεῖς μῆνες τὸ 1913 προσωρινῶς τῆς Δικαιοσύνης (Κυβερνήσεως Ἐλ. Βενιζέλου).
- 1916-1917 Ἐκτακτὸς ἀπεσταλμένος προσωρινῆς Κυβερνήσεως Θεσσαλονίκης στὸ Παρίσι καὶ στὸ Λονδίνο.
- 1918 (Δεκέμβριος)-1919 Ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν (Κυβερνήσεως Ἐλ. Βενιζέλου).
- 1918-1920 Συνδιοικητὴς Ἑθνικῆς Τραπεζῆς Ἑλλάδος.
- 1919 Μέλος Συμβουλίου Οἰκονομικῆς Ὑπηρεσίας Νόμου 1011 τῆς 11.10.1917.
- 1920 (Αὐγουστος/Σεπτέμβριος) Ἀντιπρόσωπος Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως στὴ Διεθνῇ Οἰκονομικῇ Διάσκεψιν Βρυξελλῶν.
- 1922 Ὑπουργὸς Οἰκονομικῶν.
- 1922 Μέλος τῆς Ἑλληνικῆς Ἀντιπροσωπείας στὴ Συνδιάσκεψιν Εἰρήνης τῆς Λωζάννης.
- 1923 Ἀπεσταλμένος στὸ Λονδίνο.
- 1923-1928 Διοικητὴς Ἑθνικῆς Τραπεζῆς Ἑλλάδος.
- 1928-1931 Διοικητὴς Τραπεζῆς Ἑλλάδος.
- 1932-1943 (Ἰανουάριος) Μέλος τοῦ Γενικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἑθνικῆς Τραπεζῆς Ἑλλάδος.
- 1945-1949 (Ἰανουάριος) Πρόεδρος τοῦ Γενικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἑθνικῆς Τραπεζῆς Ἑλλάδος.
- 1946 Μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.
- 1925-1949 Μέλος ἢ Πρόεδρος Ἀνωτάτου Οἰκονομικοῦ Συμβουλίου. Πρόεδρος Ἀνωτάτου Συμβουλίου Ἀνασυγκροτήσεως. Πρόεδρος Συμβουλίων, Ὁργανισμῶν, καὶ Ἐπιχειρήσεων κοινῆς ὠφελείας (Ἑλληνικοὶ Ἡλεκτρικοὶ Σιδηρόδρομοι, Τηλεφωνικὴ Ἑταιρεία, Γενικὴ Ἑλληνικὴ Ἑταιρεία).
- 1949 Ἰανουάριος - 1949 Ἰούνιος. Ἀντιπρόεδρος τῆς Κυβερνήσεως Σοφοῦλη (συμμαχικῆς).
- 1949 Ἰούλιος - 1950 Ἰανουάριος. Πρόεδρος Κυβερνήσεως (συμμαχικῆς).
- 1950 Ἰανουάριος. Μεγαλόσταυρος Γεωργίου Α'.
- 1950 Νοέμβριος 11/12. Θάνατος.

ΜΟΡΦΕΣ ΤΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΔΙΟΜΗΔΗ

Προκειμένου νά ιστορήσει κανείς τόν "Αλέξανδρο Διομήδη, νομίζω ὅτι κατ' ἐξοχήν ταιριάζει ἕνας ἀπό τούς κοινούς τόπους τῆς σύγχρονης λογοτεχνίας. Εἶταν ὁ ἄνθρωπος μέ τά πολλά πρόσωπα: Καθένας πού τόν ἐπλησίαζε μπορούσε νά σχηματίσει γιά κείνον μιάν ὀλότελα διαφορετική εἰκόνα ἀπό ἐκείνην τήν ὁποία ἐσχημάτιζαν οἱ ἄλλοι· καί εἶχαν ὅλοι δίκιο στήν κατάφασή τους, καί θά εἶχαν ὅλοι ἄδικο στήν ἀποκλειστικότητα τους.

Εἶναι σύμπτωση ὅτι ὁ κοινός αὐτός τόπος δημιουργήθηκε στούς καιρούς μας; Δέν τό νομίζω. Οἱ καιροί μας, ὁ ἀρχόμενος αἰώνας ἀκριβέστερα, ἐπάνω στή δόξα τοῦ πνευματικοῦ φιλελευθερισμοῦ, ἐγνώρισαν, ἐδημιούργησαν μάλλον, τόν ἰδιάζοντα τύπο, πού μπορεί νά εἶναι ἢ νά μὴν εἶναι ἐρασιτέχνης, ἀλλά τοῦ ὁποιοῦ ἡ ἰδιότητα βρίσκεται ἄλλοι ἐντελῶς· βρίσκονται στήν πολλαπλή εἰδικότητα. "Ερασιτέχνης, βέβαια καί εἶταν ὁ "Αλέξανδρος Διομήδης σέ ὅλη τήν πληρότητα, σέ ὅλο τόν ἐξάισιο πλοῦτο, στήν ἀκέρεια ἐμορφιά τοῦ ὅρου· καί γιά τοῦτο θά μιλήσουμε ὕστερα. "Ὅμως δέν πρόκειται νά τόν χαρακτηρίσει κανείς ἀπό τόν ἐρασιτεχνισμό του· ὁ ἐρασιτεχνισμός πού ἐκτείνεται σέ πλάτος, στήν τρέχουσα σημασία του, εἶναι κάτι ὀλότελα διαφορετικό ἀπό τήν κύρια πνευματική ἀρετή τοῦ Διομήδη, κάτι πού τό ἀνιχνεύει εὐκολά ὁ καθένας μας, καί μάλιστα ὁ καθένας μας στήν εἰδικότητά του: κουβεντιάσουμε μέ τόν ἐρασιτέχνη ὅπως τόν περιγράψω ἐδῶ, καί ὅσο κι ἂν μᾶς θέλγει ὁ λόγος του, ἡ φρεσκάδα τοῦ νοῦ του, ἡ πρωτοτυπία τῶν ἀντιλήψεών του, πολύ γρήγορα καταλαβαίνουμε ὅτι ἕνας φραγμός ὑψώνεται ὀλοένα ἀνάμεσά μας, ὅτι, ὅπως λένε, δέν μιλοῦμε τήν ἴδια γλώσσα. Τοῦτο, ἄλλωστε, αὐτή ἡ συνείδηση τοῦ εἰδικοῦ, εἶναι πού ἔχει ἀπλώσει ἐπάνω στόν ἐρασιτεχνισμό τό πέπλο τῆς δυσπιστίας καί τῆς προκατάληψης, γιά νά μὴν μιλήσω καί γιά τήν ἄδικη ἀνυποληψία. "Εἶσι βγῆκε τό χιλοειπωμένο ἀστεῖο γιά τόν ἄνθρωπο πού θεωρεῖται καλός ζωγράφος ἀπό τούς μουσικούς καί καλός μουσικός ἀπό τούς ζωγράφους.

Μέ τόν Διομήδη συνέβαινε ἀκριβῶς τό ἀντίθετο· καί τό ἀντίθετο τοῦτο εἶναι τόσο σημαντικό, ἔχει τόση σημασία, ὥστε νομίζω πῶς ἀπό κεῖνο πρέπει κανείς ν' ἀρχίσει προκειμένου νά δώσει, σέ ὅσους δέν τόν ἐγνώρισαν, μιᾶ πι-

στήν εἰκόνα του: καθένας ἀπό μᾶς στήν εἰδικότητά του τόν ἐνόμιζε δικό του. Μέ τόν οικονομικό εἶταν οικονομικός, μέ τόν πολιτικό εἶταν πολιτικός, μέ τόν ἱστορικό εἶταν ἱστορικός. "Ιστορικός τῆς καριέρας, πολιτικός τῆς καριέρας, οικονομικός τῆς καριέρας. Καί μιλοῦσαμε μαζί του, καί ὁ λόγος μας ἐκατέβαινε σέ βάθος, ἀνετα, φυσικά, ἀνεπιτήδευτα, ἀπό μόνη μιᾶ φυσική ἀναγκαιότητα, ἀκριβῶς ὅπως μᾶς συμβαίνει ὅταν μιλοῦμε δικά μας θέματα μέ συναδέλφους μας· σέ καμμία στιγμή δέ νιώσαμε τήν προσπάθεια, τήν ἀσάφεια, τήν ἀβεβαιότητα, τόν δισταγμό, πού σηματοδοτοῦν κανονικά τήν κουβέντα τοῦ ἀνειδίκευτου ἢ τοῦ ἐρασιτέχνη. Καί συνάμα ὁ λόγος ἀνέβαινε σέ ἐπισημότητα, σέ συνείδηση τῆς εὐθύνης, μέ τόν ἴδιο φυσικό καί ἀνεπιτήδευτο τρόπο, γιὰτί τό κλίμα τοῦ Διομήδη εἶταν πάντοτε ἔτσι ὕψηλό, καθαρό, κοντά στά μεγάλα καί στά ὕψηλά. Καί ὁ λόγος μας μοιραζόταν ἀδιάκοπα ἀνάμεσα στήν ἐξονύχηση τῶν λεπτομερειῶν, καμωμένα ἀπό τόν Διομήδη μέ ὅλο τό πάθος τοῦ ἐρευνητή, ἐπιμονῇ, ἐξαντλητικά, καί στήν θεώρηση τῶν γενικῶν ἀπόψεων τῶν ποικίλων θεμάτων ὅσα τόν ἀπασχολοῦσαν. "Ἰσως ἡ σοφή αὐτή μείξη τῶν ἐπὶ μέρους μέ τά καθ' ὅλου νά εἶναι ἡ πιό ὠραία ἔκφραση τοῦ ἀνθρωπισμοῦ, ἡ πιό ὠραία ἔκφρασή του· μέ κείνον θά τελειώσουμε.

"Αλλά καί πάλι, κάτι ἀκόμη μᾶς λείπει γιά νά περιγράψουμε μέ κάποια ἀκρίβεια τήν ἰδιότητα τοῦ Διομήδη στήν κοινωνική τῆς προβολή. "Εννοῶ τήν χάρη τῆς συναναστροφῆς του. "Ὅπως ἡ διπλή σύλληψη τῶν θεμάτων, ἀναλυτική καί συνθετική, ἔτσι καί ἡ χάρη ἐξανέδινε, ἐξωτερικά τουλάχιστον, τήν ἐνότητα στήν πολλαπλή του προσωπικότητα. Δέν μᾶς εἶναι, ἄλλωστε, εὐκόλο νά νοήσουμε τόν ἀνθρωπισμό χωρίς τήν χάρη: τήν πολεμοῦν, καθῶς ὅλοι γνωρίζουμε, καί ἡ ἀπόλυτη εἰδικευση καί ἡ ὑπερβολική ἀφαίρεση πρὸς τήν γενικότητα· μόνο τό σοφὸ χαρμάνι ἀνάμεσα στά δυὸ τήν ἐξασφαλίζει, γιά τήν μεγαλύτερη δόξα τοῦ ἀνθρώπινου γένους. "Αδιάκοπη ἐναλλαγή ἐπαφῶν μέ τήν πραγματικότητα, πηγὴ τοῦ λυρισμοῦ, καί φιλοσοφικῶν ἐξάρσεων, ἀδιάκοπο παιχνίδισμα τῆς μνήμης μέ τήν κρίση, ἀνανέωση τῶν διαφέροντα, ξυπνοῦσε ἀπήχησεις, προκαλοῦσε καινούριους συνδυασμούς, κινῶσε τήν φαντασία, καί ἔδιωχνε μακριὰ τήν

άνια, πού είναι της χάρης ό πιο μεγάλος, ό μοναδικός έχθρος.

Έκταση, λοιπόν, και βάθος ένδιαφερόντων, συνδυασμένα με την χάρη, είχαν τό χρυσό διπλό νήμα πού καθιστούσε ένιαία την μορφή του 'Αλέξανδρου Διομήδη, ανάγοντας για τόν θεατή σε μία τις μορφές του. Μόνο έτσι όταν τόν δούμε, μπορούμε νά καταλάβουμε πώς είχε καταρθώσει, με τά τόσα ένδιαφέροντά του, με τις τόσες ασχολίες του, νά μὴ διασπασθεί, παρά νά παραμένει κάθε φορά και σε κάθε μία χωριστή του έκδηλωση, ένας και άκέριος. Μόνο έτσι—όσο για τά σταθμητά ανθρώπινα στοιχεία, γιατί υπάρχουν και τά άλλα πού είναι από τόν Θεό—μόνο έτσι, έλεγα, μπορούμε νά αναλύσουμε την συγγραφική του μορφή, ή όποία μάς έδωσε την τελευταία μεγάλη ανάλαμπή της καθαρεύουσας. 'Η καθαρεύουσα του δέν ήταν τό ψιμυθιωμένο γύναιο πού είναι σε όλους μας γνωστό, πού προσπαθεί κάτω απ' τή φανταχτερή του στολίδια νά κρύψει την άσχημιά του και την άνημποριά του. Είναι ή καθαρεύουσα του Διομήδη άρχόντισα άληθινή, με παράδοση και με συνείδηση τών υποχρεώσεών της, ικανή νά τις εκπληρώσει, όσα κι άν είχαν τά χρόνια πού την έβάραιναν. Είναι ώραία, είναι μεστή, και χαρούμενα καταδεχόταν νά ντύσει κάθε τόσο την ψυχρότητά της με τή θερμή της ζωντανής λαλιάς. Μία τέτοια γλώσσα ούτε την πλάθει κανείς μόνος του, γιατί χρειάζονται γενιές για νά γίνει, ούτε την διδάσκεται: μία τέτοια γλώσσα την κληρονομεί κανείς και για τούτο, όταν την έχουμε υπ' όψη μας, δέν μάς ξενίζει νά βρίσκουμε μέσα στην προγονική παράδοση του Διομήδη μερικούς από τούς πιο λαμπρούς χειριστές του έπιστημονικού λόγου της καθαρεύουσας. Και για τούτο, άκόμη, ένώ την νιώθουμε τόσο κοντά στην έποχή της, όπως ήταν κι όλος ό Διομήδης κοντά στην έποχή του, βλέπουμε νά υπερέχει τόσο πολύ από κείνην.

Δέν τό λέμε ποτέ άρκετά, και δέν επιμένουμε ποτέ σ' αυτό: ότι κάθε έποχή προσδιορίζεται από ένα πλῆθος κοινά προβλήματα, και όχι από τις λύσεις οι όποιες δίνονται σ' αυτά. Δέν μπορεί, δηλαδή, ό άνθρωπος νά ξεφύγει την τοποθέτηση μέσα στο χρόνο, όσο μεγάλος ή ξεχωριστός κι άν τύχει νά είναι. Θά αποδεχθεί τά προβλήματα όσα άπασχολούν την έποχή του θά νιώσει τις ίδιες άπορίες, τις ίδιες αγωνίες με τούς συνανθρώπους του. Ναι, και έτσι θά μείνει ύποταγμένος σ' αυτήν. 'Αλλά από κεί και πέρα, σύμφωνα με τις άτομικές του δυνατότητες, με την ιδιοσυγκρασία του, θά εισάγει τις λύσεις πού τόν ικανοποιούν, θά παρουσιάσει έντελώς άνεξάρτητα, κι ως είναι επάνω σε θέματα κοινά με τούς συγχρόνους του, την

δική του προσωπικότητα, τις δικές του δυνατότητες. Τούτο δίνει στους ανθρώπους της κάθε έποχής μίαν όμοιότητα μεταξύ τους, ένα ύφος συγγενικό, πού όμως, καθώς είναι έπόμενο, δέν άποκλείει καμιά διαφορά και καμιάν αντίθεση. Τό ίδιο συμβαίνει και προκειμένου για την γλώσσα: ή κάθε έποχή σημαδεύει βαθύτατα την γλώσσα τών συγγραφέων της, τούς δίνει πολλά κοινά συστατικά, τούς ένώνει σε μίαν όμάδα άντιθετικά πρὸς τούς συγγραφείς τών άλλων έποχών· αλλά μία τέτοια σχέση δέν έμποδίζει καθόλου την συγγραφική προσωπικότητα νά αναπτυχθεί και νά φανερωθεί άυτόνομη από τούς υπόλοιπους συγγραφείς της έποχής, μία πού ό λόγος είναι μορφή, άποτελεί, δηλαδή, λύση και όχι θέση προβλημάτων.

Έτσι και τό ύφος του 'Αλέξανδρου Διομήδη άνηκε πάρα πολύ στην έποχή του· με έντελως τυπικό τρόπο μάς θυμίζει τό ύφος του Γαβριηλίδη ή τό ύφος του Κακλαμάνου: θέληση για καλλιτέπεια, για ώραιολογία, άνακατεμένη με πραγματισμό και με στοιχεία ρεαλιστικά και πλαστικά δανεισμένα από την λαλούμενη. Όμως τό γράψιμο, τό νευρικό, του Γαβριηλίδη διαφέρει ουσιαστικά από τό μαλακό γράψιμο του Κακλαμάνου· άν τούς άνέφερα μαζί, τούτο έγινε άκριβώς για νά φανερωθεί σάν πειραματικά ή θέση και ή αντίθεση πού ένυπάρχουν και συνυπάρχουν σε κάθε τέτοιο φαινόμενο θεωρημένο μέσα στο χρόνο. Διαφέρουν πολύ μεταξύ τους· οι δυο περίφημοι κομψογράφοι, μπόρουν νά καθορισθούν έντελώς μέσα στον ίδιο κύκλο, και μπόρουν, άκόμη καλύτερα, με τις διαφορές τους όσο και με τις όμοιοτητές τους, νά μάς βοηθήσουν νά περιγράψουμε τό ύφος του Διομήδη και νά τό συσχετίσουμε με την έποχή του. Από την έποχή του, πρώτα πρώτα, κρατούσε ό Διομήδης την πίστη στην άποδεικτική ικανότητα του ώραλου λόγου. 'Η πίστη αυτή, άλλωστε, κλονίσθηκε πολύ άργότερα, και ίσως και στον καιρό μας νά διατηρεί άκόμη κάποια ισχύ: κατάλοιπο της είναι τό λυρικό στοιχείο πού έξακολουθεί νά άπαντά μέσα στη νεοελληνική πεζή γλώσσα. Τότε όμως, από τά χρόνια 1900 γύρω, κι ως τούς βαλκανικούς πολέμους, πρόκειται για παντοδυναμία του λόγου, παρόμοια της όποιος ό έλληνισμός δέν είχε άναγνωρίσει από τά βυζαντινά χρόνια· ως θυμηθούμε τά γλωσσικά όργια του Περικλή Γιαννόπουλου, την γλωσσική χλιδή ενός Καζάζη, ενός Παγανέλη, ενός Παπαμιχαλόπουλου, την έξαψη τών γλωσσικών άγώνων, και, τέλος, τό λογοπαίγνιο πού θά έπρεπε νά θεωρηθεί τό κακότεχνο κατάλοιπο της κάθε γλωσσοκρατικής έποχής. Όλα αυτά δείχνουν τό κλίμα και τά όρια της αίσθητικής μέσα στην όποια ώρίμασε ή έλληνική γλωσσική πείρα του Διομήδη: δέν μπόρουνε νά

νοήσει ἀμέλεια στην έκφραση, αλλά δεν μπορούσε και να νοήσει ἀδιαφορία ως προς τη γλωσσική φιλοκαλία' το πρώτο θά το εξετάσουμε ύστερα, μαζί με τις αιτίες του, γιατί πρέπει να δούμε πρὶν τὸ ἄλλο, τὴν γλωσσική φιλοκαλία, πού ἀποτελεῖ τὴν πιδό ἐκδήλη μετοχή τοῦ Διομήδη στὴν ἐποχή του.

Κοινὰ προβλήματα καὶ ὄχι κοινὲς λύσεις' ἔτσι σχηματίζονται οἱ χρονικὲς ομάδες, καὶ ἔτσι σχηματίζονται πλῆθος ἄλλα φαινόμενα πού ἔχουν σχέση με τὴν ἀνθρώπινη ψυχὴ. Θὰ ἤθελα νὰ ἀναφέρω ἕνα παράδειγμα ἀπὸ ἐντελῶς διαφορετικὸ κόσμο παραστάσεων, ἀλλὰ πού φωτίζει τὴν διάκριση. Οἱ δυνατότητες μιᾶς πνευματικῆς γενιᾶς ἐπάνω στὸ ἀνέβασμά της, μοιάζουν ἀρκετὰ με τὲς δυνατότητες τοῦ παιδιοῦ πού πάει νὰ μπεῖ στὴν ζωὴ: εἶναι πάντως πεπερασμένες, ἐξαρτημένες ἀπὸ ποικίλους συντελεστές. Ὁ περιορισμὸς ὅμως αὐτὸς δὲν μᾶς πηγαίνει πιδό πέρα ἀπὸ μιὰν ἐννοία γένους: ἔτσι, ἂν διαπιστωθεῖ στὸ παιδί μιὰ ἱκανότητα ὀργανωτική, μιὰ ἱκανότητα νὰ ξεκαθαρίζει καὶ νὰ τακτοποιεῖ τὲς ἐννοιες, δύσκολο μᾶς εἶναι νὰ συμπεράνουμε ποῖαν ἐφαρμογὴ, ποῖα διέξοδο θὰ δώσει στὴν ἱκανότητά του αὐτὴν. Δεν μιλοῦμε, φυσικά, ἐδῶ, γιὰ ἐκδηλώσεις ἄμεσα σχετιζόμενες με τὲς αἰσθησεις: εἴμαστε στὸ ἐπίπεδο τῶν ἐννοιῶν' ἐκεῖ τὸ πρόβλημα ἐπιδέχεται λύσεις πολλαπλές. Τὸ παιδί, με τὴν ἱκανότητά του αὐτὴν μπορεῖ νὰ γίνεῖ καλὸς φιλόσοφος, μπορεῖ νὰ γίνεῖ καλὸς ὀργανωτὴς ἐπιχειρήσεων, μπορεῖ νὰ γίνεῖ καλὸς ἀρχιτέκτονας, μπορεῖ νὰ γίνεῖ καλὸς στρατηγικός: ὅλες αὐτὲς οἱ ἐνέργειες ὑπάρχουν μέσα στὴν ἀρχικὴ του δύναμη. Παρόμοια καὶ με τὲς γενιές: κάποιες γενικὲς ροπὲς ὥθουν τὴν γενιὰ πρὸς τὴν μία ἢ τὴν ἄλλη κατεύθυνση' ἀλλὰ ἡ τελικὴ διαμόρφωση τῶν συστατικῶν τῆς γενιᾶς θὰ προκύψει ὄχι μόνο ἀπὸ αὐτὲς τὲς ἀρχικὲς ροπές, παρὰ κι ἀπὸ πολλοὺς ἄλλους συντελεστές. Ἐκπρόσωποι τῆς γενιᾶς τοῦ 1880 καὶ ὁ Παλαμᾶς καὶ ὁ Δροσίνης, ἀλλὰ καὶ ὁ Καμπᾶς καὶ ὁ Κόκος, γιὰ νὰ μὴν ἀναφέρω καὶ τὸν Σουρή.

Ἡ γλωσσική, λοιπόν, φιλοκαλία, εἶναι ἀναπόσπαστα δεμένη με τὴν γενιὰ τοῦ Διομήδη' ἡ μέριμνα τοῦ λόγου. Ἦξεραν οἱ ἄνθρωποι ἐκεῖνοι πὼς ὁ λόγος «εἶναι σάν σπαθί». Ζοῦσε ἀκόμη στὴ συνειδήσή τους ἡ μνήμη μιᾶς πρόσφατης στιγμῆς, ὅπου ὁ λόγος εἶχε ἀνατρέψει καταστάσεις, εἶχε γκρεμίσει θρόνους' εἶταν πρόσφατο καὶ πρόχειρο μπροστὰ τους τὸ ἔργο τοῦ Παπαρηγόπουλου, πού με τὸ λόγο εἶχε ἀνυψώσει τὸ ἔθνος τοῦ στὴ θεώρηση τῆς εὐγενείας του. Εἶταν γύρω τους λαμπρὴ ἡ πορεία τῆς γενιᾶς τοῦ 1880, ὀδηγημένη ἀπὸ τὴν διδασκαλία τοῦ Νικολάου Πολίτη. Ὁ λόγος φαινόταν παντοδύναμος ὡς τὰ 1897. Χρειάσθηκαν εἴκοσι χρόνια καὶ μιὰ ἐθνικὴ

καταστροφή, ἀπὸ τὴ μεθοδικὴ ὑπὸνόμευση τοῦ Ροῖδη ὡς τὴν κατάρρευση, γιὰ νὰ φανερωθοῦν οἱ κίνδυνοι τοῦ ρωμαντικοῦ στόμου, καὶ νὰ καταστοῦν κοινὴ ἀντίληψη τῶν λογίων. Χρειάσθηκε ὅλη ἡ γενναία ἐξόρμησις τῆς γενιᾶς τοῦ 1880, με τὸν πραγματισμὸ της, γιὰ νὰ ἐπικρατήσῃ ἕνας δευτερός κύκλος ἐθνικῶν γλωσσικῶν στοχασμῶν, ἐκεῖνος πού ἔχει διακηρυχθεῖ μέσα στὸ «Τὰξιδι» τοῦ Ψυχάρη. Τὸ λαϊκὸ στοιχεῖο τώρα, με τὴ διδασκαλία τοῦ Νικολάου Πολίτη ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, με τοῦ Ψυχάρη τὴ διδασκαλία ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἀρχίζει νὰ συναφίνεται με τὴν καθαρεύουσα, νὰ τῆς δίνει ἀφέλεια, παραστατικότητα, καὶ δύναμη καὶ ζή. Ἔτσι διαμορφώνεται ἡ γλώσσα τοῦ Γαβριηλίδου, με τὲς ἀπότομες γλωσσικὲς ἀντιθέσεις καὶ μεταπτώσεις, πού τόσο ταίριαζαν στὴ μαχητικὴ καὶ ἀνακαινιστικὴ ἰδιοσυγκρασία τοῦ μεγάλου δημοσιογράφου. Ἀνάλογα θὰ μπορούσαν νὰ λεχθοῦν γιὰ τὴ γλώσσα τοῦ Περικλῆ Γιαννόπουλου ἢ γιὰ τὴ γλώσσα τοῦ Κακλαμανοῦ, καὶ ἀνάλογα θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ σχηματίσει κριτικὲς καὶ ἱστορικὲς προεκτάσεις, πού νὰ περιλάβουν ἀκόμη καὶ καθαρὰ λογοτεχνικὲς ἐκδηλώσεις, καθὼς τὴν παραγωγή τοῦ Ἐπισκοποπούλου ἢ τοῦ Στεφάνου.

Μὲ ὅλα αὐτὰ τὰ ρεύματα, τὰ πρόσωπα καὶ τὰ ἔργα τους, τέμνεται ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Διομήδη. Ἀπὸ νέο τὸν ἐτράβηξε παράλληλα ἡ δημοσιογραφία με τὴν ἐπιστήμη, στὴν ὁποία πρόθυμα ἐβλέπε καὶ τὴν ἱστορικὴ πλευρά. Ἡ δημοσιογραφία ὅσο καὶ ἡ ἐπιστήμη θὰ τὸν ὀδηγήσουν πρὸς τὴν πολιτικὴ, καθὼς καὶ ἡ ἱστορικὴ διερεύνηση τῶν ἐπιστημονικῶν του εἰδικότητων θὰ τὸν ὀδηγήσει πρὸς τὴν καθαρὴ ἱστορικὴ μελέτη. Ἀλλὰ καὶ στὰ δύο θὰ ἔχουμε μιὰ κοινὴ ἐκδήλωση: τὴ συγγραφὴ. Τὸ συγγραφικὸ τοῦ ἔργο εἶναι πολὺ πιδό μεγάλο ἀπὸ ὅσο συνηθίζουμε νὰ τὸ θεωροῦμε, καὶ τοῦτο γιὰ τὸ λόγο πού ἀναφέρθηκε στὴν ἀρχή: καθέναν ἀπὸ μᾶς γνωρίζει μιὰ καὶ μόνη πλευρά ἀπὸ τὴ συγγραφικὴ δραστηριότητα τοῦ Διομήδη, καὶ ἴσως οὔτε ἕνας ἀπὸ μᾶς νὰ μὴν ἐξέτεινε τὰ ἐνδιαφέροντά του στὴν ἴδια κατεύθυνση με τῶν ἐνδιαφερόντων τοῦ Διομήδη. Ἀλλὰ ὅποια καὶ ἂν πιάσει κανεὶς ἀπὸ τὲς ἐργασίες του, οικονομικὲς μελέτες, πολιτικὰ ἄρθρα, ἔργα ἱστορικά, καρποὶ τῆς νεανικῆς ἢ τῆς ὀριμῆς ἡλικίας, ὅλα ἔχουν τὴν ἴδια ἐπιμέλεια τοῦ ὅφους. Εἶταν ἡ ἀπαιτήση τῆς στιγμῆς, τὸ κλίμα, νὰ ποῦμε, εἶταν ὅμως ἀκόμη ἡ οἰκογενειακὴ παράδοση, καὶ εἶταν καὶ ἡ ἀτομικὴ καλλιέργεια. Φανερό εἶναι ὅτι δὲν ἔμεινε ἀνεπηρέαστος οὔτε ἀπὸ τοῦ Οἰκονομίδου τὴ συγγραφικὴ ἐπιμέλεια, οὔτε ἀπὸ τοῦ Παύλου Διομήδη τὴν ἀγάπη πρὸς τὰ γράμματα. Ἐπίσης μπορούμε νὰ εἰμαστε βέβαιοι ὅτι οἱ καλὲς κλασικὲς σπουδὲς του, ἡ ἐξοικειώσή του με τὰ μεγάλα πρότυπα τῶν κλασικῶν αἰώνων συνετέλεσαν στὴ

διαμόρφωση μιᾶς στερεῆς φιλοκαλίας καὶ στὴν ἀπόκτηση τῶν ἀναγκαίων γνώσεων γιὰ τὴν ἀφομοίωση τῆς διδασκαλίας τῶν μεγάλων προτύπων.

Ὅλα αὐτὰ εἶναι στὴ βάση τῆς συγγραφικῆς τοῦ φιλοκαλίας. Μὲ αὐτὰ ὅλα τὰ βοηθήματα ὁδηγήθηκε στὸ δρόμο τοῦ καλοῦ ὕφους· καὶ ἡ ἀτομικὴ τοῦ Ἰδιοφυῖα τοῦ ἐπέτρεψε νὰ φθάσει ἐκεῖ ὅπου ἔφθασε: στὸν λόγο τὸν τόσο ἰδιάζοντα, ποὺ εἶναι συνθετικὸς χωρὶς νὰ εἶναι δύσκολος, ποὺ εἶναι συνάμα ἀναλυτικὸς χωρὶς νὰ εἶναι ἐλαφρὸς, ποὺ ἀκολουθεῖ μαλακά καὶ

ΑΛΕΞ. ΔΙΟΜΗΔΗΣ

*Υπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν (1912-1915)

πλουσίσιον στοχασμοῦ καλλιεργημένου καὶ κριτικοῦ. Ἡ φράση τοῦ Διομήδη, λιτὴ καὶ πλούσια μαζί, ἔχει μιὰν ἰδιόζουσαν ἀφέλεια, τὴν ὁποία νομίζω ὅτι ἀξίζει νὰ προσέξουμε ἰδιαίτερα, γιὰτὶ κατ' ἐξοχὴν στὸν Διομήδη ἔχουμε συμπτῶση τοῦ ὕφους μὲ τὸν ἄνθρωπο. Ἐσημείωσα πρὶν τὴν ἀρχοντιά· ἐσημείωσα καὶ τὴν βεβαιότητα: σιγὰ σιγὰ πλησιάζουμε νὰ περιγράψουμε τὸν ἄνθρωπο, πλησιάζοντας στὸ ὕφος τοῦ. Ἀρχοντιά, ἀσφάλεια, μᾶς ὁδηγοῦν ἄμεσα πρὸς τὴν ἀπλότητα: μόνο ὁ ἄνθρωπος ποὺ εἶναι ἀπὸ κάθε ἄποψη πολὺ σίγουρος γιὰ τὸν ἑαυτὸ τοῦ κατορθώνει νὰ φθάσει τὴν ἀνώτερη ἐκείνη ἀπλότητα καὶ τὴν ἀφέλεια, ποὺ εἶναι ἀποτελέσματα τῆς περισσεύσεως καὶ ὄχι τῆς πενίας. Εἴτε στὸ κοινωνικὸ εἴτε στὸ πνευματικὸ ἐπίπεδο ἀντιμετωπίζουμε τὸ θέμα, κοινὴ διαπιστώνουμε πῶς εἶναι ἡ ἐμπειρία μας: ὅπου κι ἂν συναντήσουμε τὴν ὑπεροψία καὶ τὴν ἀναλύσουμε, θὰ δοῦμε πῶς εἶναι καρπὸς ἀνησυχίας, ἀβεβαιότητος, ἔκφραση μιᾶς ἐσωτερικῆς ἀνάγκης γιὰ ἐξωτερικὰ τεκμήρια τῆς ὅποιος ἀξιοσύνης. Ἀντίθετα, ὅπου ἔχουμε ἐσωτερικὴ ἀβεβαιότητα, ὅπου ὑπάρχει σίγουρη καὶ ἡσυχὴ ἡ συνείδηση τῆς ὑπεροχῆς, ἐκεῖ συναντοῦμε καὶ τὴν ἀφέλεια, ποὺ εἶναι καταδεκτικὴ γιὰτὶ δὲν κινδυνεύει νὰ συγχισθεῖ μὲ τὴν ἀδυναμία. Αὐτὲς οἱ ἔννοιες οἱ τόσο κοινὲς δὲν ἔχουν ἀρκετὰ ἐκκαθαρισθεῖ στὴ γλώσσα μας, γιὰτὶ ἡ προέλευσή τους εἶναι κυριότατα κοινωνικὴ, καὶ ἡ κοινωνικὴ μας συγκρότηση εἶναι ἀρκετὰ πρόσφατη ὥστε νὰ μὴν ἔχει προφθάσει νὰ ἀποκτήσει τὸ λεξιλόγιό της. Γιὰ νὰ μὴν πάρουμε ἕναν δρόμο, γεμάτο θέληγτρα, ἀλλὰ ποὺ θὰ μᾶς ἔφερ-

νε μακριὰ ἀπὸ τὸ θέμα μας, ἂς περιορισθῶ νὰ παρατηρήσω ὅτι ἡ εὐγένεια, στὴν κυριολεξία της, εἶναι ἀπὸ τὴν φύση της, φυσικὰ, καταδεκτικὴ, καὶ ἔτσι πέρασε ἀπὸ τὴν πρώτη σημασία της στὴ σημερινή· ἀντίθετα ἡ κενοδοξία εἶναι ἀκατάδεκτη, πάλι ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν φύση της, γιὰτὶ ἀλλοῶς θὰ ἔσβηναν τὰ ἀδύνατα καὶ ἀβέβαια ὅρια ποὺ χωρίζουν τὸν κενοδόξο ἀπὸ τοὺς συνανθρώπους του.

Προβάλλοντας τὶς ἔννοιες αὐτὲς πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ Διομήδη, ἔχουμε τὸ ὕφος, καὶ ἔχουμε τὸν ἄνθρωπο. Ὅσοι δὲν

τὸν ἐγνώριζαν, ὅσοι μὲ τὸ πέρασμα τῶν χρόνων θὰ βλέπουν νὰ θολώνει μέσα στὴ συνείδησή του ἡ μορφή του, ὅσοι, στίς ἐπόμενες γενιὲς θὰ θέλουν νὰ συλλάβουν κάτι ἀπὸ τὸ γήινο ἀντίκρουσμά του, θὰ μποροῦν μὲ ἀσφάλεια νὰ προσφεύγουν πρὸς τὰ γραπτά του, καὶ νὰ βρίσκουν ἐκεῖ τὸ ζητούμενο. Ἡ φράση τοῦ Διομήδη εἶναι, καθὼς ἀρχίσαμε νὰ τὴν μελετοῦμε, ἀκέρια καὶ ἰσορροπη· δὲν ἔχει νευρικότητα, δὲν βιάζεται νὰ καταλήξει. Θέλει νὰ ὁλοκληρώσει τὴ σκέψη στὴν ὁποία δίνει μορφή, καὶ ξετυλίγεται ἄνετα ὅπως καὶ ἡ ἴδια ἡ σκέψη, περίτεχνα κάποτε, συχνὰ πολὺπτυχα, ὅπως πολὺπλευρη καὶ ἐξαντλητικὴ τῶν φαινομένων εἶναι ἡ σκέψη τοῦ Διομήδη. Δὲν ἔχει τὴν

προχειρότητα τῶν περαστικῶν κατασκευῶν ὅσες ἱκανοποιοῦν κάποια ἀμεση ἀνάγκη τῆς ἐπικαιρότητας καὶ εἶναι προορισμένες νὰ περάσουν μὲ ἐκείνην ἀντίθετα εἶναι στερεή, σοφὰ διαρθρωμένη, γιὰ νὰ μπορέσει νὰ σηκώσει χωρὶς ἄγχος τὸ βάρος τῶν ἀνεπικαιρῶν στοχασμῶν. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, δὲν ἔλκεται ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση μιὰ ὀργανικὴ ἀπαίτηση τοῦ νοῦ τοῦ συγγραφέα, ἀνταποκρίνεται κι ἐδῶ ἀόλυτα μὲ τὰ αἰτήματα τῆς ἐποχῆς: κάθε τόσο θὰ πρέπει νὰ ξαναπατήσει, νὰ ξανακουμπήσει, ὁ λόγος ἐπάνω στὴν πραγματικότητα, νὰ ἀντλήσει δυνάμεις ἀπὸ κείνην. Ἡ ἀπαίτηση τοῦ νοῦ εἶναι τὸ ἐπιστημονικὸ ἀντίκρουσμα τοῦ ἀντικειμένου· ἐξ ἄλλου τὰ αἰτήματα τῆς γενιᾶς τοῦ 1880, εἶναι τὰ λαογραφικὰ αἰτήματα ποὺ προκαλοῦσαν στὴν ἔρευνα τοῦ συγκεκριμένου, καὶ τὰ ρεαλιστικὰ αἰτήματα τῆς πολιτικῆς μετὰ τὴν κατὰ πτωσιν τοῦ 1897. Ἀπὸ τὴν συνάντηση αὐτὴ τοῦ ἀτόμου μὲ τὴν ἐποχὴ του, προκύπτει τὸ φωτεινὸ καὶ ζωντανὸ ὕφος ποὺ δὲν ἀγαπᾷ

νά ξεγελιέται — ή νά ξεγελάει, μέ τά λόγια, πού δέν ἐπιδιώκει νά μπουκώσει τόν νοῦ, ἀλλά νά τόν θρέψει.

Αὐτή ή συνάντηση τοῦ ατόμου μέ τήν ἐποχή εἶναι ἐπίσης μιὰ περίπτωση πού πρέπει νά τήν ἔχουμε πάντοτε στό νοῦ μας. Πολύ συχνά, δηλαδή, συμβαίνει νά διαπιστώνουμε παράλληλες πνευματικές ἐξελίξεις σέ άτομα ἐντελῶς ἀποχωρισμένα μεταξύ τους καί πού ἐργάζονται ἐντελῶς ἀνεξάρτητα, — ἀλλά στήν ἴδια ἐποχή. Δύο ἐρμηνεῖες χωροῦν ἐδῶ, ἀπό τίς ὁποῖες τήν πρώτη θά μπορούσαμε νά τήν ὀνομάσουμε νεοδαρβινική: ὅλα τά γένη συνυπάρχουν σέ κάθε ἐποχή, ἐπιζοῦν ὅμως μόνο ἐκεῖνα πού ἀνταποκρίνονται στίς ἀνάγκες τῆς συγκεκριμένης στιγμῆς. Ἡ ἄλλη ἐρμηνεία νομίζω ὅτι περιβάλλει πληρέστερα τό πράγμα καί λύνει πῶς καθολικά τό πρόβλημα: ή ἐποχή, αἰτιατό μιᾶς σειρᾶς ἀπό αἷτια, ἐνέχει μέσα στήν ἰδιότητα τῆς αὐξημένες τίς δυνατότητες ὅχι πρὸς τήν κάθε κατεύθυνση, ἀλλά πρὸς μερικές συγκεκριμένες: αὐτές, ἐπόμενες εἶναι, ἀφοῦ τά ἴδια αἷτια προκαλοῦν τά ἴδια ἀποτελέσματα, νά ἐπιβληθοῦν σέ ἀναλογίες σημαντικές, τόσο μεγάλες ὥστε νά χαρακτηρίζουν τήν ἐποχή. "Ας τήν ποῦμε τή θεωρία αὐτή νεολαμαρκανική, γιά νά συμπληρώσουμε τήν ἀναλογία, καί μιὰ πού προσβῇ πῶς ή ἀνάγκη, αἰτιακή ή ἄλλη, γέννᾷ τήν ἱκανοποίησή της. "Αλλοτε, γράφοντας πᾶρεργα πάλι ἐπάνω στό θέμα, καί προσπαθώντας νά ἐρμηνεύσω τίς τάσεις, τὰ ρεύματα τῆς παιδείας, εἶχα δώσει σ' αὐτήν τήν ἐρμηνεία τήν βαρύτητα ἑνὸς κοινωνικοῦ νόμου, καί τήν εἶχα ὀνομάσει νόμο τῶν ὁμοίων ἀποτελεσμάτων ἀπό τότε ὡς σήμερα νέες παρατηρήσεις μέ ἐνίσχυσαν ἀναφορικά μέ τήν ἀσφάλειά του. Στήν περίπτωση πάντως τοῦ Διομήδη, καί ἂν δέν εἶχε γίνει λόγος γιά ἕναν τέτοιο κανόνα, θά εἶταν κατάλληλη ή στιγμή γιά νά ἀπομονωθεῖ τὸ φαινόμενο καί νά μελετηθεῖ.

Τόσο τυπική εἶναι ή περίπτωση αὐτή. Δέν νομίζω ὅτι ή δημιουργική πνοή, ή δημιουργική διάθεση, εἶταν ἀπό τὰ χαρακτηριστικά τοῦ Διομήδη. Πολύ περισσότερο ἀπό τήν δημιουργία ἐκτιμοῦσε — γιά τόν ἑαυτό του — τήν ἐξαισία ἀπόλαυση τήν ὁποία παρέχει ὁ στοχασμός. Φύση κριτική, σχεδὸν σκεπτική, ἀγαποῦσε πολύ περισσότερο νά δέχεται καί νά ἐπεξεργάζεται αἰσθήματα, γνώσεις, ἀντιλήψεις, παρά νά ἐπιδίδεται στὸν ἀπαράτητο ἀγῶνα γιά νά ἐπιβάλλει καταστάσεις, παρά, δηλαδή, νά δημιουργεῖ. Τόν κόσμο τόν ἔβλεπε πολύ περισσότερο σάν ἕνα πεδίο γιά γνώση καί γιά ἀπόλαυση παρά σάν ἕνα χώρο γιά δημιουργία. "Ετσι εἶταν ἐξαιρετικά κατάλληλος δέκτης γιά νά συλλαβεῖ καί νά ἀφομοιώσει συνειδητὰ ή ἀσυνειδητὰ τίς ὁποῖες φρικιᾶσεις τῆς γενιάς του καί νά τίς κλείσει μέσα στὸν δικό του παλμό. Προικι-

σμένος, ἄλλωστε, μέ ἐξαιρετική εὐαίσθησία πού ἀποτελοῦσε τὸ συμπλήρωμα τῆς ἐξαιρετῆς νοημοσύνης του, φιλοπερίεργος καί ἀπροκατάληπτος, εἶχε στὸν μέγιστο βαθμὸ ὅ,τι χρειάζεται γιά νά συγκεντρώσει μέσα στήν προσωπική του αἴσθηση τοῦ κόσμου τὰ διάχυτα ρεύματα τῆς γενιάς του. "Αντίκρου σέ μιὰ ἐθνική κοινωνία πού ἐπὶ πενήντα χρόνια εἶχε τραφεῖ πρόθυμα καί ἀποκλειστικά μέ ἀνεδαφικά ρητορεύματα, ή γενιά τοῦ 1880 εἶχε διαδηλώσει τή θέλησή της νά ξαναπάρει ἐπαφή μέ τὰ πράγματα τοῦτο ὁδηγοῦσε πρὸς τήν ἐκφραστική ἀκρίβεια, στήν ὁποία ἐδιδάχθηκε ἔτσι ὁ Διομήδης νά θυσιάζει μέ προθυμία. Τὸ κατόρθωμά του εἶναι πού μπόρεσε μέ ἴσην ἐπιτυχία νά ἐξυπηρετήσει τίς δυὸ βασικές του ἐφέσεις, τήν καλλιέργεια καί τήν ἀκρίβεια. "Από τήν τελευταία αὐτῇ ἀποψη, ή φράση του ἀποκρούει ὅ,τι εἶναι ἀμφίβολο, ὅ,τι προκαλεῖ τήν παρερμηνεία ή τήν ἐπιτρέπει. Μὲ θαυμαστή σαφήνεια διατυπώνονται οἱ ἔννοιες, χωρὶς καμιά παραχώρηση στήν εὐκολία, χωρὶς καμιά προσπάθεια νά δοθοῦν ἄλουστευμένες παραστάσεις τῶν φαινομένων. "Εχουμε, δηλαδή, ἐδῶ ἕνα ὑπόδειγμα ἐπιστημονικοῦ ἤθους, ἕνα παράδειγμα τοῦ τί πρέπει νά ἐπιδιώκει μέσα ἀπὸ τὸ λόγο του ὅποιος ἔταξε τόν ἑαυτό του στήν ἐξυπρέτηση τῆς ἀλήθειας. Τέτοιους εἶναι ὁ καρπὸς τῆς συνάντησης τοῦ Διομήδη μέ τήν ἐποχή του, σὸ ἐπίπεδο τοῦ λόγου.

Δέν θά ἔπρεπε ὅμως νά δοθεῖ ή σφαλέρη ἐντύπωση ὅτι σταμάτησε ἐκεῖ ή συνάντηση, ὅτι γιά μιὰ φορὰ μονόπλευρος ὁ Διομήδης, θά μπορούσε νά κλεισθεῖ μέσα σέ μιὰν ἀπλή διατύπωση. Δέν θά ἔπρεπε, ἰδίως, νά τόν φαντασθοῦμε σάν ἀρχαῖο φιλόσοφο, γεννημένο «εἰς θεωρίαν ἡλίου καί σελήνης καί οὐρανοῦ». Εἰς θεωρίαν, ναί, κι ἀκόμη μέ κάποιες ἀπαραιτήτες ἀποχρώσεις: ἀλλὰ εἰς θεωρίαν καί εἰς ἀπόλαυσιν τοῦ ἀνθρώπου καί τῶν ἔργων του. "Από τίς κύριες μορφές τοῦ ἀνθρώπου αὐτοῦ εἶταν ὁ ἀνθρωπισμός: τὸ εἶδαμε καί θά τὸ ξαναδοῦμε. Μιὰ ἀκόμητη περιέργεια γιά ὅ,τι εἶναι ἀνθρώπινο, βρίσκεται στή βάση τῆς πνευματικῆς συγκρότησης τοῦ Διομήδη: ἱστορία, τέχνη, κοινωνία εἶναι ἐκεῖνα πού τρέφουν τὸ νοῦ καί τήν ψυχὴ του: καί ἴσως ή δράση του νά εἶταν ἕνας τρόπος γιά νά γνωρίσει καλύτερα καί νά ἀπολαύσει περισσότερο. Γιατί ἂν ή διάθεσή του δέν εἶταν δημιουργική, τοῦτο δέν σημαίνει ὅτι τυχὸν ἀπέφυγε τή δράση ή τήν ἐνέργεια. "Ας θυμηθοῦμε πόσες φορές καί σέ πόσο σημαντικές στιγμές τῆς οἰκονομικῆς, τῆς διπλωματικῆς καί τῆς πολιτικῆς μας ἱστορίας ἀναδέχθηκε πρόθυμα τίς εὐθύνες τῆς ἐνέργειας. Ἡ στάση του ἐμπρὸς στή ζωὴ εἶταν κριτική, εἶταν καθῶς εἶπα, σχεδὸν σκεπτική, ἀλλὰ κάθε ἄλλο παρά παθητική. Αὐτὸς ὁ μικροκαμω-

μένος άνθρωπος εΐταν μιά άκένωτη πηγή, ένεργείας, ένας αδιάκοπος κραδασμός. Στις πιό βαριές και τις πιό όκληρες στιγμές της ζωής του δέν τόν απέλειπε ή διάθεση και ή δύναμη νά άσχολεΐται με τό σύνολο τών θεμάτων με τά όποία είχε κατά καιρούς οικειωθεΐ. 'Η έννοια της άργίας, της παραίτησης, εΐταν γιά κείνον κάτι άκατανόητο.

'Από όλα αυτά τά ενδιαφέροντα, από όλες αυτές τις ποικίλες άπασχολήσεις και γνώσεις εΐταν έμπλουτισμένο τό τάλαντο του 'Αλέξανδρου Διομήδη.

Εΐταν καμωμένο από έφεση πλούτου παιδείας τέλεια άφομοιωμένο' και εΐταν, παρόμοια, καμωμένο από έφεση πλούτου άπολαύσεων τέλεια συνειδητό. Εΐταν ένα αδιάκοπο παιγνίδισμα ανάμεσα στόν έξω και στόν μέσα κόσμο, μιά αδιάκοπη ανταλλαγή ανάμεσα στους δυό, προσφορά, άφομοίωση, άκτινοβολία. Κινούσε και διασταύρωνε αίσθήσεις και ιδέες, αναζητούσε με πάθος άκοίμητο τις εύκαιρές, τις άφορμές γιά νά νιώσει πιό έντονα. 'Όπως προκειμένου γιά κάθε κατάκτηση, προϋπόθεση της έπιτυχίας είναι νά ύπάρχει τό ένδιαφέρον γι' αυτήν, παρόμοια και προκειμένου γιά την όλοκληρώση τών ένδιαφερόντων του Διομήδη έκείνο πού τόν έξασφάλιζε την έπιτυχία εΐταν αυτή ή θέρμη, αυτό τό πάθος. Γιά τοϋτο εΐταν και έξαιρετος συνομιλητής και έξαίρετος άναγνώστης, στοιχεία πού είναι κι έκείνα σημαντικά γιά την έξυπνότητα ενός ταλάντου του τύπου αυτού: δέν προσπαθούσε νά έχει δικίο έναντιον του βιβλίου όπου θά έβρισκε τυχόν ιδέες αντίθετες από τις δικές του, δέν προσπαθούσε νά έχει δικίο στη συζήτηση επάνω, γιατί με ίσην ευχاریστη εΐταν πρόθυμος νά πείσει ή νά πεισθεΐ. Καί οί δυνατόι θυμοί του, είτε με τό μολύβι στο χέρι έκδηλωμένοι στα περιθώρια τών βιβλίων, είτε στις συνδιαλέξεις του έκδηλωμένοι ως τά στερνά του με νεανική ζωηρότητα, δέν εΐταν άποτέλεσμα διαφωνίας, αλλά, άν μωρό νά πώ μεθοδολογικοί: αλοίμονο άν διαφωνούσε κανείς μαζί του χωρίς νά έχει και την ικανότητα νά τόν πείσει' αυτό είναι πού δέν τό συγχωρούσε σέ κανέναν και σέ τίποτε.

Με τέτοιο περίγραμμα πλησιάζουμε στα σημεία έκείνα όπου οί μορφές τείνουν νά ένταχθούν, ούσιαστικά πλέον, σέ μιά και ένιαία μορφή, άπαλλαγμένη από αντιφάσεις. Γιά νά συλλάβουμε τη μορφή αυτή πού θά έκφράσει την προσωπικότητα του Διομήδη, νομίζω ότι δυό παραστάσεις θά μās είναι άπαραίτητες, έξαγμένες και οί δύο από όσα γνωρίζουμε γιά κείνον και γιά την εποχή του. Χαρακτηριστική έρμηνεία της στάσης του έμπρός στη ζωή, έμπρός στην άποδοχή τών έντυπώσεων και τών ξένων γνωμών, είναι, βέβαια, ό έκλεκτισμός, τόσο σύμφωνος, άλλωστε, με τό τέρμα της βικτωριανής έποχής, ή, πιό κοντά μας, με την τελευταία περίοδο της βασιλείας του Γεωργίου του

Α'. 'Ο Διομήδης εΐταν άληθινά και βαθύτατα έκλεκτικός, άφού κάθε ύποταγή σέ ένα δόγμα άποτελεΐ αντίστοιχα μιάν άπαράδεκτη παραίτηση από ό,τι μπορούν νά προσφέρουν όλα τά άλλα. Τόν έκλεκτισμό του τόν επέτρεπε, άν δέν του τόν επέβαλλε κιόλας, ή σκεπτική του διάθεση, πού δέν θά άποδεχόταν εύκολα την ένταξη σέ ένα σχήμα προκαθορισμένο από άλλον και πού θά άφηνε παθητικό ρόλο γιά τό όπαδό. Δέν μπορούσε μιά τόσο κριτική στάση άπέναντι στη ζωή και στο στοχασμό νά συμβιβασθεΐ με τόν τύπο του όπαδοϋ: όπου ύπάρχει έμορφιά, όπου βρίσκεται άλήθεια, εκεί θά εΐταν γιά τόν Διομήδη ή θέση του έλευθέρου ανθρώπου. Αυτός εΐταν ό έκλεκτισμός του, πού από την άποψη της παιδείας — την Ιστορία ιδίως σκέπτομαι, την όποία καλύτερα γνωρίζω — του επέτρεψε νά κάνει γόνιμες διατυσαυρώσεις και συσχετίσεις ανάμεσα σέ γνώσεις και σέ μεθόδους διαφορετικές, οικονομία, πολιτική, Ιστορία, και νά προσφέρει αυτός, ό άνειδίκευτος, πραγματικές και αξιόλογες ύπηρεσίες στην έπιστήμη.

'Η άλλη παράσταση πού πρέπει νά μās είναι οικεία, γιά νά γνωρίσουμε τόν Διομήδη, είναι ή παράσταση του φιλελευθερισμού. 'Αν ό σκεπτικισμός ό άπόλυτος άποτελεΐ κι αυτός έναν αντίστροφο δογματισμό, και μάλιστα τόν πού σατραπικό από όσους έγέννησε ή ανθρώπινη διάνοια, άντιθετα ό φιλελευθερισμός είναι άληθινά ό δογματισμός τών πραγματικά έλεύθερων πνευμάτων. 'Αναγνωρίζω ότι μιά τέτοια διακήρυξη άρχών μπορεί νά προκαλέσει την δυσφορία όσων, πέρα από τις περιοδικές άνακυκλήσεις της Ιστορίας, δέν είναι σέ θέση νά συλλάβουν την κεντρική άντιόσα γραμμή της' ώστόσο ή ανθρώπινη υπερηφάνεια, ή ανθρώπινη αξιοπρέπεια, τό θεϊκό στοιχείο πού ένοικεί στην ανθρώπινη ψυχή, δέν μπορεί νά δεχθεΐ καμιάν άλλη τοποθέτηση του ανθρώπου άπέναντι στόν άνθρωπο, από τόν φιλελευθερισμό. Προς αυτόν πορευόμαστε, και γι' αυτόν δουλεύουν μεταβατικά όλα τά άλλα συστήματα, βίαια ή ειρηνικά, συνειδητά ή άσυνειδητά. 'Ο Διομήδης εΐταν φιλελεύθερος, όπως φιλελεύθερη εΐταν ή εποχή πού τόν άνάθρεψε. 'Ηξερε πώς είναι φιλελεύθερος, και καμάρωνε γι' αυτό, όσο κι άν σέ στιγμές κάμψης έξέφραζε την άνησυχία μήπως είναι από τά τελευταία δείγματα του είδους. 'Ο φιλελευθερισμός εΐταν άληθινή πίστη του, ό πυρήνας της ήθικής του προσωπικότητας, με άφθονες προεκτάσεις προς τις πνευματικές καθαρά έκδηλώσεις. 'Όμως κι αυτός εΐταν δευτερογενής: σέ μιά βαθμίδα παραπάνω, στην κορυφή της πυραμίδας τών μορφών, θά βρούμε και πάλι την άρχική του πίστη, έκείνην πού έρμηνεύει και φωτίζει την όποιαν άλλη, την πίστη στόν άνθρωπο, δηλαδή τόν ανθρωπισμό.

Στό μεταξύ, προχωρώντας προς την σύνθεση, θά είχαμε νά προσεράσουμε

από μιάν άλλη βαθμίδα, την οποία μνημόνευσα και πρίν' είναι ο έρασιτεχνισμός. Στην άκέρια σημασία του όρου, ο έρασιτεχνισμός δεν είναι τίποτε άλλο από μία προπαρασκευή για τον ανθρωπισμό, μία «μελέτη ανθρωπισμού». Γιατί, αληθινά, το συγκεκριμένο περιεχόμενο του έρασιτεχνισμού είναι ή αγάπη προς τὰ έργα του ανθρώπου, ή πίστη στην ανθρώπινη δημιουργία, ή καλλιέργεια της ανθρώπινης έμορφιάς όπουδήποτε έκδηλωμένης, ανειδίκευτα, καθολικά. Του τύπου αυτού τον έρασιτεχνισμό είχε ο Διομήδης, και τον είχε αναβιβάσει σε αξίωμα ζωής. Γιατί ο έρασιτέχνης, πρίν γίνει ο άνευθύνος δημιουργός τον οποίο καταδικάζουμε σήμερα συχνά, είναι εκείνος που αγαπά, που ξέρει να βρίσκει και να χαίρεται την έμορφη όπου κι αν υπάρχει. Έμορφία του νοού, έμορφία δοσμένη μέσα από τις αισθήσεις, προς όλες έπηγαινε, και από όλες άντλυνόσε ο 'Αλέξανδρος Διομήδης, επίμονα και μεθοδικά. Και τον ακούγαμε διαδοχικά να μιλεί για φιλοσοφία και για έπιστήμη, και για μουσική και για ζωγραφική, και για ποίηση, και για πεζογραφία, και με την άπεραντη και ζωηρή του μνήμη, την εμπλουτισμένη από άπειρες αναγνώσεις και άπειρες έμπειρίες, την πάντοτε έτοιμη, να παρουσιάζει, και να αυτόσχεδιάζει τις συνθέσεις του τις έρασιτεχνικές, που είταν ο φθόνος και το καμάρι των ιδικών. Πιστεύω πως ο τέλειος νοός δεν μπορεί να είναι άλλος από τον νοό του τέλειου έρασιτέχνη, που όλα τὰ έγνώρισε και όλα τὰ άφομοίωσε' και της συνθετικής μας έπιστημονικής άρετής το μέτρο, το δίνει του έρασιτεχνισμού μας ή έκταση και ή ένταση.

Θά παραλείπαμε όμως μία άλλη πλευρά της εικόνας του Διομήδη, αν σταματώντας έδώ έμέναμε με την γεύση κάποιου άποκλειστικού όρθολογισμού. Ξηρή θά είταν ή εικόνα του αν δεν έρχόταν να την φωτοσκιάσει το στοιχείο το συναισθηματικό. Όποιος λέει για έρασιτεχνισμό, μιλεί για έρωτα, κι όποιος μιλεί για έρωτα μιλεί για πάθος. Μεγάλο μας σφάλμα θά είταν αν έστήναμε την μνήμη ενός ανθρώπου ξηρού, λογικού, ικανοποιημένου από μόνες τις άπολαύσεις, έστω και τις ευγενέστατες, του νοού και των αισθήσεων. Θά έμεναν στο περιώριο μερικές κεντρικές έκδηλώσεις του, τὰ πάθη του, οι ένθουσιασμοί του για πρόσωπα και έργα, ο άκοίμητος φιλονεισμός του. Δεν άπολάμβανε μόνο παθητικά την προσφορά του κόσμου' την πολλαπλασίαζε ένεργητικά με την αγάπη. Ο Διομήδης ήξερε να αγαπά, ήξερε τι αξίζει ή ανθρώπινη φιλία, και την άναζητούσε, ίδίως, ανάμεσα στους νεωτέρους του, εκεί όπου ένόμιζε ότι θά έβρισκε πιο άνόθευτη από τις τα-

πεινότητες της ζωής την ανθρώπινη προσωπικότητα. Πολλές φορές άστόχησε στην έκλογή των φίλων του και τ' όμολογούσε κατόπιν μόνος του' αλλά αυτή του ή άδυναμία μάς τον καθιστά συμπαθέστερο, άποκαλύπτοντας τις συναισθηματικές του ανάγκες, την ανάγκη του για θαυμασμό, μιάν από τις κύριες διαφορές ανάμεσα στον άνθρωπο που αξίζει και στον άνθρωπο που θέλει να δείξει πως αξίζει. Ο συναισθηματισμός του είταν μαχητικός, είτε για πρόσωπα, είτε για πεποιθήσεις' ήξερε επίσης ότι και για κείνα και γι' αυτές ο μόνος κίνδυνος είναι ή άδιαφορία.

Μόνη ή συμβολή αυτή του συναισθηματικού στοιχείου μάς έπιτρέπει, τώρα πιά, να δούμε άκέρια και ένιαία τη μορφή του 'Αλεξάνδρου Διομήδη. Τό αντίβαρο στο νοό που τείνει προς την ανάλυση και, σε χαρακτήρες όπως το δικό του, κινδυνεύει να όδηγήσει στην διάσπαση, τό έδινε ο έντονος συναισθηματισμός του. Τό ιδιαίτερο θέλητρο που γεννιόταν από την συναναστροφή του, δεν τό προκαλούσαν ούτε οι γνώσεις του, ούτε οι άναμνήσεις του, ούτε οι κρίσεις του: 'Από τον συναισθηματικό του κόσμο προέκυπτε, και προς εκείνον άποτεινόταν. Έγγραφα πρίν ότι κι ο φιλελευθερισμός του είταν δευτερογενής' γιατί, αληθινά, πρωτογενής, μοναδικό κλειδί που έρμηνεύει άκέριο τον συγγραφέα και τον πολιτικό, και τη δημόσια και την άτομική σταδιοδρομία του, είναι, καθώς πιστεύω, ο ανθρωπισμός του. Διδάσκαλος ανθρωπισμού είτάν σε κάθε στιγμή της ζωής του' κι εκεί όπου νιώθαμε πως κινδυνεύει να τον παρασύρει το ξηρό αναλυτικό πνεύμα, και εκεί όπου ή ανθρώπινη κακία θα μπορούσε να διασπάσει την κοσμοθεωρία του, ή βαθιά και άκόιμητη ανθρωπιστική του πίστη άποκαθιστούσε τις σωστές αναλογίες και το έξασφάλιζε την ισορροπία και την εξακολούθηση μιās αναλλοίωτης πορείας της ζωής και του στοχασμού. Ο ανθρωπισμός είναι, που ένώνει όργανικά τις μορφές του 'Αλεξάνδρου Διομήδη σε μιά μορφή, ο ανθρωπισμός είναι, δίχως άλλο, ή κύρια πηγή της γοητείας και της άκτινοβολίας του. Σε κάθε μας βήμα προς την ένότητά του, τον άνθρωπο άπαντούσαμε και την πίστη στον άνθρωπο, τον ανθρωπισμό. Και ίσως έπάνω από όλα τὰ πολλά και τὰ ποικίλα διδάγματα όσα μπορούν να προέλθουν από τη μελέτη της ζωής και του έργου του Διομήδη, ίσως, λέω, το πιο σημαντικό και το πιο ασάλευτο να είναι το διδάγμα τουτο του ανθρωπισμού. Κι έπάνω από όλες τις πολλές, σεβάσιμες ή αξιολογικές, μορφές, όσων την εικόνα μάς έχει αφήσει, πιστεύω πως ή πιο ώραία και ή πιο άξια να τον διατηρήσει στην μνήμη των ανθρώπων, είναι ή μορφή του ανθρωπιστή.

Η ΠΟΛΥΜΕΡΕΙΑ ΤΩΝ ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΩΝ

Θά ήταν βέβαια κάπως υπερβολικό να υποστηρίξει κανείς ότι στην εποχή μας, που τη δυναστεύει η κυριαρχία της ειδικότητας, χάθηκαν ολότελα οι διανοούμενοι, που τα πνευματικά ένδιαφέροντά τους εκτείνονται σε όριζοντες πλατύτερους και ή εργασία τους στρέφεται προς περισσότερες από μια διανοητικές απασχολήσεις. Όμως είναι γεγονός, πώς, όσον ο καιρός περνά και η ειδίκευση κλείνει τους διανοούμενους στα στεγανά εργαστήρια μιάς και μόνης επιστημονικής ασχολίας, ο τύπος του πολυμερούς επιστήμονος γίνεται όλο και σπανιότερος. Ο καταμερισμός των έργων και ο κερματισμός της γνώσεως, όπως με την τεχνική απλώνονται σε χώρους απεριόριστους, γίνονται έχθροι αδυσώπητοι της γενικώτερης θεωρήσεως των φαινομένων της ζωής και της καθολικώτερης έρευνας της αλήθειας.

Αν ήταν πάντα γιγάντιος άθλος, άθλος σχεδόν άπραγματοποίητος, ή γνώσις παντός του έπιστητού, στην εποχή μας παρόμοια φιλοδοξία είναι καθαρή ούτοπία. Οι έπιστήμονες παραδίδουν τα χέρια στις άλυσίδες της μονομέρειας, κλείνονται στα εργαστήρια, τα φωτισμένα με τεχνητούς φωτισμούς και μελετούν άτομικά ή ομαδικά μια ειδική υποδιαίρεση μιάς ειδικώτερης έπιστήμης.

Μένουν βέβαια πάντα κάποια ελεύθερα στοχαστικά πνεύματα, που τα δροσίζει ή χαρά της ποικιλίας και τα φαιδρώνει ή ασχολία και με τα «πάρεργα» ή τα μαγεύει ή μέθη της Τέχνης, που ειδικώτερα στις περιπτώσεις αυτές είναι βάλαμο αληθινό. Όμως όλο και λιγοστεύουν οι σεβάσιμες εκείνες μορφές, που όχι έρασιτεχνικά, αλλά συστηματικά είχαν τη δύναμη να ασχολούνται με περισσότερες πνευματικές ασχολίες, που είχαν την έφεση να είναι, αν όχι καθολικοί, τουλάχιστον πολυμερείς, να φωτίζουν τη μια επιστημονική περιέργειά τους με τό φώς της πείρας από μίαν άλλη, που είχαν, τέλος, την καλαισθησία να κοσμοούν την συνήθως βαρειά επιστημονική εργασία τους με την κομψότητα της καλλιπείας και να δροσίζουν τό μυαλό τους με τό παιχνίδι της φιλοκαλίας.

* * *

Ένας από τους τελευταίους διανοούμενους του τόπου μας, που έμενε να θυμίζει τον τύπο του παλαιότερου πολυμε-

ρούς έπιστήμονος, που έμενε να συνεχίζει τη λαμπρή παράδοση του Παύλου Καλλιγιά, του Άγγέλου Βλάχου, του Α. Άνδρεάδη και αρκετών άλλων, υπήρξε ο Άλέξανδρος Διομήδης. Νομικός, οικονομολόγος, πολιτικός, τραπεζίτης, μά σύγχρονα και Ιστορικός και βυζαντινολόγος και φίλος των γραμμάτων και των τεχνών. Πρακτικός, αλλά σύγχρονα και θεωρητικός. Άνθρωπος της δράσεως—και πόσο μεγάλης δράσεως—αλλά και άποτραβηγμένος έρευντή της του σπουδαστηρίου. Πάντοτε όμως, όταν από τη θητεία στην πολιτική υπό την πιδ ύψηλή μορφή της, μεταπηδούσε στη διοίκηση ανώτατων οικονομικών ιδρυμάτων ή όταν απ' τη γαλήνια ακαδημαϊκή μελέτη της Ιστορίας του Βυζαντίου έπωμιζόνταν τό βάρος της πρωθυπουργίας, ο Διομήδης έδινε τό λαμπρό παράδειγμα του άνένδοτου σοφού ανθρώπου και δημιουργού, που δεν τον συνοδεύει στα ύψηλά δημόσια ή έπιστημονικά αξιώματά του ή ανένδοτη μονομέρεια της ειδικότητας και ή στενότητα μιάς κακά έννομημένης έπιστημοσύνης. Έφερνε πάντα μαζί του τον ελεύθερο στοχασμό και τα έβλεπε όλα με την άνοιχτή ματιά, που φωτίζει τον αληθινά πνευματικόν άνθρωπον σε οποιαδήποτε ασχολία του.

Έχουν να λένε οι γνωρίζοντες τα πράγματα πώς ή πείρα αποδείξει ότι οι πιδ έπιτυχημένοι ύπουργοί είναι οι μη ειδικοί και αντίθετα ότι οι ειδικοί τά κάνουν συνήθως θάλασσα. Όσο κι αν είναι αρκετά δογματική αυτή ή γνώμη κι επικίνδυνη για τον τόπο μας, που τον μαστίζει απ' την άλλη μεριά ή πολυπραγμοσύνη κι ή καπατσοσύνη, πρέπει να όμολογήσει κανείς ότι ή μονομέρεια, που συνήθως συνοδεύει την ειδικότητα, δεν είναι πάντοτε συντελεστική για την πραγμάτωση μεγάλων και σύνθετων έργων.

Άλλά ή περίπτωση του Άλεξάνδρου Διομήδη, που έσημείωσε άλλως τε παντού έπιτυχίες, έδω τουλάχιστον στο άφιέρωμα τουτο της «Νέας Έστίας», που σκοπό βέβαια έχει να εξάρει κυρίως την πνευματική του άνδρός προσφορά προς τό Έθνος και όχι την πολιτική, δεν είναι ή περίπτωση του ανθρώπου της ποικίλης πολιτικής, διοικητικής και έφαρμοσμένης οικονομολογικής δράσεως. Είναι ή περίπτωση του πνευματικού άνθρώπου και του συγγραφέα.

Ο Άλέξανδρος Διομήδης ως συγγραφέας διακρίνεται κυρίως σε δύο διαφορετικούς

κλάδους: ὡς οικονομολόγος καὶ ὡς βυζαντινολόγος. Κάτι ἀνάλογο ἦταν καὶ ὁ Παῦλος Καλλιγᾶς, ποῦ ἐκτός ἀπ' τὴν πολιτικὴ καὶ τραπεζικὴν τοῦ δράση, διακρίθηκε βασικὰ ὡς σοφὸς μελετητὴς τοῦ ἀστικοῦ δικαίου καὶ ὡς βυζαντινολόγος, γιὰ νὰ μὴ ἐπιμείνουμε καὶ στὴν ιδιότητά του ὡς ἐνὸς ἀπὸ τοὺς πρῶτους μυθιστοριογράφους τῆς νεώτερης Ἑλλάδας μὲ τὸν «Θάνο Βλέκα». Ἄν ὁ Παῦλος Καλλιγᾶς ἔμεινε γιὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ ἔνα ἀπὸ τὰ δεξύτερα πνεύματα, ποῦ δὲν τ' ἀπορρόφησε μιὰ ὁποιαδήποτε ἐπιστημονικὴ εἰδίκευση, ἀλλὰ μὲ γνήσια ἀττικὴ εὐρύτητα ἐδόθησαν σὲ περισσότερες ἀπὸ μιὰ συστηματικὴς ἀπασχολήσεις, ὁ Ἀλέξανδρος Διομήδης εἶναι γιὰ τὴν ἐποχὴν μας κάτι ἀνάλογο. Χωρὶς νὰ στέκεται βέβαια στὸ ὕψος τοῦ Καλλιγᾶ, ὁ Ἀλέξανδρος Διομήδης ἐκφράζει, ἔστω καὶ μὲ τὰ σχετικὰ μέτρα τῆς ἐποχῆς μας, τὸν τύπο τοῦ ἀρτιωμένου διανοουμένου, ποῦ ἐλεύθερος ἀπὸ θεωρητικὴς δεσμεύσεις, σοφὰ ἰσοζυγισμένους μεταξὺ μελέτης καὶ πράξεως, εὐρύς, ἐγκυκλοπαιδικὸς καὶ φιλόκαλος, ἔχει τὴν εὐχέρεια νὰ δίνεται σὲ πολλὰς πνευματικὴς ἀσχολίες, ἀλλὰ καὶ σὲ πρακτικὴς ἐργασίες, μεταφέροντας ἀπὸ τὴ μιὰ στὴν ἄλλη, σὰν τὴν ἐργαστικὴ μέλισσα, τὸ μέλι τῆς πείρας καὶ τῆς γνῶσεως.

Βέβαια ἕνας λαμπρὸς διοικητὴς Τραπεζῆς καὶ κατόπιν ἕνας πολυσέβαστος πρωτοπουργός, ποῦ συγχρόνως εἶναι καὶ δόκιμος ἱστορικὸς καὶ βυζαντινολόγος, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι προκείμενος μὲ τὴν εὐρύτητα τῆς γενικῆς μαθήσεως καὶ τὴ δύναμιν τῆς πνευματικῆς προσαρμογῆς. Καὶ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι πνευματικὸς ἄνθρωπος τῆς πρώτης γραμμῆς. Ἀκόμη καὶ ὅταν ἐρασιτεχνικὰ δίδεται σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς πολλὰς ἀσχολίες του, ὅπως, π.χ. ὁ Σπυρίδων Λάμπρος στὴν πολιτικὴ, δὲν παύει νὰ εἶναι ἀξιοπρόσεχτος. Ὅμως ὁ Ἀλέξανδρος Διομήδης δὲν ὑπῆρξε ἐρασιτέχνης σὲ καμμιὰ ἀπὸ τὶς ἀσχολίες του. Ἄν ἐπρόκειτο βέβαια κάποια ἀπὸ τὶς ἐπιδόσεις του νὰ χαρακτηρισθῇ σήμερα ὡς ἐρασιτεχνικὴ, αὐτὴ θὰ ἔπρεπε νὰ ἦταν ἡ ἀσχολία του μὲ τὴ Βυζαντινὴ ἱστορία. Ὅμως αὐτὸς ὁ χαρακτηριζόμενος, ποῦ ὑπὸ τὴν βαρύνουσα ἐπίδρασιν τῶν ἄλλων ἐπισήμων σύγχρονων ἀσχολιῶν τοῦ Διομήδη θεωρεῖται ἰσως σήμερα σωστός, δὲν ἔξω, ἂν αὐριο δὲ θεωρεῖται ἄκριτος. Γιὰ τὸ ὑπάρχει βάσιμην πιθανότητα πῶς, ὅταν ὁ χρόνος καλύψει τοὺς ἄλλους ἐπίσημους, πλὴν πρόσκαιρους πολιτικοὺς καὶ κοινωνικοὺς τίτλους τοῦ Διομήδη, θὰ μείνῃ ἐν τῇ μνήμῃ τῶν μεταγενέστερων μόνον ὡς βυζαντινολόγος. Ἰσως ἄλλως τε αὐτὴ ἡ δραματικὴ ἐπιθυμία μιᾶς διαρκέστερας πνευματικῆς ὑστεροφημίας εἶναι ποῦ ὠθεῖ ἄνθρώπους τῆς δράσεως, μὲ ἐπιτυχιμένη καὶ ἀνετη, ζωὴ, νὰ μὴ ἡσυχάζουν, ἀλλὰ νὰ δίνονται μὲ μόχ-

θο, κάποτε καὶ μὲ αἷμα, στὴν ὑπηρεσίαν μονιμώτερων πνευματικῶν ἔργων.

* * *

Ὁ Ἄλ. Διομήδης, ἀφιερωμένος ἐπὶ πενήντα ὀλόκληρα χρόνια σὲ συνεχῆ δημόσια οικονομικὴ καὶ πολιτικὴ δράση, δὲν ἔπαψε ποτὲ νὰ φλέγεται ἀπ' τὴ λαχτὰ τῆς καθαρὰ πνευματικῆς ἐργασίας καὶ μάλιστα στὴν πιὸ ἀνιδιοτελεῖ τῆς μορφῇ, ὅπως εἶναι ἡ μελέτη τῆς ἱστορίας. Αὐτὸς ὁ συγκερασμὸς δράσεως καὶ μελέτης, ἐπικαιρότητας καὶ ἱστορίας, ὁ φωτισμὸς τῶν συγχρόνων ἔργων μὲ τὸ γαλήνιο φῶς τοῦ παρελθόντος καὶ ἀντίστροφα ἡ δόνησις τῶν λησμονημένων περασμένων ἐποχῶν μὲ τὴ συνταρακτικὴ ἀμεσότητά τῶν συγχρόνων, δίνει στὸν Διομήδη τὴ δυνατότητα νὰ κινεῖται ἀνετα, χωρὶς σχολαστικότητα, μὲ ζωντανὰ καὶ ἐνάργεια μέσα στοὺς χώρους τῆς ἱστορίας καὶ νὰ συγκομίζει ἀπ' αὐτοὺς εὐχμούς καρπούς, ποῦ ὄχι μόνον τρέφουν, ἀλλὰ καὶ δροσίζουν. Ἀπ' τὰ ἴδια αἷτια προέρχεται καὶ ἡ σιγουριά τοῦ γραψίματός του, ὁ ἐγκυκλοπαιδικὸς τόνος, ποῦ διακρίνει τὰ κείμενά του, ἡ γενικότητα τῆς σκέψεως καὶ ἡ καλλιέργεια τῆς γλώσσας του, ποῦ εἶναι κομψὴ καὶ ἐναργὴς καθαρεύουσα, κεντημένη κάπου - κάπου μὲ ζωντανὰ ποικίλα ἀπὸ τὴ γλώσσα τοῦ λαοῦ.

Εἶναι χρήσιμο νὰ φέρει κανεὶς ὡς παραδείγματα τῆς εὐρυμάθειας τοῦ Ἄλ. Διομήδη, ἀλλὰ καὶ τῆς σχεδὸν λογοτεχνικῆς παραστατικότητος καὶ κομψότητος τοῦ ὅφους του, λίγες γραμμὲς ἀπὸ διάφορα ἀνόμοια κείμενά του. Καὶ οἱ περικοπές, ποῦ, ἐνδεικτικὰ μεταφέρω ἐδῶ ἀπὸ δύο ἀπὸ τὰ πιὸ πρόσφατα κείμενα τοῦ Διομήδη—τὸ ἔνα εἶναι οἱ τελευταῖες σχεδὸν γραμμὲς τῆς ζωῆς του—δελχύνουν τὴν ἀνέση καὶ τὴν γενικότητα καὶ τῆς συλλήψεως καὶ τῆς ἐκφράσεως, μὲ τὶς ὁποῖες κινιόνταν ἐπάνω στὰ πιὸ διαφορετικὰ θέματα: Γιὰ τὴ ἀληθινά, ποῖος μπορεῖ ν' ἀρνηθεῖ ὅτι σπάνια ἐδόθηκε στίς ἡμέρας μας μὲ τόση ἀξιοπρέπεια, ἀλλὰ καὶ τόση ἀνεκτικότητα, ἡ περιγραφή τῆς Ἑλληνικῆς τάσεως πρὸς τὴν ἐλευθερίαν καὶ πρὸς τὸν ἔλεγχον καὶ τῆς ἀνάγκης πνευματικῆς γαλήνης, ὅσο στὴν ἐπομένη περικοπὴ ἀπὸ τὴν ἐναρκτήρια ὁμιλία τοῦ Ἄλ. Διομήδη κατὰ τὴν ἐπίσημην ὑποδοχὴν τοῦ ὡς ἀκαδημαϊκοῦ ἐπὶ συνεδρία τῆς Ἀκαδημίας τῆς 15 Μαρτίου 1947:

«Οἱ Ἕλληνες ἐπίστευσαν πάντοτε—ἰσως μέχρις ὑπερβολῆς—εἰς τὴν εὐεργετικὴν ἐπίδρασιν τῆς ἐλευθερίας. Πηγὴ τῆς πίστεως ταύτης εἶναι ἡ μοκρὰ παράδοσις, ἀφ' ἧς δὲ τὸ ἔθνος ἀνέστη ὡς κράτος, οἱ Ἀγγλοσαξωνικοὶ καὶ Ἑλληνολατινικοὶ πολιτικοὶ ἀντιλήψεις τοῦ μεσογειακοῦ κόσμου. Δὲν παρεδέχθη ποτὲ ὁ Ἕλλην ὅτι τὸ ἔθνος ἀπορροφᾶται ἀπὸ κάποιαν μεταφυσικὴν ὀντότητα, ἡ ὁποία καλεῖται κράτος, χωριστὴν ἀπὸ τοὺς πολίτας, ἀμετόχους τοῦτο καὶ οὐκ ὄντινος ἡ ἐξουσία δύναται νὰ φθάσῃ μέχρις ἐκμνηστικῆς τῆς ἀνθρωπίνης προσωπικότητος. Τὸ Κράτος ὑπάρχει διὰ τοὺς πολίτας. Οἱ πολῖται δὲ ὀφείλουν πρὸς τὸ Κράτος. Ἐντεθεν ἡ ἀδέσμευτος ἀ-

οκνησις τῆς κριτικῆς καὶ ἡ χρῆσις καὶ κατάχρησις μέλει τοῦ δικαίωματος ἐλέγχου. Τὸ Κράτος καὶ οἱ θεομοὶ τοῦ δὲν ἐβωρήθησαν ποτὲ ὡς καὶ μοῦ ἀποῦνα πρὸ τοῦ ὅποιου ὑπάρχει χωρὶς δικαίωμα τὸ Ἄτομον.

Μὴν ἐκπλητόμεθι δὲν ἔν ἡ δράσις τῆς Ἀκοδημίας, κριεῖται καὶ ἐκρίνεται. Τὰ πορροῖα ἰθὺματα εἰς τὰς Λατινικὰς χώρας—εἰς τὰς Ἀγγλοσαξωνικὰς χώρας, τὸ ἀντίπερα πνευματικὰ ἰθὺματα ἔχουν καθάρως αὐτόνομον ἰδιωτικὸν χειροκτῆρα—φορεῖς καὶ ἐκφορεῖς τῆς ἐπισήμου συντηρητικῆς πνευματικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς ροπῆς, κρίνονται καὶ ἐλέγχονται χωρὶς πολλάκις μέτρον. Ὁρβούνται οὐχὲν ἐναντίον τῶν, ριζοσποστικῶν τῶν κῶκλων, σφοδρὰς πολεμοῦντων τὴν βραδυποροῦσαν συντηρητικὴν αὐτῶν. Ἡ κριτικὴ καὶ ὁ ἐλέγχος, ἐγγενεῖς εἰς τὸ σύστημα μὲ τὸ ὅποιον ἀντιτάχθη καὶ τὸν ἀνᾶλλοιων χαρακτῆρα τῆς φυλῆς, πρέπει νὰ μᾶς ἀφῇνον ἀταρχοῦς. Πλέον δὲ εἴποτε ἡ γοῆνη, ὁ ἀμωβ-ῖος σεβασμός, ἡ προσήνεια, ἡ ἀνεκτικότης, οἱ ὥραιαι ἀλλὰ σπάνιαι αὐτοὶ ἀρεταί,—τῶν ὁποίων τὴν ἀξίαν διὰ τὴν Ἀκοδημίαν ἐτίθεισαν διαπρὸς τὴν μελὴ αὐτῆς εἰς πανηγυρικὸν τῶν λόγων,—πρὲς εἰνὰ ἐξαίρετον καὶ νὰ καλλιερῶντο ὁμηρον μάλιστα, δταν ὑπὸ τὴν πίεσιν καταστάσεων τὰς ὁποίας ἐγέννησε καὶ ἐκτρέφει ἡ ἐκ τοῦ τρομακτικῶν πολέμου ἀναταραχῆ τῶν πνευμάτων καὶ ἀνατροπῇ τῶν ἀξιών, ὁ κόσμος δ' οὐκ, μέσος ἀφάνταστον οὐγγιον ἰδεῶν καὶ ἀποφάντων, ρέπει πρὸς μισολλοβοῖαν, πρὸς ἐξαρσιν τοῦ ἀπολύτου ἀναβιβασμένου εἰς πτωχὴν ἀκαταλύτου δόγματος, παραγνώριον δὲ καὶ ὅποτι μῶνιν καθὰ ἀντιθέτου δόξης.

Ὅταν περὶ τοῦ 387 π.Χ. ὁ Πλάτων ἴδρυν εἰς τοὺς Κήπους τοῦ Ἀκοδημίου τὴν πρώτην Ἀκοδημίαν, ἐκόλασαν πῆρις τὰ πολιτικὰ καὶ κοινωνικὰ πάθη. Ποσπρὰ ἐγώπησεν εἶχε φέρει τὰ πάθη. Ὁ ἀκρατος ἀτομικισμὸς ἐταύτιζε τὸ ἴδιον μὲ τὸ κοινὸν συμφέρον. Ἀσίστατα πάθη ἐγχορίζον τοὺς τότε Ἀθηναίους, ἀλλὰ καὶ δλοῦς τοὺς Ἕλληνας. Ὅλιστα μόλις εἴη εἶχον παρῆλθαι ἀπὸ τῆς θανατικῆς καταδίκης τοῦ Σωκράτους. Τὰ πᾶθη οὐδ' ἄρκειν αἱ ἀπηνεῖς ἰδῶν 30 ὁράντων ἐκτελέσεις καὶ αἱ ἐπακολοθησασαὶ τὴν πᾶσιν τῶν ἀνεκτικῶν ἦσαν νωπὰ ἀκόμη.

Εἰς τὰ χρόνια τῶν τραγικῶν ἐκείνων ἀλληλοσποραγμῶν καὶ τῆς πλήρους κοινωνικῆς καὶ κρατικῆς ἐξαρρώσεως, τὰ ὅποια συμπίπτουν μὲ τὴν φοβερὰν ἀπὸ τὸν Περσὸν ἐπιβληθῶσαν Ἀντακιδίαν εἰρήνην,—τὴν οὐσιωτικὴν καταλῦσαν τὴν Ἑλληνικὴν αὐτονομίαν,—δταν ἦνθες εἰς τὰς Ἀθήνας ἡ συκοφαντία καὶ ἡ δημαγωγία, τὸ μισθὸν δὲ μεταξὺ λακωνιστῶν, ρηδιστῶν, οὐγαρχικῶν, δημοκρατικῶν, πλουσιῶν καὶ πενιτῶν, τῆς πάλης τῶν τάξεων δηλεῖον φῆσται εἰς ἀκρότατον παροξυσμὸν, τότε συνέλαβεν ὁ Πλάτων τὴν ἰδεάν νὰ ἰδρῶσιν τὴν Ἀκοδημίαν του. Δὲν τὸν ἐπτόσθη ἡ πῆρις τὸν δηλητηριώμενην ἀτμοσφαιρὰν. Ἐξήτησε καὶ ἐτύχε νὰ δημιουργήσῃ κέντρον ἐλευθέρως ἐρευνῆς καὶ ἀντιτάξεως πνευματικῆς ζωῆς.

Οἱ εἰσερχόμενοι, ὄφησαν ἔξω τὰ πάθη—ἔξω θείου χοροῦ—τὰ πάθη τὰ ὅποια εἶχον συνταράξει τὴν ζωὴν τῶν, ἄφηναν δὲ ἀδρανῶντα τὰ διαλυτικὰ στοιχεῖα ποῦ εἶχε ρίψει εἰς τὰς ψυχὰς τῶν, ἡ μοῖρα τῶν ἀνάμειξε εἰς τὴν σύγχρονον ἐνεργὸν ζωὴν.

Ἡ Ἀκοδημία Ἀθῶν, μὲ τὴν ὥριαν ἐμπνευσιν ποῦ εἶχε νὰ ἑορταζῇ καθ' ἑκάστον ἔτος τὴν ἐπέτειον τῆς Πλατωνικῆς Ἀκοδημίας, ἐφιλοδόξησε ν' ἀνασυνθέσῃ τὴν ἐπὶ ἀναριθμητὸν σκιρὰν γενεῶν διακοπέντων πορρόδων. Ἐκείθεν ἀντλοῦμεν ὅλοι μας, οἱ νῦν ἀπαρτίστοιχοι τὴν Ἀκοδημίαν,—ἄρχομαι δὲ καὶ οἱ κατὰ καιρὸς διάδοχοί μας—φωτεινὰ διδάγματα, οὐκ μόνον γνησίμου πνευματικῆς καλλιέργειας, ἀλλὰ καὶ ὕψηλοφροσύνης, μακροθυμίας καὶ εὐλοβίας πρὸς τὰς γνώμας τὰς ὁποίας δὲν ἀσπαζόμεθα.

Ὅμως ἡ ὁμιλία ἐκείνη τοῦ Ἀλ. Διομήδη ἀξίζει νὰ μελετηθῇ στὸ σύνολο τῆς Ἀναφερόμενης σὲ μιά ἀδρῇ καὶ συνοπτικὴ θεώρησιν τῶν «χαρακτηριστικῶν γνωρισμάτων» τῆς ἀκμῆς καὶ παρακμῆς τοῦ Βυζαντίου, εἶναι δηλωτικὴ τῆς εὐρύτητας τοῦ Ἀλ. Διομήδη, τῆς τάσεώς του νὰ συγχρονίζει περασμένα γεγονότα καὶ νὰ διδάσκει

μὲ αὐτὰ, τῆς εὐρυμάθειάς του καὶ τῆς ἱκανότητάς του νὰ κινεῖται μὲ ἀνέση ἐπάνω σὲ θέματα ποῦ δὲν τὸν πλησίαζε κοντὰ τοὺς ἐπαγγελματικὸς προσανατολισμὸς ἡ εἰδικὴ σπουδαστικὴ ἐπίδοσις.

Τὸ δεύτερον παράδειγμα τῆς συγγραφικῆς ἐργασίας τοῦ Ἀλεξάνδρου Διομήδη ἀντλῶ ἀπὸ τῆς μελέτης τοῦ «Ἀναπροσαρμογῆς τῆς Ἑλληνικῆς Οἰκονομίας—Διάρθρωσις καὶ Ὁργάνωσις», ποῦ ὁ θάνατος δὲν τὸν ἀφῆκε νὰ ολοκληρώσῃ καὶ ποῦ ἐξεδόθη ἡμιτελὴς μετὰ τὸν θάνατό του*. Ἡ μελέτη αὕτη ἀναφέρεται σὲ θέματα ὅλων διόλου ἐφαρμοσμένης ἐπιστήμης καὶ ἐκφορεῖ τὸν θετικὸν καὶ πρακτικὸν οἰκονομολόγον Διομήδη. Κι' ὅμως ἡ διαύγεια, ἡ σαφήνεια, ἡ γενικότητα καὶ αὕτη ἀκόμα ἡ κομψότητα τοῦ ὅπου χαρακτῆρίζουν καὶ αὐτὰς τὰς τελευταῖες σελίδες, ποῦ μᾶς ἀφῆκε ὁ σοφὸς ἀκαδημαϊκός. Ἀντιγράφω στὴν τύχην δύο-τρεις περικοπές:

* Τὸ πρόβλημα βεβαίως δὲν εἶναι νέον, οὔτε οἱ ἐξ αὐτοῦ δυσχερεῖαι παρουσιάζονται διὰ πρώτην φοράν εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἔστω καὶ ἀν' ἡ μετοπολεμικῇ οἰκονομικῇ καθστά τούτου ἀπειρηκτικώτερον ἢ ἄλλοτε. Ἡ κατὰ βίον ἐλευθερία τῶν συναλλαγῶν καὶ κινήσις τῶν κεφαλαίων, ἐθεραπεύον περιπτώσις τὰ φαινόμενα τῆς νόσου. Οὐδέποτε ὅμως ὑπεβλήθη εἰς βαθεύσαν καὶ συστηματικώτεραν ἐρευναν ἡ σύστασις τῆς Ἑλληνικῆς οἰκονομίας.

Ἡ Ἑλλὰς οὐδέποτε ἠδυνήθη κατὰ τὸ παρελθὸν οἰκονομικῶς νὰ προκόψῃ, λόγω αὐτῆς τῆς φύσεως τῆς γῆς καὶ τοῦ προσιδιάζοντος εἰς αὐτὴν εἴδους παραγωγῆς. Καλλιερῆσιμος ἔκτασις στενὴ, σύστασις τοῦ ἐδάφους ἰσχνή, πτωχὴ ἀποδόσεως ἀνευ καταλλήλου λιπάνσεως, ἥτις οὐδέποτε ἐπαρκοῦς καὶ καταλλήλως ἐγένετο. Ἐντεῦθεν ἡ ἀπόδοσις οὐδέποτε ὑπῆρξε σχετικῶς ἀσφαλῆς. Οὐδέποτε, εἰς οὐδέμιαν περίοδον τοῦ ἱστορικοῦ μας βίου, δὲν ἠδυνήθη ἡ Ἑλληνικὴ γῆ, οὔτε νὰ θρέψῃ ἀφθόνας τοὺς κατοίκους τῆς, οὔτε νὰ ἀσφαλίσῃ εἰς αὐτοὺς ἱκανοποιητικὸν στάθιον οἰκονομικῆς δραστηριότητος.

Ἐντεῦθεν ἡ ἀνεκδοκὴν διασπορά τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀναζητοῦντος εἰς τὴν ξένην, οὐκ πάντοτε μέσον πλουτισμοῦ, ἀλλὰ συχνότερον τρόπον ἄλλης συντηρήσεως.

Ἐντεῦθεν ἡ ἐν τῷ συνόλῳ πτωχὴ ἀπόδοσις τῆς ἐργασίας, ἡ πενιχρὰ ἀποταμίευσις, ἡ μὴ δυνατότης παρακολούθησεως συνεδριῆς πολιτικῆς ἐπενδύσεως, ἡ μὴ ἀνετος τῆς φορολογίας ἐξέλιξις, ἡ χρονία ἀστάθεια τῆς δημοσιονομικῆς ἡμῶν καταστάσεως καὶ ἡ ἐπισημὰς πάντοτε τοῦ νομιμαστος θέσις.

Τὴν ἰσχυρότητα τῆς παραγωγῆς, μὴ ἐπαρκούσης νὰ θρέψῃ τὸν πληθυσμὸν, καθιστᾷ εἰς αἰσθητότερον ἢ ἐλλειψίς κεφαλαίων, ἀναγκάων δι' ἔντασιν τῆς παραγωγικῆς ἐνεργείας καὶ πλουτισμὸν τοῦ τόπου μὲ τὸν ἀπαραίτητον, ἔστω καὶ στοιχειώδη, οἰκονομικὸν ἐξοπλισμὸν. Τοῦτον δι' ἴδιον χρηματικὸν ἐφοδίων δὲν ἠδυνήθη ποτὲ νὰ ἀποκτήσῃ ἡ Ἑλλὰς.

Ὅσκις ἐσημασθῶσαν περίοδοι ἐντονωτέρας παραγωγικῆς δραστηριότητος, ζωηρότερων ἐπενδύσεων, ἐκτελέσεως ἔργων κοινῆς ὠφελείας, χρηματικῆς τινας ἀνέσεως μὲ παράλληλον πτωχὸν τοῦ τόκου, φελλεται τοῦτο οὐκ εἰς ἐξ ἐσωτερικῶν πηγῶν αὐτόματον ἀνάπτυξιν, ἀλλ' εἰς ἀπρῶτον εἰσαγωγὴν ἐξῶθεν κεφαλαίων. Ἡ περίοδος 1882-1890 χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν δανειακὴν πολιτικὴν τοῦ Τρικοῦπη. Αὕτη κατέστης δυνατόν τὴν πραγματοποίησιν τοῦ πρώτου οἰκονομικοῦ ἐξοπλισμοῦ τῆς χώρας, παραλλήλως δὲ

* Ἀλέξανδρος Ν. Διομήδης, τῆς Ἀκοδημίας Ἀθῶν «Νέα Ὁργανικὴ Διάρθρωσις τῆς Ἑλληνικῆς Οἰκονομίας (Ἀνασυγκρότησις—Ἐξηλεκτριζμός—Ἐκβιομηχανισμός)». Τελευταῖοι σκέψεις του. Ἀθῶναι Δεκέμβριος 1950.

αὐτὴν πρῶτην ὁδηοῖν πρὸς ἐντατικωτέραν κίνησιν τῶν ἐργασιῶν.

Ἡ ἀνθρώποις ὁμῶς ἦτον ἐφήμερος, διότι ὑπὸ τὸ βάρος τῶν ἐκ τῶν θανάτων ὑποχρεώσεων ἐκάμθη ἡ Ἑλλάς, χωρὶς ἐν τῷ μεταξύ νὰ ἔχῃ ἀντιστοιχῶς ἀξιοῦν ἢ παραγωγικότητος τῆς χώρας, μέχρι βαθμοῦ ἀνολογίου τοῦλάχιστον πρὸς τὰ ἀναληφθέντα βάρη.

Ἡ περίοδος 1923-1931 παρουσιάζει ἐντονώτερα τὰ φαινόμενα τούτα, διότι ἔχοντες ἀβροτέρων εισαγωγῶν ἔξωθεν κεφαλαίων, οὐ μόνον θανατοῦσαν, ἀλλὰ καὶ ἐξ ἐμβασμάτων προερχομένων, δηλ. ἰδίων καὶ ἀβοηθήτων. Εὐτυχῶς συγκυρία ἡ ζήτησις καὶ τιμῶν ἐβροθήσαν ἐπίσης τὴν ἀνάπτυξιν ἰδίᾳ τῆς παραγωγῆς καπνοῦ. Ἡ ἀφθονία ἐξαγωγῆς τούτου ἠρπάξεν ἐπὶ 1931 σημαντικὴν ἐνίσχυσιν τοῦ ἐνεργητικοῦ μας. Παρὰ τούτῳ ἐκάμθη πάλιν ἡ οἰκονομία μας τῷ 1932, ὅταν τὸν δὲ πλῆγμα ὑπῆρξεν ὁ πόλεμος καὶ ἡ κατοχὴ μὲ ριζικὰ καταστρεπτικὰ ἀποτελέσματα ἐπὶ ὅλων τῶν φάσεων τῆς οἰκονομίας μας.

Ἐπιβάλλεται ὅθεν, ὡς καθήκον ὑπέρτατον ἐναντί τῆς κοινωνικῆς τάξεως, ἐναντί τῆς ζωῆς αὐτῆς τῶν λαϊκῶν μαζῶν, νὰ ἀνοίξουν νέοι εὐρεῖς δρόμοι, ἀντικαθίσταντες πρὸς νέους κλάδους παραγωγῆς, αὐρύτερος καὶ ἀποδοτικότερος διὰ τὰς μεγάλας μάζας.

Αἱ βιομηχανίαι αὗται ἔχουν καὶ τούτῳ τὸ ἰδίᾳ ζῶν, ὅτι ὁργανοῦνται καὶ λειτουργοῦσι εἰς περιοχὰς, ἀφ' ὧν προέρχονται αἱ πρῶται ὕλαι, ἢ ἰδρυμέναι εἰς τοὺς ἐγγύς τῶν κέντρων τῆς ηλεκτρικῆς ἐνεργείας τόπους, θὰ συγκρατήσουν εἰς διάφορα σημεία τῆς χώρας, γινόμενα ἐστὶς βιομηχανικῆς δράσεως, πληθυσμοὺς οἱ ὁποῖοι ἄλλως θὰ συνέρρεον πρὸς τὰ μεγάλα ἀστικά κέντρα.

Ἐπὶ πλέον, δὲν πρέπει νὰ παροραθῇ καὶ ἕτερον φαινόμενον τῆς συγχρόνου ἡμῶν κοινωνίας.

Ὑπάρχει περίοδος ἀριθμῶς μορφωμένων πληθυσμῶν εἰς μηχανικὴν, τεχνικὴν καὶ διοικητικὴν εἰδικότητα. Ἀλλὰ αἱ ἀπορροφῶσαι οὗτους ἐργασίαι δὲν εἶναι σήμερον πολλαὶ καὶ πλεῖστα συνωθοῦνται περὶ τῶν δημοσίων ὑπηρεσιῶν, αὐξάνοντες τὴν προσφοράν, ἐνῶ ἡ ζήτησις εἶναι ἀσθενής.

Εἰς ὅλας τὰς βαθμίδας τῆς ἐργατικῆς ἱεραρχίας, ἀπὸ τοῦ ἀνεκτικέτου ἐργάτου μέχρι τοῦ μηχανικοῦ, ἡλεκτρολόγου, λογιστοῦ καὶ διευθυντοῦ θὰ ἀνοίξῃ στάδιον γονίμου δράσεως, διὰ τὴν τῶν καλλίστων στοιχείων τῆς Ἑλληνικῆς κοινωνίας.

Δὲν πρέπει νὰ παρίδωμεν τὸ γεγονός, ὅτι οἱ πληθυσμοὶ, οὐ μόνον τῆς Ἑλλάδος ἀλλ' ἐπίσης καὶ τῶν ἄλλων χωρῶν, ζῶντες ἐν ἀστοθείᾳ ἀπὸ δεκαετίας τοῦλάχιστον μὲ βαρύνοντα κλονισμένην πίστιν εἰς τὰς παραδεδομένας ἠθικάς καὶ οἰκονομικὰς ἀξίας, παρῶνται πολλοὶ τούτων μετέωροι. Ἀρκεῖ ἐλάχιστον τὴν νὰ ἀρσάσῃ τούτους πρὸς ἐπικινδύνους δρόμους, ἰδίως ἐάν δὲν ἀνοίγῃ ἔμπροσθεν τῶν ὀρίων ἐξασφάλισις τῆς τύχης τῶν δι' ἐργασίας, ἐάν παρατηροῦν δὲ ἢ καὶ μόνον φαντάζονται, οἱ κατὰ φῶροι ἀδικίαι συνεχίζονται, ἢ ὑπαρξὶς τῶν ὁποίων—πιστεύουσιν—εἶναι δυνατὴ, διότι στενὴ τὰς ἐκτετατωμένων ἐκματαλλεῖται εὐνοϊκὰς περιστάσεις εἰς βάρος τῶν πολλῶν. Διὰ τὴν ἀντιμετώπισιν τοῦ προβλήματος δὲν ἔχει ἀξίαν, ἐάν πάντα ταῦτα ἀντικειμε-

νικῶς εἶναι ἀνακριβὴ ἢ ὑπερβολικά. Ἡ διάχυτος πίστις δημιουργεῖ ρεύματα, κλονίζει ἀσθενεῖς συνειδήσεις καὶ ἀφελὴ πνεύματα, προκαλεῖ ὁμῶς καὶ φανατισμοὺς, καθ' ὧν ἡ πάλη εἶναι δύσκολος, προκαλοῦσα πολυπλοκώτατα πολιτικά καὶ κοινωνικά ζητήματα.

Ἡ τελευταία περικοπὴ χαρακτηρίζει τὴν νηφάλια ἱστορικὴ συνείδησιν τοῦ Ἀλ. Διομήδη καὶ τὴν ἀνθρωπιστικὴν τοῦ διαθήσῃ πού τοῦ ἐπιτρέπουν νὰ μὴ περιορίζεται στοὺς συνειθισμένους στενοὺς ὕλικους ὑπολογισμοὺς τῶν οἰκονομολόγων τῆς σειρᾶς, ἀλλὰ νὰ ἐκτιμᾷ κατὰ τὴν ἀξίαν τῆς καὶ τῆς σημασίας ὁρισμένων ψυχολογικῶν φαινομένων. Καὶ αὕτη ἀκριβὴς ἡ συνδυαστικὴ ἱκανότης, πού διακρίνει ὅλες τὰς ἐπιδόσεις τοῦ Διομήδη εἶναι τὸ γνῶρισμα τοῦ ἀληθινοῦ ἐπιστήθιου, πού ἀγγίζει συγχά τὰ ὅρια τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ.

Ὅπως πολὺ ἐπιγραμματικὰ ἐτόνιζεν ὁ κ. Κ. Τριανταφυλλόπουλος κατὰ τὴν ὑπόδοχὴν τοῦ Ἀλεξάνδρου Διομήδη στὴν Ἀκαδημία, «ὁ ἀναγνώστης του δὲν δοκιμάζει κουραστικὴν προσπάθειαν, τὸν παρακολουθεῖ μὲ διαρκῶς αὐξανόμενον ἐνδιαφέρον καὶ τέλος μετὰ θέρμης. Τούτῳ ὀφείλεται, νομίζω, εἰς τὴν ἐποπτεῖαν τοῦ ὅλου, εἰς τὴν συνεκτίμησιν παρελθόντος καὶ μέλλοντος. Ἐκεῖνο διδάσκει τούτῳ. Ἡ ἐξαθλίωσις τῶν γεωργῶν, πού τὴν θεωρεῖ ὡς κύριον αἴτιον τῆς πτώσεως τοῦ Βυζαντίου, φανερώνει τὸν δρόμον, πού ἀκολουθεῖ εἰς ἄλλας μελέτας ὅσον ἀφορᾷ τὴν τηρητέαν σήμερον πολιτικὴν ἐναντὶ τῆς ἀγροτικῆς τάξεως. Καὶ ἀντιστρόφως: τὸ παρελθὸν φωτίζεται ἀπὸ τὸ παρὸν. Μόνον γνώστης βαθεύς ὡς ὁ Διομήδης, τῶν σημερινῶν νομισματικῶν ἀναστατώσεων ἡδύγατο νὰ συμπληρώσῃ ἐπιτυχῶς κενὰ εἰς τὸ ζήτημα τῆς πτώσεως τοῦ βυζαντινοῦ νομίσματος».

Ἡ «ἐποπτεῖα τοῦ ὅλου»! Αὕτη ἡ βαθεῖα ἀρετὴ τοῦ ἀληθινοῦ καὶ ολοκληρωμένου διανοουμένου εἶναι πού ὅλο καὶ λιγοστεύει στὶς μέρες μας. Καὶ αὕτη ἡ ἀρετὴ χαρακτηρίζει τὸν Ἀλέξανδρον Διομήδη, πού ὑπῆρξε ἕνας ἀπ' τοὺς πιὸ φωτισμένους ἀνθρώπους τῆς σύγχρονης Ἑλλάδας.

ΠΕΤΡΟΣ ΓΛΕΖΟΣ

Ο ΤΕΛΕΥΤΑΙΟΣ ΠΡΩΤΑΓΩΝΙΣΤΗΣ *

«Εσβυσε ύστερα από βίον μακρόν άφωσιωμένον όλόκληρον εις άγώνας εύγενείς, βίον άκηλίδωτον, τόν όποιον διέκρινε πίστις αδιάσειστος εις τά έθνικά, τά δημοκρατικά και τά φιλελεύθερα ιδεώδη». Έτσι, άπεχαιρέτισεν, ό τελευταίος τών επιλέκτων της μεγάλης του Έθνους έξορμήσεως, τόν προτελευταίον. Έτσι, ώμίλησεν

ό Άλέξανδρος Διομήδης, την 26ην Ίουνίου 1949, διά τόν άείμνηστον Θεμιστοκλήν Σοφούλην. Καί οι λόγοι αύτοί θά ήμπορούσαν νά χαραχθούν έπίσης εις την έπιτάφιον πλάκα του προχθές μεταστάντος εις Κύριον. Όπως έπίσης, και οι άλλοι χαρακτηρισμοί τούς όποιους ό Διομήδης έδωσε διά τόν Σοφούλην θά ήμπορούσαν νά έπαναληφθούν και δι' αύτόν: Νηφάλιος ως κυβερνήτης, πρᾶος ως άνθρωπος, στωικός και σκεπτικιστής, εύγενής ως παλαιός άρχοντας. Διότι, μεταξύ τών δύο τελευταίων επιγόνων της γενεάς τών έκλεκτών, πού μετέβαλεν εις πραγματικότητα τά όνειρα της φυλής, ύπήρχεν άναμφισβήτητος όμοιότης χαρακτηρισμών. Έπί πλέον και οι δύο ύπῆρξαν πολιτικοί άνδρες.

Ό Άλέξανδρος Διομήδης δέν ήτο σοφός, οικονομολόγος, ιστορικός. Ήτο δημόσιος άνήρ. Έάν προέκρινεν, εις την μακράν σταδιοδρομίαν του, ως κυρίαν άσχολίαν τόν οικονομικόν τομέα της έθνικής και κρατικής δραστηριότητος, ώφείλετο εις τό γεγονός ότι όρθῶς διεγνώσε την άνάγκην δημιουργίας τών προϋποθέσεων προς άνασυγκρότησιν της χώρας τόσοσν μετά τόν πρώτον όσον και μετά τόν δεύτερον παγκόσμιον πόλεμον. Άλλ' ή άπασχόλησίς του μέ τά οικονομικά ζητήματα δέν τόν μετέβαλεν εις τεχνικόν, δέν του προσέδωσε την άποστέωσιν της ειδικεύσεως. Έχάρασσε πολιτικην. Άπό του 1923 μέχρι του 1928 ένένευσεν την πολιτικήν της σταθεροποιήσεως, έδωσε την κατεύθυνσιν εις την άνα-

συγκρότησιν της έποχής εκείνης. Τό 1931 έπεσεν, άντιπαλαίσας προς τόν Έλευθέριον Βενιζέλον, διότι διεφώνησεν επί της τηρητέας πολιτικής. Άρετή του άνδρός ήτο και ή μετά θάρρους ύποστήριξις τών γνώμων του. Δέν έκάμπτετο πρό τών Ισχυρών, ούτε όταν ό Ισχυρός ήτο τό Ινδαλά του. Έγνώριζε ν' άντιλέγη, γνώρι-

ζε νά άρνείται και πρό παντός γνώριζε νά ύποβάλλη την παραίτησίιν του.

Υπόβαθρον της πολιτικής του γραμμής άνεζήτει και διά τών Ιστορικών του μελετών. Η έκλογή ως θέματος Ιστορικής πραγματείας, δημοσιευθείσης τό 1946, τών Σλαβικών επιδρομών κατά του Βυζαντίου και της πολιτικής την όποιαν ήκολούθησαν οι άυτόκράτορες προς άπόκρουσίν των δέν ήτο τυχαία. Έπεζήτη έκεί ν' άνεύρην διδάγματα διά τόν τρόπον αντιμετωπίσεως της τελευταίας σλαβικής επιδρομής κατά της Ελλάδος. Καί δέν ήσαν σπάνιαι αι περιπτώσεις κατά τας όποιας οι συνομιληταί του τόν ήκουον ν' άναφέρεται εις Βυζαντινά προηγούμενα διά νά δείξη τας άναλογίας της τωρινής κρίσεως πρό της, όχι και τόσοσν, μακρινής εκείνης έποχής.

Τό μέτρον της πολιτικής του αξίας έδωσεν ό Διομήδης ως άντιπρόεδρος και ως πρόεδρος της κυβερνήσεως κατό τό 1949. Τά κόμματα τόν ήθέλησαν ως ένα τυπικόν πρωθυπουργόν. Ήναγκάσθησαν νά τόν άναγνωρίσουν ως ήγέτην των. Η άντιπάθεια του Διομήδη προς την διαφήμισιν δέν επέτρεψε νά γίνη γνωστόν τό έργον τό όποιον προσέφερεν ως άρχηγός της κυβερνήσεως. Είναι άναμφισβήτητον, έν τούτοις, ότι εις όλόκληρον αύτην την περίοδον έδέσποσεν άποκλειστικώς ή φυσιογνωμία του. Καί αι ληφθείσαι άποφάσεις επί τών μεγάλων ζητημάτων, στρατιωτικών, πολιτικών, οικονομικών ύπῆρξαν άποτέλεσμα της έπιμόνου δραστηριότητός του. Η δέ άποφασιστική άντίθεσίς του εις ώρισμένες κινήσεις, αι όποιαι έτεινον νά νο-

ΙΟΥΛΙΑ Α. ΔΙΟΜΗΔΗ
ή γυναίκα.

* Ραδιοφωνική όμιλία άμέσως έπειτ' από τό θάνατο του Άλέξανδρου Διομήδη.

θεύσουν τὸ κοινοβουλευτικόν μας πολίτευμα, συνέβαλεν εἰς τὴν ἀλώβητον διατήρησιν τῶν δημοκρατικῶν μας θεσμῶν.

Ὁ Ἀλέξανδρος Διομήδης, ὅπως καὶ ὅλοι τῆς γενεᾶς τῆς μεγάλης ἐξορμήσεως, ἠννοήθη ἀπὸ τὴν τύχην. Ἀλλὰ τὴν εὐνοίαν αὐτὴν δὲν τὴν ἐξεβίασε. Συμβιβασμοὺς δὲν ἐδέχθη, εἰς παραχωρήσεις δὲν προέβη, ἀκηλίδωτος παρέμεινεν. Ἐζήσεν ὅμως τὴν ἱεράν στιγμὴν. Αὐτὸ ἦτο τὸ μέγαλον δῶρον ποῦ ἡ Θεία Πρόνοια ἐπεφύλαξε διὰ τοὺς ἐκλεκτοὺς τῆς. Εἶδε τὸ ὄνειρον τετρακοσίων χρόνων νὰ γίνεται πραγματικότης. Ἐκ τῶν πρωτεργατῶν εἰς τοὺς ἀγῶνας διὰ τὴν ἀναβίωσιν τῆς αὐτοκρατορίας, ἔφθασε μέχρι τῶν προθύρων τῆς Βασιλίδος. Ἐπειτα, μὲ ἀκατάλυτον τὴν πίστιν εἰς τὰ πεπρωμένα τοῦ ἔθνους, εἰργάσθη διὰ τὴν δημιουργίαν μιᾶς εὐημερούσης Ἑλλάδος.

Ἡ εὐνοία τῆς τύχης δὲν διέστρεψε τὸν χαρακτήρα τοῦ Διομήδη. Παρέμεινεν ἀπλός, ἀπέριτος, καταδεκτικός. Ἀντικειμενικός μελετητὴς τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων ξεπέρασε κάθε μικρόχαρη ἐκδήλωσιν καὶ ἐτοποθέτησεν ἑαυτὸν ὑπὲρ τῶν μικροτήτων τῆς ματαιοδοξίας. Ὁ σκεπτικισμὸς καὶ ἡ στωικότης του συνέτειναν εἰς τὸ νὰ μαρμαρίνῃ κατ' ἐξοχὴν ὁ ἀνθρώπος τοῦ μέτρου. Ἡ δὲ αἰσθητικὴ του ἀγωγή τοῦ ἔδωσε τὴν δυνατότητα νὰ ἐπιλέγῃ ἐκ

τῶν ἀνθρωπίνων ὅσα ἀνέδιδον τὸ ἄρωμα τῆς εὐγενείας καὶ τῆς φιλοκαλίας. Μειλίχιος καὶ νηφάλιος ἀπέστεργε τὰς βιαιότητας καὶ ἡσθάνετο ἀνεσιν μόνον εἰς τὸ εὐκραές κλίμα τὸ ὁποῖον ἐδημιούργησεν ὁ Δυτικὸς πολιτισμὸς. Διὰ τοῦτο καὶ δὲν ἐξέφυγε μέχρι τέλους τῶν ἀρχῶν τῆς δημοκρατίας καὶ τοῦ φιλελευθερισμοῦ. Ἀρχῶν ποῦ τὸν διευκόλυναν νὰ διαβλέπῃ τὰς μελλοντικὰς ἐξελίξεις καὶ νὰ συνιστᾷ προσαρμογὴν πρὸς τὰ ἀντικειμενικὰ δεδομένα τῆς παρούσης περιόδου.

Νέος τὸ πνεῦμα καὶ τὴν ψυχὴν δὲν ἡρέσκετο μόνον εἰς τὰς νέας ἰδέας ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν συναναστροφὴν τῶν νέων ἀνθρώπων. Τίποτε δὲν τοῦ ἔδιδε μεγαλυτέραν χαρὰν ἀπὸ τὰς στιγμὰς ἐκείνας ποῦ εἶχε τὴν εὐκαιρίαν νὰ συντελῇ εἰς τὴν προαγωγὴν τῶν νέων, μὲ τὴν διδαχὴν, τὴν νοουθεσίαν, τὴν παρήγορον συμπαράστασιν.

Ὁ Ἀλέξανδρος Διομήδης ἀπέθανεν. Ἡ ἱστορία μιᾶς περιόδου ἐκλείσεν. Οἱ πρωταγωνισταὶ τῆς μεγάλης ἐξορμήσεως ἔφυγαν ὅλοι. Τὸ ἔθνος ἐκινήθη, καὶ πρὸ τῆς ἀναχωρήσεώς των, πρὸς ἄλλα πεπρωμένα. Ἀπομένει τὸ φωτεινὸν των παράδειγμα αἰώνιον μάθημα καθήκοντος, εὐπρεπείας, πειθαρχίας, ἐθνικῆς ἀνατάσεως, ἀνθρωπισμοῦ, δημοκρατικῆς πίστεως, ἐλευθερίας σκέψεως.

ΓΡ. ΔΑΦΝΗΣ

ΔΥΤΙΚΟΣ ΚΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΦΕΟΥΔΑΛΙΣΜΟΣ

I

Τὰ φαινόμενα τοῦ φεουδαλισμοῦ τὰ ὁποῖα παρατηροῦνται εἰς τὸν Βυζάντιον ἀπὸ τοῦ 11ου ἕως αἰῶνος, ἐκδηλοῦνται ὅμως σαφέστερον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰῶνος, εἶναι καὶ αὐτὰ ἀποτέλεσμα τῆς προϊούσης ἐξαρθρώσεως τοῦ Κράτους καὶ τῆς παρατεινομένης λειποψυχίας τῆς ἐξουσίας. Τὸ κέντρον δὲν συγκρατεῖ πλέον τὰ ἄκρα. Διοικήσεις, δικαιοσύνη, φορολογία, ἀστυνομία, λειτουργίαι αἵτινες ἀποποιοῦν εἰς τὴν συνειδησιν καὶ τὴν φαντασίαν τῶν ἀνθρώπων τὸ Κράτος, ἀτονοῦν ἀναλόγως τοῦ βαθμοῦ τῆς ἐκάστοτε πτώσεως τῆς κεντρικῆς ἀρχῆς. Ποικίλοι τότε δυναμικοὶ κατὰ τόπους παράγοντες, μὴ συγκρατούμενοι εἰς πειθαρχίαν, προβάλλουν εἰς τὸ μέσον παλαίοντες περὶ κατισχύσεως καὶ στρεφόμενοι ἐναντίον τῶν ὑπολειμμάτων τῆς νομίμου ἐξουσίας. Ἐν μέσῳ τῆς κρατούσης ἀναρχίας καὶ τῆς ἐλλείψεως κάθε τάξεως, αὐτοσχεδιάζεται τότε περὶ τοῦ ὁπωσδήποτε ἰσχυροῦ τοπικοῦ παράγοντος, κάποια ὄργανωσις, ἥτις ἀναπληρώνει τοῦ Κράτους τὴν ἀφάνειαν καὶ παρῇ ἀσφάλειαν τινὰ εἰς τοὺς ἀπροστατευτοὺς πληθυσμούς. Καὶ ἡ βίᾳ ἀσκουμένη ἀρχή, εἶναι προτιμωτέρα ἀπὸ τὴν ἑλλειψιν κάθε ἀρχῆς. Ἀπὸ τὸ χάος αὐτὸ τῆς ὑπαίθρου, προβάλλει ἐν τέλει ροπή τις πρὸς τακτοποίησιν αὐθαίρετον βεβαίως καὶ ἀκανόνιστον ἀκόμη, ἀνταποκρινόμενην ὅμως πρὸς τὰς στοιχειώδεις ἀνάγκας ἀσφαλείας τῶν ἀνθρώπων¹.

Εἰς τὴν Δύσιν, τὴν οὐσιαστικὴν ἀφάνειαν τοῦ Κράτους μετὰ τὸν θάνατον Καρόλου τοῦ Μεγάλου, ἀρχίζει ν' ἀντικαθιστᾶ ἀπὸ τῶν μέσων ἤδη τοῦ 9ου αἰῶνος, πλῆθος κατὰ τόπους αὐτονομῶν ἐξουσιῶν². Ἡ ἑλλειψις δηλ. συντεταγμένης κεντρικῆς ἀρχῆς, ἐδημιούργησε κατάστασιν ἀφ' ἧς ἐξεπήγασαν πραγματικά ἐξουσία πρὸς ἀναπλήρωσιν τοῦ κενοῦ.

Περίξ τῶν νέων δυνάμεων συντάσσεται αὐτομάτως ὁ λαὸς³. Ἡ ἀκοθόριστος αὐτῇ μορφῇ πολιτείας καὶ κοινωνίας, ἥτις ἐξελλίσσεται βαθμὴν εἰς τὸν φεουδαλισμόν, καθώρισεν ἐπὶ αἰῶνας τὰς πολιτικὰς, οἰκονομικὰς καὶ κοινωνικὰς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων εἰς τὰς χώρας τῆς Δύσεως. Ὑπὸ τὴν πίεσιν τῆς ἀνάγκης διαμορφώνονται ὀλίγον κατ' ὀλίγον θεσμοὶ διεπόμενοι ἀπὸ κανόνας

οἱ ὅποιοι πρὸς τὸν δὲν ὑπῆρξαν συνειδητὸν προϊόν τοῦ κράτους, ἀλλ' ἀποτέλεσμα τῶν περιστάσεων αἵτινες ἐπέβαλλον τὴν ἀμυναν κατὰ τῶν κακῶν τῆς ἀναρχίας⁴.

Ἡ κυριαρχία εἰς τὴν Δύσιν ἐφυγεν ἀπὸ τὸν σκιῶδη μόνον Βασιλέα καὶ περιήλθεν εἰς χεῖρας τῶν εἰς διαφόρους περιοχὰς ἀσκούτων τὴν πραγματικὴν ἐξουσίαν χωροδεσποτῶν. Ἡ ἐξουσία—seigneurie—τῶν ἀρχόντων αὐτῶν—seniores, seigneur, Lehnsherr, Feudahler ἀποτελεῖται ἀπὸ μέρη τινὰ τῆς ἄλλοτε ἐνιαίας καὶ ἀδιαίρετου κυριαρχίας. Ὁ κατὰ τόπους ἰσχυρότερος, ἡ δεξιότερος χωροδεσπότης, εἶτε ἀντλῶν δικαιώματα ἀπὸ ἐκβιασθείσας παραχωρήσεις, ἢ σφετεριζόμενος τοιαῦτα, στηριζόμενος εἰς τὴν αὐθαίρεσιν, γίνεται κύριος τῶν ἐδαφῶν, ἐξουσιάζει τοὺς πληθυσμούς τοὺς ὁποίους προστατεύει καὶ ἐκμεταλλεύεται. Ἰδιοποιεῖται δὲ, τὴν δύναμιν ἀπὸ τὴν ἐκθετον κυριαρχίαν καὶ ἀσκεῖ ταύτην ἐφεξῆς αὐτοτελῶς, ἰδίᾳ δικαίῳ καὶ πρὸς ἴδιον ὄφελος⁵. Ἡ λεγομένη ἀρχοντική τάξις—noblesse, Adel—εἰς τὸν Βυζάντιον ἀρχοντιλῆν, ἀρχονταρίκιον, δεσποτεία, ἀρχονταρεῖον (χωρὶς ὅμως σαφηνισμένην ἐννοίαν), εἶναι αὐτοδημιούργημα ἀρχικῶς καθιερωθὲν ἀπὸ τὴν παράδοσιν καὶ τὴν μακρὰν ἀσκήσιν τῆς σφετερισθείσης ἀρχῆς. Τὴν ἀρχοῦσαν αὐτὴν τάξιν κατὰ τὰς περιόδους τῶν ρευστῶν καταστάσεων, κατέλαβον ὅσοι κατάρθωσαν ἐν μέσῳ τῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς ἀναρχίας, νὰ περισώσουν ἢ ἰδιοποιηθῶν ἐδάφη μὲ τοὺς ἐπ' αὐτῶν ἀνθρώπους⁷.

Μὲ τὴν οὐσιαστικὴν αὐτὴν ἀποσύνθεσιν τῆς ἐννοίας καὶ τῆς ἀσκήσεως τῆς κυριαρχίας τοῦ ἄλλοτε ἐνιαίου καὶ συγκεντρωτικοῦ κράτους, βαίνει παραλλήλως ἡ μεταμόρφωσις τῆς ἐννοίας τῆς κυριότητος καὶ ἡ ἀτόνισις αὐτῆς ὡς οἰκονομικῆς μονάδος⁸. Σβῆναι δηλ. ὀλίγον κατ' ὀλίγον, ἂν δχι ἐντελῶς, πάντως εἰς εὐρεῖαν ἑκτασιν, ἡ ἀπόλυτος ἐννοία τῆς κυριότητος κατὰ τὸν Ρωμαϊκὸν νόμον, τουλάχιστον τῆς ἀγροτικῆς τοιαύτης, διότι ὁ καλλιεργῶν ὀρισμένη ἐδάφη, δὲν ἔχει καὶ τὸ δικαίωμα τῆς διαθέσεως, ἢ ἐξάρτησός του δὲ ἀπὸ τὸν εἰς ὃν ὑπάγεται τιμαριόχον, εἶναι στενὴ.

Τέλος οὐσιαστικῶς ἐπικρατήσαν φαινόμενον εἶναι ἡ ἐξαφάνισις κάθε εὐρυτέρας.

συναλλακτικής κινήσεως, ή πλήρης σχεδόν άνταλλακτικοί όργανοι, ή βαθμιαία μετατόπισις των πολυτίμων μετάλλων προς τας 'Ανατολικάς ώρας και ίδίως τόν Βυζάντιον". Μετεμόρφωσεν ούτω την οικονομίαν των άλλων εις έπαφήν με την κίνησιν της Μεσογείου Δυτικών χωρών (άπό της έπικρατήσεως των 'Αράβων) εις οικονομίαν στενήν, κλειστήν. 'Ο τύπος της άνταλλαγής, ίδιον της λεγομένης *Naturalwirtschaft*, έδέσποζε. Μικράς έκτάσεως πράξεις ένηργούντο έντός περιωρισμένων έδαφικών όρίων, καταναλωτικής σημασίας και προς ίκανοποίησιν στοιχειωδών άναγκών.

Τήν εύρύτερήν συνήθως περιοχήν της έξουσίας του, ό οικεία δύναμει άρχων ό υποκατασταθείς εις τόν λειποψύχσαν κράτος με τόν κεντρικόν του 'Ηγεμόνα—Αυτοκράτορα ή Βασιλέα—δέν δύναται άπ' εύθείας ούτε να δεσπόση ούτε να διοικήσῃ. 'Η πραγματική κατάλυσις κάθε όργάνου της κεντρικής έξουσίας κατέστησεν άπαραίτητον νέαν όργάνωσιν προς άναπλήρωσιν τού κενοῦ. 'Η φεουδαλική σύνταξις τού χαώδους εκείνου κόσμου—le morcellement en fiefs—άνεπήδησεν έκ της ανάγκης αὐτῆς. 'Όργανα τού δημοσίου βίου, συγχρόνως δέ και παράγοντες κοινωνικής άρθρώσεως, απέβησαν εις τήν Δύσιν τά φέουδα και οι κύριοι αὐτῶν. 'Η παρά τού ήγεμόνος παραχώρησις γαιῶν προς διοίκησιν και έκμετάλλευσιν άποτελεῖ τήν βάση τού φεοῦδου—*Beneficium feoda, fiefs, Lehenve*—εις τήν γλῶσσαν των Βυζαντινῶν φέυδον, θεσμός άνάλογος δέν πολλοίς προς τήν βυζαντινήν «παραχώρησιν εις πρόνοιαν». Εις τούς κυρίους των παραχωρήσεων (*vassal, τιμαριούχος*) ύπόκειται ό κατά πλάσμα μόνος κυρίαρχος ήγεμών, ασφάλειαν και δικαιοσύνην. 'Αντί των ήθικῶν και υλικῶν αὐτῶν άπολαύων άναλαμβάνει ό τιμαριούχος έναντι τού κυρίαρχου του άρχοντος, —τού *Seigneur*—ύποχρέωσιν στρατιωτικής ύπηρεσίας και παροχής διοικητικής και άλλης άρωγῆς¹⁰. 'Η επί των δεδομένων αὐτῶν καρτιζομένη με πανηγυρικούς τύπους, φεουδαλική σύμβασις (*contrat feodal*), ό φεουδαλικός θεσμός (*feudalnex*) δέν είναι μόνοπλευρος, δέν άποτελεῖται άπό μόνον δικαιώματα κτηθέντα διά της παραχωρήσεως. Είναι σύμβασις άμφοτεροβαρῆς έπιβάλλουσα έκάτέρωθεν ύποχρεώσεις, δημιουργοῦσα θεσμούς οίοναι ιεροῦς, ό ήθικός χαρακτήρ των όποίων έξαιρεται διά της όμολογίας πίστewς και άφοσιώσεως—*foi et hommage Treueid*—τού τιμαριούχου προς τόν ήγεμόνα του και της πανηγυρικής παρά τούτου άποδοχῆς της όμολογίας¹¹.

Ειδικότερον τόν περιεχόμενον της συμβάσεως αὐτῆς ώριζε:

1) Γενικήν όμολογίαν πίστewς προς τόν ήγεμόνα και ύπόσχεσιν τούτου προστασίας και άπονομῆς δικαιοσύνης προς τόν όνομαστικῶς τούλάχιστον τεταγμένον ύπ' αὐτοῦ.

2) Παραχώρησιν έδαφικής έκτάσεως, με άναγνώρισιν εις τόν τιμαριούχον ώρισμένης δικαιοδοσίας και φορολογικής έξουσίας.

3) 'Αουδοσίαν — *immunité* — άπαλλαγῆν δηλ. άπό παντός δημοσίου ίδία έγγειου φόρου. 'Εφεξῆς αντί οὗτος να είναι πηγή δημοσίων έσόδων, γίνεται βάση ιδιωτικού εισοδήματος.

4) 'Ελευθέραν έκμετάλλευσιν των γαιῶν και των έπ' αὐτῶν οίκισμένων άγροτῶν.

5) 'Ανάληψιν στρατιωτικῶν ύποχρεώσεων έναντι τού ήγεμόνος και παροχήν πάσης άλλης άρωγῆς¹².

Καθῆκον τιμῆς είναι ή έκατέρωθεν πιστή και άνεπιφύλακτος τήρησις των ύποσχεμένων. 'Η μετ' άφοσιώσεως παροχή, κατά πάσαν στιγμὴν στρατιωτικῆς έπικουρίας, προσδίδει εις τούς θεομούς ιδιάζουσας πολεμικήν χροιάν. 'Η έπιβολή τού κοινωνικοῦ έθίμου απέβη εις τόν σημείον τούτο άπεριόριστος.

'Ιδιάζων χαρακτήρ τού κόσμου εκείνου της Δύσεως είναι ή στενή ιεραρχική ρύθμισις και ή αὐστηρά άρρωσις κατά κοινωνικάς τάξεις. Αί διαβαθμίσεις αὐται δέν έχουν μόνον κοινωνικάς και έθιμοτυπικάς ιδιότητας, αλλά και ουσιαστικῶν περιεχομένων, έκδηλούμενον εις άναγνώρισιν ή μη άναγνώρισιν δικαιωμάτων και έπιβολήν ή μη έπιβολῆν ώρισμένων καθηκόντων. 'Οτι όμως άπωσδήποτε προεφύλαξε τήν άρχουσάν αὐτήν τάξιν άπό μορασίου, διετήρησε δέ τόν ουστήμα επί αἰῶνας είναι τόν γεγονός, τονιζόμενον παρά των ειδικῶς μελετησάντων τόν θέμα, ότι παρά τήν ύφιστάμενην σχετικήν στεγανότητα μεταξύ των διαφόρων τάξεων άνανέωσις διά νέων στοιχείων ήτο πάντοτε δυνατή¹³.

Βάσις της πολιτικής και κοινωνικής άρθρώσεως τού συστήματος είναι ή μεγάλη προνομιοῦχος γεωκτησία. 'Η έξουσίασις της γῆς άποτελεῖ κατά τούς αἰῶνας εκείνους, τήν άπτοτέραν μορφήν πλούτου και τόν ασφαλέςτερον μέσον διατηρήσεως της άρχῆς. Δι' αὐτό οι δύο κατά τήν ιστορικήν έκείνην περίοδον δεσπόζοντες παράγοντες, οι στρατιωτικοί, δηλ. οι πολεμισαί, και ή 'Εκκλησία δηλ. ή διά τού πνευματικοῦ παράγοντος έπιβαλλομένη δύναμις, κατέλαβον και έμονοπώλουν ύπέρ έαυτῶν τήν γῆν. Κύριοι άπεράντων έδαφῶν και μόνον έκμεταλλευτά τούτων, ήσφάλισαν επί μακροῦς αἰῶνας διά της οικονομικής των ύπεροχῆς τήν ουσιαστικήν των κυριαρχίαν¹⁴.

Τά έκ της παραχωρήσεως πηγάζοντα έξαιρετικά ώφέλη, καθώς και ή έλευθέρα και άούδοτος έκμετάλλευσις άπεράντων γαιῶν, καθιστοῦν τήν μεγάλην γεωκτησίαν (*domaine, Grundherrschaft*) τόν κύριον συντελεστήν της οικονομικής ζωῆς εις τόν μεσαιῶνα, τόν κέντρον αὐτῆς, κατ' άκολουθίαν δέ τούτου τόν κύριον παράγοντα της πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής δράσεως¹⁵. Τά συνεχόμενα με τήν κατάστασιν αὐτήν δίκαια,

τά έντεϋθεν πηγάζοντα είσοδήματα, αϊ ώφέλειαι έκ της έκμεταλλεύσεως της κλειστής οίκονομίας, όλα αυτά ασφαλίζουν εις τούς γαιοκτήμονας τά άπαραίτητα οικονομικά έφόδια διά την έκτέλεσιν των στρατιωτικών των και άλλων πολιτικών καθηκόντων. Έάν επί αιώνας διειρηθή η άκλόνητος ή ισχύς των, όφείλεται τούτο εις τό γεγονός ότι κατώρθωσαν επί αιώνας νά μονοπωλήσουν την έκ της κατοχής της γής άπορρέουσαν δύναμιν και νά νέμονται προνομιακά τά έξ αυτής ύλικά ώφέλη¹⁶.

Ήσαν δέ βαρύταται αϊ συναφείς πρός τό σύστημα υποχρεώσεις. Άποκεντρώσαν τούτο την στρατολογικήν όργάνωσιν και διοικήσιν, έστήριξαν αυτάς εις τό φέουδον και τόν κύριον αυτού. Στρατολογία, διοικήσεις και φέουδον, ύπήρξαν επί μακρόν άλληλένδετοι καταστάσεις.

Τό φέουδον άρχικώς ήτο προσωρινή, ισόβιος παραχώρησις, καθαρώς δηλ. προσωπικού χαρακτήρος σχέσις, μη κληρονομητή. Ό ήγεμύν θεωρητικός έκράτει ύπέρ αυτού τό dominium, την ψιλήν κυριότητα, εις τόν παραχωρησιούχον δέ περιείχετο τό dominium utile, ύποκείμενον πάντοτε εις ανάκλησιν. Η βία όμως των πραγμάτων μετέβαλε την φύσιν της σχέσεως. Η άρχουσα τάξις επέτυχε πρός κατοχύρωσιν της δυνάμεώς της, νά χάσθι τό φέουδον την ιδιότητα του προσωρινού, νά έξελιχθή δέ εις σταθερόν κτήμα του τιμαριούχου. Σύν τώ χρόνω και ύπό την πίεσιν του έθιμου, κατέστη μάλιστα τούτο κληρονομητόν. Κατόρθωσε δηλ. αύτη νά επιβάλλη όπως, παρά τό προσωπικόν στοιχείον τό χαρακτηρίζον τόν μεταξύ ήγεμόνος και τιμαριούχου δεσμόν, αναγνωρισθή τό φέουδον ως ίδιον τούτου περιουσιακόν στοιχείον¹⁷. Έλευθέρως μεταβιβάσιμον ύπό τόν όρον της τυπικής έγκρίσεως του ήγεμόνος, πνιγυρικώς δεχομένου την όμολογίαν πίστewς του ύποκατασταθέντος νέου τιμαριούχου¹⁸.

Ό προέχων όμως πολιτικός χαρακτήρ του φεούδου, τό όποιον ήρφάλιζε εις τόν τιμαριούχον τά μέσα πρός έκπλήρωσιν των διαφόρων αυτού δημοσίων υποχρεώσεων, επέβαλεν όλίγον κατ' όλίγον περιορισμούς τινας εις την διάθεσιν τούτου, οΐτινες απέβησαν καταστατικοί του συστήματος θεσμοί. Οί περιορισμοί οΐτοι είναι, τό άδινέμητον του φεούδου και ή κληρονομική μεταβίβασις άκραίως τούτου εις τόν πρωτότοκον υιόν (droit d'aînesse - privilège de masculinité). Έννοείται ότι οι δημοσίας τάξεως κανόνες αυτοί, οι εισάγοντες ειδικήν κληρονομικήν διαδοχήν εις όλόκληρον τό φέουδον, δέν άποβλέπουν εις πρόσπαιιν ιδιωτικών συμφερόντων, άλλ' έχουν σκοπόν νά κατοχυρώσουν την πολιτικήν ιδιότητα του τιμαριούχου¹⁹.

* * *

Έπίδρασιν μεγίστην ήσκησεν επί της με-

σαιωνικής πολιτικής και στρατιωτικής ζωής, ό έκ της φεουδαλικής συνθέσεως της κοινωνίας άπορρέων θεσμός της λεγομένης Ιπποτικής τάξεως²⁰.

Την τάξιν αυτήν, ή μάλλον «τήν συντροφιάν» «confrérie», συγκροτημένην χωρίς άύστηράν όργάνωσιν, χαρακτηρίζει κοινή συνειδησις, κοινά ήθη, σεβασμός πρός τάς αυτές παραδόσεις. Οί εις την τάξιν αυτήν άνήκοντες έπαιδεύοντο εις τούς αιώνας εκείνους της βαρβαρότητος και βίας, όλίγον κατ' όλίγον μέ την ίδεάν του καθήκοντος και της άνδιεστολής άφοσιώσεως εις την άποστολήν των. Έρριζώνετο ούτω βαθεία εις την ψυχην των μελλόντων Ιπποτών τό αίσθημα της τιμής, ως τις ιδιάζων εις την τάξιν των χαρακτήρ. Ό θρυλικός Ιππότης — miles, millite — προερχόμενος κατά κανόνα έκ των άρρένων κατιόντων του τιμαριούχου, εισέφερε και συνετήρει τέν βαρόν του εξοπλισμόν, άπαραίτητον διά την έπιππον στρατιωτικήν ύπηρεσίαν. Κυρία του άπασχόλησις ήτο ή στρατιωτική εκγύμνασις. Έξήριπτε ή άγωγή αύτη τό φρόνημα, ένέπνεε γενναϊότητα και ύπερηφάνειαν, καθίστα δέ τούς Ιππότητας άσθηρούς της στρατιωτικής πειθαρχίας τηρητάς και άφωσιωμένους του άρχοντος εις όν ήσαν τεταγμένοι όπαδούς. Η τάξις αύτη δέν ύπήρξεν έρμητικώς κλειστή. Αϊ πολεμικά άνάγκαι επέβαλλον πολλάκις την καθιέρωσιν νέων Ιπποτών, πρός ένίσχυσιν των ειδικών ταγμάτων. Η άπόκτησις νέου φεούδου άνοιγεν έπίσης τόν δρόμον πρός τούτο.

Ότι όμως άνύψωνε την ήθικήν αξίαν του θεσμού είναι ή καθιέρωσις του Ιππότου μέ έκκλησιαστικήν «υποταγωγήν», παρακολουθουμένην από συμβολικάς πράξεις. Έδημιούργουν αυτά μυστικοπαθή άμισοφαίραν, άνεβιβάζαν εις περιωπήν θρησκευτικής έπιταγής την έθελοθυσίαν, την τυφλήν πίστιν εις τόν άρχοντα και την έκπλήρωσιν της άποστολής, εις την όποιαν είχαν τάξει έαυτούς. Η σημασία πάντων τούτων εις την τότε πρωτόγονον κοινωνίαν ύπήρξε βαθυτάτη, όχι μόνον διότι ή συνουδεύουσα αύτα θρησκευτικότητα έφερε κάποιαν ήπιότητα εις την ωμότητα των ήρώδων, αλλά και διότι ή καλλιέργεια της γενναϊότητας και της ύψηλοφροσύνης συνέβαλλεν εις διατήρησιν άκμαίου πολεμικού μέλους. Τά τάγματα των Ιπποτών άνεπτύχθησαν ούτω όλίγον κατ' όλίγον εις θεσμόν στρατιωτικών αλλά συγχρόνως και θρησκευτικών, απέβησαν δέ κατά τους χρόνους του μεσαίωνα και την περίοδον των σταυροφοριών κύριοι παράγοντες όχι μόνον πολεμικής ένεργείας αλλά και πολιτικής τοιαύτης. Υπήρξαν οι άσφαλέστεροι φρουροί του άρχοντος κυριάρχου, όστις άνεπλήρου τότε την έννοιαν του Κράτους, έξελίχθησαν δέ εις πυρήνας στρατιωτικής όργανώσεως, έφ' ής έστηρίχθη έν πολλοίς ό άνοργάνωτος άκόμη κόσμος των μέσων χρόνων.

Ό θεσμός ό συγκρατών εις στενόν πλέγ-

μα τους εις τας διαφόρους τάξεις της Ιεραρχίας ανήκοντας ανθρώπους—Ιεραρχικήν τάξιν τήν ὅποιαν ἐπὶ αἰῶνας ἀπέδεχοντο οἱ ἄνθρωποι ὡς καλῶς κειμένην—καθιεροῦται διὰ τοῦ ὅρκου πίστεως «Zur ausgebildeten Vassallität gehört der Treueid». Ἡ ἐκ τῆς ἰδιορρύθμου αὐτῆς συμβατικῆς καταστάσεως προκύπτουσα σχέσις—τὸ λεγόμενον feodall-nexus φεουδαλικὸς δεσμός—εἶναι κρᾶμα ἰδιω-
τικοῦ καὶ δημοσίου δικαίου. Κανόνες ἰδιω-
τικοῦ καὶ δημοσίου δικαίου συμπλέκονται, χω-
ρὶς νὰ εἶναι δυνατὴ σαφὴς μεταξὺ των διακρι-
σις²¹. Ἡ παραχώρησις τοῦ φεοῦδου καὶ τῆς
πολλαπλῆς τοῦτου ἐκμεταλλεύσεως, ἀσφαλι-
ζουσα ὑλικά συμφέροντα, εἶναι χαρακτηρὸς
ἰδιωτικοῦ δικαίου. Ἡ ἀσυδοσία, ἡ ἀσκησις
ῥωσμένης διοικητικῆς καὶ δικαστικῆς δικαιο-
δοσίας, παρουσιάζουν πλευρὰς δημοσίου
χαρακτήρος. Αἱ ἐντεῦθεν ἐξουσίαι ὅμως ἐ-
ξελίχθησαν βαθμίδον εἰς ἴδια τοῦ τιμαριού-
χου δίκαια μεταβιβαζόμενα μάλιστα κληρο-
νομικῶς καθ' ὥρισμένην γραμμὴν, δίκαια ὅ-
χι μόνον ἠθικῆς τάξεως ἀλλὰ καὶ ὑλικοῦ
περιεχομένου πηγὰς ὅλη, εἰσοδημάτων. Δη-
μόσια δηλ. καθ' ἑαυτὸ δίκαια, γίνονται ἀν-
τικείμενα ἰδιοποιήσεως, μεταβαλλόμενα εἰς
ἴδια περιουσιακὰ στοιχεῖα τοῦ δικαιοῦχου.
Ἡ ἀμοιβαίως τέλος παρεχομένη ὑπόσχεσις
προστασίας στρατιωτικῆς καὶ πάσης ἄλλης
συνδρομῆς, ἡ ὁμιολογία πίστεως πρὸς τὸν
ἐξ οὗ πηγάζει ἡ παραχώρησις ἄρχοντα, τὰ
στοιχεῖα αὐτὰ φέρουν σαφεῖς τὰς ἰδιότητας
τοῦ δημοσίου δικαίου.

Αἱ ἐκ τῶν καταστάσεων αὐτῶν ἀπορρέου-
σαι σχέσεις εἶναι ὁ μακρυνὸς πρόγονος τῶν
σχέσεων αἰτινες βραδύτερον θὰ συνέχουν
τὸν ὑπῆκοον πρὸς τὸ ἐξελιχθὲν καὶ ἀποκτη-
σαν συνειδητὴν τῆς δυνάμεως καὶ ὑπεροχῆς
τοῦ κράτος. Ὁ θεσιὸς αὐτὸς δημοουργεῖ
ὕλικήν ἐξόρμησιν, ἔχει ἅπτον περιεχόμενον,
κυριώτατα ὅμως εἶναι φύσεως πολιτικῆς. Ἡ
ἐννοια τῆς νομιμοφοροσύνης—*loyalisme*—ἔχει
ἐκεῖ τὴν ρίζαν τῆς. Αἱ σχέσεις αὗται ἀρυό-
μεναι τὸ κύρος τῶν ἀπὸ ἡθικῶς κανόνων,
ἐκφεύγουν κάθε συγκεκριμένον νομικὸν κα-
θορισμόν. Ἡ δύναμις τῆς θρησκευτικότητος
κατ' ὠρθωσεν ν' ἀνυψώσῃ τὸ αἶσθημα τοῦ καθή-
κοντος καὶ τῆς τιμῆς. νὰ χαλινάγῃ τὴν δὲ
οὕτω κάπως τὴν ὠμότητα, ὡς εἴπομεν, τῶν
ἡθῶν τοῦ πρωτόγονου ἀκόμη ἐκείνου κόσμου.

* * *

Ἐξω ἐντελῶς τοῦ πλαισίου τῆς ἀρχοντι-
κῆς τάξεως—ἥτις ἐδέσποζεν ἀπολύτως, εἶχε
δὲ ὡς κυρίαν τῆς ἐνασχόλησιν ἐργὰ πολέμι-
κά καὶ περὶ τὴν διοίκησιν τῶν κοινῶν στρε-
φόμενα—κατατάσσεται ὁ ὄγκος τοῦ ἀγροτι-
κοῦ πληθυσμοῦ. Τὰ ἀστικά κέντρα εἶναι
σπάνια ἀκόμη καὶ ἀσθενῆ, διότι ἡ ὅλη οἰ-
κονομία στηρίζεται εἰς τὴν ἀνταλλαγὴν
προϊόντων, ἡ ἐννοια δὲ συγκεντρούσης ἀ-
γορᾶς παραμένει εἰσέτι ἀγνωστος.

Τὸ πλῆθος τῶν χωρικῶν, στερεῖται κατὰ
τὸ πλεῖστον δικαιοῦματος κυριότητος ἐπὶ
τῆς γῆς καὶ ἐλευθερίας κινήσεως. Βεβαίως

ὅλοι οἱ χωρικοὶ δὲν εἶναι πάροικοι, ὑπάρ-
χουν δὲ καὶ χωρικοὶ κύριοι ἢ καρπῶται τῆς
γῆς. Πλεῖστοι εἶναι αἱ διαβαθμίσεις τῆς ἐ-
λευθερίας καὶ πολλὰ αἱ διακρίσεις τῶν δι-
καιωμάτων. Ἡ ἐλευθερία καὶ αὐτοτελής χω-
ρική κυριότης τὸ λεγόμενον «*franc alien*» με-
πλήρες δικαίωμα διαθέσεως, ἀποτελεῖ ἐξαι-
ρεσιν καὶ ἀνωμαλίαν εἰς τὸ οὐστήμα²² ἥτις
δὲν διετηρήθη. Ὑπάρχουν *villains francs*, *freie*
Hintersassen κύριοι ἰδίων χωρικῶν κτημάτων,
μέ τινας περιορισμοὺς διαθέσεως ὑπὲρ τοῦ
χωροδεσπότη, καὶ *villains serfs*: *Unfreie Hö-*
rige. Ἡ νομικὴ καὶ οἰκονομικὴ ὑπόστασις
τῶν κατηγοριῶν τούτων διαφέρει οὐσιῶδως,
οὐδεμία ὅμως κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ με-
σαίωνος ἔφθασε μέχρι τῆς ἀνταγωνρίσεως
πλήρους δικαιώματος κυριότητος με ὅλας
τὰς ἐντεῦθεν δυνατότητας διαθέσεως ἐν ζωῇ
καὶ αἰτίᾳ θανάτου.

Εἰς τὴν κατωτάτην βαθμίδα τάσσονται,
οἱ *colons*, *serfs*, *Hörige Leibeigene*, οἱ δούλο-
πάροικοι τοῦ Βυζαντίου, οἱ κληρονομικῶς
προσκεκολλημένοι εἰς τὴν γῆν, οἱ ἐκ γενε-
τῆς δοῦλοι (*serf de naissance*)²³.

Ὁ δούλοπάροικος κατὰ θεωρίαν μόνον
εἶναι ἐλεύθερος, ἔχει ἴδιαν νομικὴν προσω-
πικότητα, δὲν εἶναι πρᾶγμα ὅπως ὁ ἀρχαῖ-
ος δοῦλος τοῦ ρωμαϊκοῦ νόμου, ὅστις γίνε-
ται αὐτοτελῶς ἀντικείμενον συναλλαγῆς
καὶ μεταβιβάσεως ἐν ζωῇ ἢ αἰτίᾳ θανάτου.
Ὁ δούλοπάροικος ὅμως οἰσινεῖ ἐλεύθερος
ὡς ἄνθρωπος, ἀποτελεῖ ἐν τούτοις ὀργανι-
κὸν καὶ ἀναπόσπαστον μέρος τοῦ κτήματος
εἰς ὃ ἀνήκει ὡς καλλιεργητῆς, παρακολου-
θῶν τὴν τύχην τούτου, μὴ δικαιούμενος, οὐ-
τε νὰ μετακινήθῃ οὔτε ν' ἀλλάξῃ ἐπάγγελ-
μα. Τὸ πλῆθος αὐτὸ τῶν οὐσιαστικῶς χω-
ρὶς δικαίωμα ἀγροτῶν, ἀποτελεῖ ἐπὶ αἰῶνας
τὴν ἐργατικὴν δύναμιν ἣν ἐκμεταλλεύονται
πρὸς ἴδιον ὄφελος οἱ διάφθοροι μικροὶ καὶ
μεγάλοι χωροδεσπότη, ὡς ἴδιον τῶν περι-
ουσιακόν στοιχείων. Ἐπὶ τῆς ἐκμεταλλεύσεως
τῆς δυνάμεως αὐτῆς στηρίζεται ὁλόκληρος
ἡ ἀγροτικὴ οἰκονομικὴ ὀργάνωσις τοῦ συ-
στήματος.

Αἱ ἀποδόσεις οὕτω τῆς γῆς καὶ αἱ ποι-
κίλαι ἄλλαι πρόσοδοι ἐκ διαφόρων ἐργα-
σιῶν καὶ ἀγγαρεῖων εἰς ἃς ὑπόκειται ἡ εὐ-
ρεῖα τάξις τῶν πράγματι ἄνευ δικαιωμάτων
δούλοπαρκοῦν, περιέρχονται ὡς ἴδιον εἰ-
σόδημα εἰς τὸν τιμαριούχον. Ἀποτελοῦν
αὗται τὴν βάσιν τοῦ ἰδιωτικοῦ πλοῦτου,
ἄνευ ἄλλης ἀντιπαροχῆς ἢ τῆς χορηγίας
στοιχειώδους ζωαρκειας ἐκ τοῦ διὰ τῆς ἐργα-
σίας τοῦ καλλιεργητοῦ παραγομένου προϊόν-
τος²⁴. Ἐξεγέρσεις χωρικῶν κατὰ τῆς σκλη-
ρᾶς αὐτῆς ἐκμεταλλεύσεως εἶναι συνήθεις
κατὰ τοὺς μέσους χρόνους. Χρειάζονται ὅ-
μως πολλὰ ἑκατονταετηρίδες διὰ νὰ ἐπέλθῃ
οὐσιαστικὴ βελτίωσις τῆς χωρικῆς τάξεως
καὶ ἀπὸ ἀπόψεως ἀνθρωπιστικῆς καὶ ἀπὸ
ἀπόψεως δικαιομάτων.

* * *

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν Δύσιν, ὁ φεουδα-

λικός κίνδυνος ένεφανίσθη εἰς τὴν Ἀνατολὴν πολὺ βραδύτερον. Κατὰ τὸν 10ον καὶ τὸν 11ον αἰῶνα ἀπόλυτος ἦταν ἀκόμη ἡ ἐπικράτης τῆς συγκεντρωτικῆς μοναρχίας τῶν Μακεδόνων καὶ τὸ πλεῖστον τοῦ 12ου. Εἰς τὴν Δύσιν ἤδη ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 9ου αἰῶνος, ἐπὶ τῶν διαδόχων τοῦ Καρλομάγνου²⁵, ἤρχιζε γοργὰ νὰ προχωρῇ τοῦ κεντρικοῦ κράτους ἡ ἀποσύνθεσις, νὰ μορφώνονται δὲ εἰς διάφορα σημεῖα αὐτοτελεῖς τοπικαὶ ἐξουσίαι. Ἐπὶ τῶν διαδόχων τοῦ Βασιλείου Β' παρατηροῦνται βεβαίως φαινόμενα ἐξαρθρώσεως, ἀπειλούσης τῆς ἐπαρχιακῆς κοινωνίας τὴν ὑπόστασιν. Τὰ παλαιὰ θέματα, ἄλλοτε ὄργανα αὐστηρᾶς διοικητικῆς συγκεντρώσεως, ἀρχίζουν νὰ χάνουν τὸν κατ' ἐξοχὴν στρατιωτικὸν τὸν χαρακτηρᾶ, ἀφ' ἧς τὰ στρατιωτόπια ἀπορροφῶνται ἀπὸ τοὺς δυνατοὺς²⁶. Οἱ ἐπικεφαλῆς τῶν ἀξιωματοῦχοι ρέπουσι πρὸς αὐτοτέλειαν, ἀποσειόντες τὸ βᾶρος τῆς πειθαρχίας. Ἀμυνόμενος ὁ λαὸς τῆς ὑπαίθρου κατὰ τῆς ἀφανείας ἢ ἀνυποληψίας τῶν δημοσίων ὀργάνων, καταφεύγει αὐτομάτως εἰς τὴν προστασίαν τῶν ἰσχυρῶν—οὐδέποτε δὲ ἔσβυσεν εἰς τὸ Βυζαντινὸν ἡ παράδοσις τοῦ *patrocinium*—οἱ ὅποιοι ἀσφαλίζουν ὅπωςδήποτε τὰς ἐξιν τινὰ εἰς τὴν περιοχὴν τῶν²⁷.

Εἰς τὴν Δύσιν ὁμοίως, τὸ βαρυνθὲν ἀπὸ τοῦ 12ου ἤδη αἰῶνος, σαφέστερον δὲ ἀπὸ τοῦ 13ου αἰῶνος, περίεξ τῶν ἰσχυροτέρων δυναστεϊῶν σχηματιζόμενον κράτος δημιουργεῖ κατάστασιν δυνάμεως ἥτις ὀλίγον κατ' ὀλίγον σβῆνει τὴν φεουδαλικὴν ἄρθρωσιν τῆς κοινωνίας²⁸. Ἰσχυροὶ ἡγεμόνες ἀρχίζουν νὰ τιθασειῶν τοὺς ὑπερφιάλους τοπικοὺς ἀρχοντας, προσεταιριζόμενοι δὲ τὰς λαϊκὰς μάζας καὶ τοὺς κατοίκους ἰδίᾳ τῶν μορφωμένων ἀστικῶν κέντρων, ἀσφαλίζουν σχετικὴν ἡσυχίαν, ἀναπτύσσουσιν δὲ καὶ θεμελιώνουσιν πολιτικὴν ἐξουσίαν ἐπὶ στερεωτέρων βάσεων.

Κατὰ τοὺς αἰῶνας αὐτοὺς, καθ' οὓς τὰ Κράτη τῆς Δύσεως βραδέως ἀλλὰ σταθερῶς ἀνδρουνται, ἀποκτοῦν συνειδηοὶν τῆς δυναμικῆς τῶν ὑποστάσεως, ἀναπτύσσουσιν ὄργανα διοικήσεως καὶ εὐρύνουσιν τὴν ἀρμοδιότητά των, ἡ Αὐτοκρατορία τῆς Ἀνατολῆς ἀντιθέτως ἐξαντλουμένη ἀπὸ μακράκινα πάλιν, πανταχόθεν βαλλομένη, ἐσωτερικῶς χάνουσα συνοχὴν, κατακερματιζομένη εἰς πληθὺς τοπικῶν μικροαρχοντικῶν ἐξουσιῶν ἀλληλοσπαρασσόμενων, βαίνει ἀκατασχέτως πρὸς τὴν κατιούσαν.

Δὲν εἶχε πλέον αὕτη τὴν δύναμιν, οὔτε τὰς λαϊκὰς τάξεις νὰ προσεταιρισθῇ μὲ πολιτικὴν προασπίδουσαν τὰ συμφέροντά των, οὔτε ἡθικῶς εἶχε τὴν ἀπαιτούμενην πίστιν διὰ νὰ ἀναζωογονήσῃ καὶ ἀνασυγκροτήσῃ τὴν Αὐτοκρατορίαν, οὔτε ὥς δύναμις συντηρήσεως εἶχε τὴν ἱκανότητά νὰ συγκρατήσῃ τὴν ἐμπορικὴν τῆς αὐτοτέλειαν, οὔτε τὸ σθένος εἶχε πλέον νὰ δαμάσῃ τοὺς ἀναρχικοὺς παράγοντας τῶν ἐπαρχιῶν, οἵτινες

συνεχῶς κατέκταν μείζον ἔδαφος καὶ ἐσπεριζόντο ὅτι εἶχε μείνει ὑπόλοιπον ἀπὸ τὴν ἐξουσίαν. Ὁ μόνος συνεχὴς ἀκόμη τὸν κόσμον ἐκείνον δεσμός, ἦτο ἡ κοινὴ πίστις εἰς τὴν ὀρθοδοξίαν, αἰσθημα θρησκευτικῆς κοινότητος, ὅχι ὁμοῦς κρατικῆς συνοχῆς. Ἡ φεουδαλικὴ ἀναρχία γενικεύεται. Διάχυτος εἶναι παντοῦ ἡ ἐντεῦθεν ἀπορρέουσα ροπή²⁹.

Ὁ Αὐτοκράτωρ πρέπει συνεχῶς νὰ παλαίῃ μὲ διαφόρους δυνάστας, ἀρνούμενους νὰ ὑποταχθῶν. Οὔτε ὁμοῦς τὰς στρατιωτικὰς δυνάμεις τὰς ὁποίας ἐπρεπε—κατὰ θεωρίαν τουλάχιστον—νὰ κρατοῦν οὗτοι εἰς διάθεσιν τοῦ Αὐτοκράτορος, εἰσφέροντες τακτικῶς κρατοῦντες αὐτὰς ζηλοτύπως ὑπὲρ ἑαυτῶν, οὔτε κὰν τὰς φορολογικὰς τῶν καταβολὰς ἐκτελοῦν προθύμως. Οὕτως ἡ ὁλοκλήρως στενεύουσα Αὐτοκρατορία, χάνει καθ' ἡμέραν τὰ παλαιὰ στοιχεῖα ἐξ ὧν ἦντλει τὰς προσόδους τῆς, αὐτὴν τὴν πηγὴν τοῦ πλοῦτος τῆς, μαζὺ δὲ μὲ αὐτὰ κάθε Κυβερνητικὴν ἐπιβολήν.

Ἡ αὐτοτέλεια τῶν διαφόρων ἀρχόντων, καθιερωθεῖσα διὰ μακρὰς ἀνοχῆς, ἔβαινε μοιραίως εὐρυνόμενη. Διετήρουν οὗτοι χαλαροὺς μόνον δεσμοὺς μὲ τὸ κέντρον³⁰. Ὁ χρόνος καὶ ἡ προϊούσα κυβερνητικὴ ἐξάρθρωσις, ἔσβησαν τελείως εἰς τὴν συνειδηοὶν τῶν τὴν ἀρχικὴν τῶν υποχρέωσιν προσφορὰς ὑπηρεσίας. Ἀπέμεινεν ἐπικρατὸν μόνον ὁ δυναμικὸς τῶν χαρακτηρῶ. Οἱ πλείστοι τούτων εἶναι ἀπειθάρχῃ, ἐγωπαθεῖς, ἀδιάφοροι πρὸς τὴν τύχην τῆς Αὐτοκρατορίας, πολλοὶ τῶν ὁποίων καὶ συνώμοτον κατ' αὐτῆς, συμμαχοῦν μὲ τοὺς ἐχθρούς τῆς καὶ ἐπιχαίρουσι εἰς τὰ δεινὰ τῆς.

* * *

Ὁ Βυζαντινὸς φεουδαλισμὸς εἶναι καὶ αὐτὸς ὅπως ὁ δυτικὸς προϊόν τῶν αὐτῶν δεδομένων. Χαλάρωσις ὁμοῦς τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας καὶ πολιτικῆς ἀποσύνθεσις εἶχαν ἀρχίσαι νὰ γίνωνται αἰσθηταὶ εἰς τὸ Βυζαντινὸν καὶ πρὸ τῆς ἐπιδρομῆς τῶν Φράγκων, εἶχον προκαλέσει δὲ τὰ πρῶτα φεουδαλικοὺς χαρακτηρῶς φαινόμενα. Δὲν ὑπῆρξεν ἐπομένως ὁ βυζαντινὸς φεουδαλισμὸς μίμησις τοῦ δυτικοῦ, ἀλλ' αὐτόματον ἰθαγενὲς προϊόν, ἀκολουθήσαν ἰδίαν ἐξέλιξιν. Βεβαίως ἡ βραδύτερον ἐπελθούσα μακρὰ μὲ τοὺς Φράγκους ἐπαφή καὶ ἡ ἐπὶ αἰῶνας ἀναστροφή μὲ τὸν ἐξελιγμένον πλέον δυτικὸν φεουδαλισμὸν, ἐπῆρσεν ἐν τῇ τὸν πολιτικὸν βίον τῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς καὶ τὴν μορφήν τῶν σχέσεων τῶν³¹.

Διαφέρει ὁμοῦς τοῦ δυτικοῦ ὁ βυζαντινὸς φεουδαλισμὸς ὡς ἐκ τῆς ἀνατολικῆς του καταγωγῆς καὶ τοῦ διαφορετικοῦ περιβάλλοντος ἐν ᾧ ἀνεπτύχθη³². Αἱ ζωαὶ πάντοτε τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου ἀρχαί, ἡ διατηρουμένη ἀπῆλψις ἀκόμη τῆς παλαιᾶς Αὐτοκρατορικῆς διοικητικῆς ἁρθρώσεως, ἡ ἐπιβιώσις χαρακτηριστικῶν τινῶν ἰδιοτήτων τοῦ Κρά-

τους, ή πλήττουσα τήν φαντασίαν μεγαλοπρέπεια τής Αύλης, τής όποιας ή λάμψη επέζη τής ούσαιστικης εξέαντλήσεως τής έξουσίας και ή έν τιοι από τοϋ κέντρου άκόμη και δι' όργάνων επ' αυτό το έξαρτωμένη άσκησις τής δικαιοσύνης, ή παραμονή έν κυκλοφορία τοϋ βυζαντινοϋ αυτοκρατορικοϋ νομίσματος, έκφράζοντας άκόμη σχετικήν τοϋλάχιστον άξίαν, όλα αυτά τά πραγματικά και ήθικά δεδομένα, ύπηρεξαν συντηρητικοί παράγοντες ίκανοί να έμποδίσουν πλήρη τής ύποστάσεως τοϋ Κράτους έξουθενώσιν και παρεμφερή προς τήν εις τήν Μέσην και Δυτικήν Εύρώπην από τών μέσων τοϋ 9ου αιώνος σημειωθείσαν εξέλιξιν. 'Η έξαφάνισις έκει, ως είπομεν, κάθε προστατευτικής τοϋ ατόμου και τής περιουσίας του άρχης, ή άνεπαρκής αναπλήρωσις τοϋ κενού ύπό τής έκκλησίας, μη δυναμένης άκόμη να έπιβληθί άποτελεσματικώς δια μόνου τοϋ πνευματικοϋ της κύρους, όλα αυτά έγένησαν τό άίσθημα εις τούς δυναμικούς άρχοντας, οίτινες έδημιούργησαν τās άρχοντικές τάξεις, ότι καθήκον και συμφέρον κάθε άρχοντος είναι ν' άμυνθί ό ίδιος, ν' άνορθώσθι δε δια τών ίδιων δπλων τό πληγέν του δικαίον. Κριτής τής άδικίας είναι ό ίδιος ό παθών. 'Η άπονομή δηλ. τής δικαιοσύνης έπαυσεν εις τήν Δύσιν επί αιώνας ν' άποτελή τής Κεντρικής έξουσίας λειτουργίαν, απέβη δε έργον κατά τόπους έξουσιών και ατόμων έφ' όσον ταύτα άνήκουν εις ώρισμένας άρχοντικές τάξεις. ΑΙ συνέπειαι τής άκυβερνησίας αύτης από άπόψεως δικαιοσύνης, ύπηρεξαν πολιτικώς και κοινωνικώς άνυπολογίστου σημασίας γεγονότα²².

* * *

Εις τήν Δύσιν όσαύτως έχει ούσαιστικώς καταλυθί ή ύπέρ τοϋ Κράτους παλαιά έγγειος φορολογία. Έχασεν αύτη τόν δημόσιον χαρακτήρα, μεταβιβασθείσα δε ως ίδιον δικαίωμα τοϋ τιμαριούχου επί τών έν τή περιοχί τοϋ έγκατεστημένων άγροτών απέβη περιουσιακόν τούτου στοιχείον, άδιάφορον άν ως άντάλλαγμα έβάρυνετο ό τιμαριούχος με άλλας ύποχρεώσεις.

Εις τό Βυζάντιον παρά τήν έγκατάλειψιν ώρισμένης κατηγορίας φόρων επί τής γής και άλλων εισφορών τών άγροτών ύπέρ προνομιοϋχων κτημάτων άνηκόντων εις ύψηλούς τιτλούχους τής αύλης, άνωτέρους λειτουργούς τής Έκκλησίας, τής Πολιτείας ή τοϋ στρατοϋ, εις ίσχυρούς χωροδεσπότας ή και άπλως εύνοουμένους τοϋ Αυτοκράτορος, παρά τήν εύρειν διάδοσιν τοϋ θεσμοϋ τής προνομίας, τήν όλονέν προϊόσαν μείωσιν τής τάξεως τών έλευθέρων καλλιεργητών²³, τό Κράτος διετήρησεν έν τούτοις κατ' άρχήν ύπέρ έαυτοϋ τόν έγγειον φόρον, έφήρμοξε δε συνεχώς αυτόν όπου τοϋτο πρακτικώς ήτο δυνατόν. Βεβαιούμενος ό φόρος ούτος εις τά ύποκείμενα άκόμη ύπό τήν κυριαρχίαν τής Αυτοκρατορίας έδάφη από τά

τεταγμένα προς τοϋτο όργανα, κατεγράφετο πάντοτε εις τά παλαιόθεν κρατούμενα κτηματολόγια, εισεπράττετο δε, όπου ειδικώς δέν ειχε παραχωρηθί ύπέρ τοϋ δημόμιου. 'Η ένέργεια αύτη—άδιάφορον άν τό πόρισμά της ήτο πενιχρόν—ένεφάνιζε παροϋσαν όπου τοϋτο ήτο έφικτόν, και έπιτακτικήν τήν φορολογικήν τοϋ κράτους έξουσίαν, άδιάφορον άν καταχρήσεις ή μεροληψίαι συνετέλουν εις μείωσιν τής αποδόσεως και εις πτώσιν τοϋ σεβασμοϋ τών πληθυσμών προς τήν κεντρικήν διοίκησιν και τούς πράκτοράς της.

Εις τήν Δύσιν αί άρχοντείαί—seigneurie—και τά φέουδα και ή μετά συνυφασμένη άσκησις διαφόρων λειτουργιών δημόσιου χαρακτήρος, έξελλίσσονται σүн τώ χρόνω κατ' έκτασιν και βάθος. 'Η δικαιοδοσία τών δηλ. εύρύνεται και καθορίζεται άκριβέστερον. 'Ο φεουδαλισμός έξελισσόμενος διαμορφώνεται εις σύστημα με νομικούς κανόνες. Τελειωτικώς έκφράζονται αί άρχοντείαί τήν διοικητικήν και στρατιωτικήν οργάνωσιν τής χώρας. 'Η ούσία δηλ. τής κυριαρχίας καθίσταται πράγματι από τοϋ κράτους εις χειράς δυναμικών έν τή χώρα παράγοντων, οικειοποιηθέντων και έκμεταλλευομένων αύτήν ως ίδιον κτήμα. 'Η κεντρική κυριαρχία ούσαιστικώς άφανίζεται. 'Ο ήγεμών μόνον σκιάδη έχει δικαίωματα.

Διά τής παρόδου μάλιστα τοϋ χρόνου και τής έπιβολής τοϋ έθιμου, αί έξουσίαί αύται, τών όποίων ή άσκησις είναι ταυτοχρόνως και άποδοτική-έσόδων, μετουσιώνονται εις άτομικά περιουσιακά δικαία «un démembrement de la souveraineté qui a passé dans la propriété privée». 'Η έξελιχθείσα φεουδαλική νομοθεσία, άναγνωρίζει ότι ό έκ παραχωρήσεως δικαιοϋχος, δύναται να διαθέσθι τās έξ αύτης άπορροϋσας έξουσίας ως ίδια δικαία ύπό τινος τυπικούς περιορισμούς (patrimonialité des fiefs, des charges)²⁴. Έξουσίαί δηλ. θεμελιωδώς δημοσίας φύσεως, καταλήγουν εις περιουσιακά στοιχεία, στοιχεία έλευθέρως ιδιωτικής συναλλαγής μεταβιβαζόμενα έν ζωή ή αίτία θανάτου²⁵. Διά τόν χωροδεσποτήν ως haut justicier, άνώτατον δηλ. φορέα τής δικαιοσύνης, ή άσκησις ταύτης ήτο συγχρόνως και πηγή εισοδημάτων. Πρόστιμα, χρηματικά ποινά και δημεύσεις άκόμη απέφερον εις αυτόν πλούσιες προσόδους, όπως επίσης ηύξανον τός εισπράξεις τοϋ και οί εις τούς χωρικούς ίδίως, κατ' ούθαίρετον κρίσιν έπιβαλλόμενοι άμεσοί φόροι—taille, taillable à merci—και τά διάφορα επί τή κινήσεως και καταναλώσεως τέλη²⁶.

'Η κατάστασις αύτη άποβαίνει κανών ίσχύσας επί μακράς έκατονταετηρίδας.

Παρά τήν βαθμηδόν από τοϋ 13ου ίδιαις αιώνας συντελουμένην άπορρόφσιν τής δυνάμεως και τής δικαιοδοσίας τών κατά τόπους φεουδαρχών από τήν συγκροτούμένην βασιλικήν έξουσίαν, ή φορολογία ως

πηγή άτομικων προσόδων των διαφόρων ἀρχόντων παρέμεινε ἐν ἰσχύϊ μέχρι τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως, ὁπότε καὶ μόνον κατελύθη μαζὺ μὲ τὰ ἄλλα προνόμια τῆς ἀριστοκρατικῆς τάξεως³⁸.

* * *

Τὸ Βυζάντιον ὁσονδήποτε ἐξαρθρωμένο καὶ κατακερματιζόμενο, εἶχεν ἐν τοῖς πάντοτε ἐνεργὸν κεντρικὴν κυβερνητικὴν ἐξουσίαν. Ἡ κυριαρχία του ὁσονδήποτε ἐδαφικῶς περισταλείσα καὶ ἐσωτερικῶς ἐξασθενήσασα διὰ τῶν ξενικῶν ἐπεμβάσεων, διετήρησεν οὐχ ἥττον, κατὰ θεωρίαν τοῦλάχιστον ὅλας τὰς ἰδιότητες, αἵτινες προσιδιάζουσιν εἰς τὴν ἔννοιαν τῆς κυριαρχίας, ὅπως εἶχε μορφώσει ταύτην ἡ ἀπὸ τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας νομικὴ καὶ ἱστορικὴ παράδοσις.

Παρά τὴν γενικὴν παράλυσιν καὶ τὴν κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας ἐπίδρασιν τῆς Φραγκοκρατίας καὶ τῶν κατὰ τόπους ἐπιχωριαζόντων ξενικῶν ἐθίμων, αἱ θεμελιώδεις ἀρχαὶ τοῦ βυζαντινορωμαϊκοῦ δημοσίου καὶ ἰδιωτικοῦ δικαίου, παρέμενον πάντοτε ἐν ἰσχύϊ, αὐταὶ καθορίζουσιν κατὰ τὸ πλεῖστον τὸν δημόσιον καὶ ἰδιωτικὸν βίον τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου. Ἡ ἐντεῦθεν περὶ δικαίου συνειδήσις, βαθεῖα ριζωμένη εἰς τὰς συνθηκὰς τοῦ λαοῦ καὶ συνυφασμένη μὲ τοὺς θεσμοὺς οἱ ὅποιοι ἐρρύνθουν τὴν ζωὴν του, παρεκώλυσε τὴν ἐγκλιματίσιν νέων κανόνων κατὰ βάσιν ἀντιθεμένων εἰς αὐτήν.

Βεβαίως εἰς τὸ Βυζάντιον, ἡ ἐξασθένησις τῆς ἐμπιστοσύνης πρὸς τὴν ἀμεροληψίαν τῆς διοικήσεως εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα πρὸς ἀποφυγὴν τῶν ὀχληρῶν καὶ πολλάκις ὑστεροβούλων ἐπεμβάσεων τῶν ἀρχῶν, νὰ εὐρυνῇ αὐτομάτως πρὸς ἴδιαν τοῦ ἀτόμου ἀμυνὰ ὁ κύκλος τῆς αὐτονομίας ἐνεργείας του. Ἡ εὐρυνσις ὅμως αὐτὴ δὲν γίνετο κατὰ κανόνα εἰς πεδῖον τοῦ δημοσίου βίου, ὅστις κατ' ἀρχὴν παραμένει κλειστός εἰς τὴν ἀτομικὴν πρωτοβουλίαν παντοῦ ὅπου ἐκτείνεται ἀκόμη ἡ δύναμις τοῦ Κράτους. Ἀντιθέτως εἰς τὸ πεδῖον τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου, ἰδίως δὲ τὸ σχετικὸν πρὸς τὴν ρύθμισιν καὶ διοίκησιν συνιστωμένων κοινωφελῶν ἰδρυμάτων, ἡ δικαιοδοσία τοῦ ἀτόμου εὐρύνεται εἰς βαθμὸν ὅστις φαίνεται σήμερον ἀπολύτως ἀπαράδεκτος διότι ἄπτεται καὶ θεμάτων δημοσίας ἐξουσίας. Τὰ «τυπικά»—οἱ ἰδρυτικοὶ τίτλοι—μὲν καὶ εὐαγῶν οἴκων, προκίζομένων διὰ δωρεῶν ἢ κληρονομιῶν, δύνανται νὰ περιλάβουν διατάξεις, αἵτινες καθιστοῦν τὰ ἰδρύματα αὐτὰ αὐτοτελῆ—ἐλεύθερα καὶ αὐτοδέσποτοι μοναί.—Ἐπέμβασις τῆς ἀρχῆς, ἐποπτεία αὐτῆς, φορολόγησις, παρακολούθησις ἐν γένει τῆς διοικήσεως, ἀποκλείεται εἰς τὰ οἴκων κυρίαρχα αὐτὰ σώματα. Ἡ δικαιοδοσία τοῦ Κράτους δύνανται τις νὰ εἰπῇ σταματᾷ πρὸ τῶν πυ-

λῶν των. Αὐτοδιοικοῦνται καὶ συνεχίζουν τὴν ζωὴν των χωρὶς νὰ ταρασσῶνται ὑπὸ τῶν ὀχληρῶν ἢ ἐκβιαστικῶν ἐπεμβάσεων καὶ ἐλέγχων τῶν δημοσίων ἀρχῶν καὶ αὐτῶν ἀκόμη τῶν ἐκκλησιαστικῶν. Ἡ ἐπιβολὴ ὅμως αὐτῆς διοικητικῆς αὐτοτελείας γίνεται πάντοτε ἐντὸς τοῦ Κράτους καὶ κατ' ἀναγνώρισιν ὑπὸ τοῦ Κράτους³⁹.

Παρατηρεῖται ἐπίσης εἰς τὸ Βυζάντιον τὸ φαινόμενον, ὅτι διάφοροι δικαιοῦχοι, ἐκ παραχωρήσεων καθιερωμένων διὰ χρυσοβούλλων, εἴτε τοιοῦτοι ἀσχοῦντες δημοσίαν τινὰ ὑπηρεσίαν στηριζομένην εἰς παλαιὰς ἀναγνώσεις, εἴτε τέλος διάφοροι «χαριστικάριοι» διοικοῦντες καὶ ἐκμεταλλεῖσθαι μόνας, μοναστηριακὰ ἢ ἐκκλησιαστικὰ κτήματα, ἄτομα δηλ. διαχειριζόμενα κατὰ παραχώρησιν ἀνακλητὴν ἐξουσίαν δημοσίου χαρακτῆρος, ἐξηκολούθησαν σιωπηρῶς καὶ ἀνενοχλήτως νεμόμενοι τὰς παλαιόθεν δημιουργημένας αὐτὰς καταστάσεις. Συνέπεια τοῦτο εἶναι ὅτι ἀνεξαρτήτως τῶν «γονικῶν» κτημάτων, τὰ ὅποια ἀνεγνωρίσθησαν διὰ χρυσοβούλλων ὡς τοιαῦτα⁴⁰, περιοχαὶ ὀλόκληροι παρέμειναν εἰς χεῖρας τῆς αὐτῆς οἰκογενείας ἐπὶ σειρὰν γενεῶν. Οὕτως ἐμορφώθησαν διὰ ἐξ ἀμνημονεύτων χρόνων κατοχῆς,—γονικὰ κτήματα,—ἐπίσης δὲ ἡσκηθήσαν διάφοροι λειτουργίαι κατὰ κληρονομικὴν διαδοχὴν ἀπὸ τὰ μέλη τῆς αὐτῆς οἰκογενείας. Ἡ μακρὰ αὕτη καὶ ἀδιατάρακτος χρῆσις, ἐδημιούργησε πραγματικὰς καταστάσεις τῶν ὁποίων τὴν νομικὴν ἀσθένειαν ἐθεράπευσεν ὁ χρόνος. Ἐπὶ τούτων ἐστηρίχθησαν περιουσιακὰ δίκαια τῶν ὁποίων ἡ ἀρχικὴ ρίζα ἐχάνατο εἰς τὸ βάθος τῶν χρόνων—παραχωρήσεις δηλ. καὶ χρυσόβουλλα μὴ ἀνακληθέντα ἢ τῶν ὁποίων ἡ ἀνάκλησις δὲν ἀποδεικνύεται. Αἱ ἀμφιβολοὶ αὐταὶ καταστάσεις σπανίως ἐνισχύθησαν διὰ μεταγενεστέρως ἐπισήμου ἀναγνώσεως. Κατέστησαν ὅμως αὐταὶ ἐν τέλει ἀπρόσβλητοι, διότι ἐν τῷ μεταξὺ ἐξηφανίσθη τὸ Κράτος, δηλ. τὸ Βυζάντιον, ἐξ οὗ ἐπήγαγεν ἡ παραχώρησις, τὸ δίκαιωμα δὲ τῆς ἀνακλήσεως δὲν ἠδύνατο πλέον ν' ἀσκηθῇ οὔτε ἄλλος τις δικαιοῦχος ὅπῃρχε πλέον ὅστις νὰ προσβάλλῃ ὡς μὴ νόμῳ βάσιμον τὴν περὶ κυριότητος ἀξίωσιν τῶν ἐπὶ γενεὰς πράγματι κυρίων⁴¹.

* * *

Εἰς τὸ Βυζάντιον οὐδέποτε εἰσέδυσεν ἡ κυρίως χαρακτηριστικὴ τοῦ δυτικοῦ φεουδαλισμοῦ νομικὴ ἔννοια τοῦ λεγομένου *feudal nexus*—τοῦ φεουδαλικοῦ πλέγματος—τοῦ μεταξὺ ὀρίσμενων δηλ. τάξεων ἀνθρώπων καθιερουμένου ἠθικῆς καὶ πολιτικῆς φύσεως συνδέσμου καὶ τῆς συνοδεύουσας αὐτὸν ἱεραρχικῆς τάξεως εἰς τὴν κοινωνικὴν ἀρθρώσιν⁴². Ἀντίληψις τοιαύτη μὲ τὰς ἐντεῦθεν ἀπορρεούσας ἠθικὰς καὶ νομικὰς σχέσεις, ἔμεινε ἐντελῶς ξένη

πρός τους πληθυσμούς του Βυζαντίου ζήσαντας ἐπὶ χιλιετηρίδα ὁλόκληρον ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ ρασιοναλισμοῦ. Οὐδέποτε εἰς τὸ Βυζάντιον ἔμπορ-
φώθη τὸ λεγόμενον εἰς τὸ δικαίον τῆς Δύ-
σεως «*Contrat féodal*», ἡ μεταξὺ δηλ. κυ-
ριάρχου καὶ τιμαριούχου—προνοητοῦ—συ-
ναπτομένη ἐπίσημος σύμβασις, χαρακτη-
ρος σαφῶς πολιτικοῦ, δι' ἧς ὁ τιμαριούχος
(*vassal*), ὁμολογεῖ διὰ πανηγυρικῆς πρά-
ξεως, πίστιν πρὸς τὸν κυρίαρχον, ὑπόσχε-
ται νὰ τὸν ὑπηρετῇ πιστῶς ἐν πολέμῳ καὶ
ἐν εἰρήνῃ. Εἰς ἀντάλλαγμα ὁ Κυρίαρχος
ὑπόσχεται ὀνομαστικῶς τοῦλάχιστον προ-
στασίαν καὶ δικαιοσύνην⁴³.

Εἰς τὸ Βυζάντιον, καὶ εἰς αὐτὴν ἀκόμη τὴν
περίοδον τῆς πτώσεως, τὸ Κράτος ἐρρύθ-
μιζε διὰ μονομεροῦς πάντοτε κυρίαρχου
πράξεως (*acte d'ouloir*) καὶ τὰς σχέσεις
τῶν ὑπηκόων ἐπὶ παραχωρουμένων διὰ
χρυσοβούλλων γαιῶν μὲ τὰς παρακολου-
θούσας ἀσυδοσίας καὶ διοικητικὰς δικαιο-
δοσίας. Αἱ δημιουργούμεναι σχέσεις δὲν
εἶναι προῖον διμερῶν συμφωνιών. Ὅταν
οἱ Κομνηνοὶ διὰ νὰ συμπληρώσουν τὴν πο-
λεμικὴν τῶν σύνθεσιν μὲ ἰθαγενῆ σώματα,
ἐπέβαλον εἰς τοὺς «εἰς πρόνοιαν» λαβόν-
τας γαίας, τοὺς μεγάλους δηλ. χωροδε-
σπότες ἢ καὶ μικροὺς ἰδιοκτῆτας ἀκόμη
ὡς ὑποχρέωσιν τὴν παροχὴν ὀρισμένης
στρατιωτικῆς δυνάμεως, ἔπραξαν τοῦτο
δι' ἰδίας ἐπιταγῆς καὶ ὄχι διὰ συμφωνίας
μὲ τὸν προνοητὴν, ἀπειλούμενον ἄλλως τε
νὰ χάσῃ τὴν πρόνοιαν ἂν δὲν ἐκτελέσῃ τὰ
διατεταγμένα. Ἡ μονομερὴς αὕτη ἐνέρ-
γεια τοῦ Κράτους ἐσυνεχίσθη καὶ εἰς τὴν
περίοδον τῆς ἐπὶ Παλαιολόγου πτώσεως.
Προκύπτει τοῦτο καὶ ἀπὸ τὸ ὑπὸ τοῦ
Heisenberg δημοσιευθὲν πρόσταγμα τοῦ
Μιχαὴλ VIII Παλαιολόγου⁴⁴.

Ἡ νομικὴ σκέψις ἡ περιλαμβανομένη
εἰς τὴν φεουδαλικὴν σύμβασιν καὶ αἱ ἐξ
αὐτῆς ἀπορρέουσαι δεσμεύσεις, ἐξερχόμε-
ναι τῶν πλαισίων ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐκι-
νεῖτο τὸ ρωμαϊκὸν συμβατικὸν δίκαιον,
ἐθεωρήθησαν εἰς τὸ Βυζάντιον ξέναι πρὸς
κάθε αὐστηράν νομικὴν ἔννοιαν. Πόση
παρανόησις—πολιτικὴ καὶ νομικὴ—ὑπῆρχε,
φαίνεται καὶ ἀπὸ τῆς ἐρμηνείας τὴν ὁποίαν
δίδει ὁ Κίνναμος σ. 280 τῆς ἐννοίας «*vassalité*».
«Ἐν τούτῳ δὲ καὶ ὁ Παλαιστίνης
ρῆξ ἐπὶ Βυζάντιον ἦλθε περὶ ᾧ ἐῤῥηξε
βασιλέως δεσπομένης. Τυχὼν δὲ ὧν ἐδεῖ-
το, ἄλλα δὲ πολλὰ καὶ δουλείαν ἐπὶ
τούτοις βασιλεῖ διωμολόγη-
κεν...» Περὲμβάλλει δηλ. εἰς σχέσιν κα-
θαρῶς προσωπικὴν, τιμητικὴν, μέχρι τινὸς
δὲ μετέχουσιν καὶ ἡρωϊκοῦ στοιχείου,
παράγοντας πραγματικούς. Ἡ ὑποτέλεια
τὴν ὁποίαν ὁμολογεῖ ὁ ρῆξ τῆς Παλαιστι-
νῆς ἔχει εἰς τὴν συνείδησίν του ἀκριβῶς
τὸ περιεχόμενον τῆς *vassalité* ὅπως ἀντε-
λαμβάνοντο ταύτην οἱ φεουδάρχαι τῆς
Δύσεως.

Αἱ ἐκ τῶν πανηγυρικῶν συμβάσεων
σχέσεις εἰς τὴν Δύσιν, ἦσαν τὸ καταστά-
λαγμα κανόνων, οἱ ὅποιοι προσεπάθουν
ἐπιμόνως νὰ βάλουν κάποιον ρυθμὸν εἰς
τὴν ἀναρχομένην κοινωνίαν καὶ νὰ συγ-
κρατήσουν ἐν μέσῳ τοῦ χάους τὰ πάθη
καὶ τὸν κατ' ἀλλήλων πόλεμον. Ἐκαλλιε-
ροῦντο οὕτω διὰ τοῦ φεουδαλικοῦ δεσμοῦ
σχέσεις κάποιας ἠθικῆς τάξεως, προήγετο
τὸ αἶσθημα τῆς ἀλληλεγγύης, ἐμορφούν-
το ἀρχαὶ κινούμεναι ἐντὸς πολιτικῶν ὁρίων
περιφρουρούμεναι τοὺς ἐκθέτους πληθυ-
σμούς. Ἡ ὑποβλητικὴ δύναμις τῆς θρη-
σκευτικῆς τελετουργίας, ἡ χρῆσις συμβό-
λων καὶ πανηγυρικῶν τύπων καταλλήλων
νὰ πλήξουν τὴν φαντασίαν, εἶχαν σκοπὸν
νὰ τονώσουν τὸ ἀσθενὲς πρὸς τὴν ὁλότητα
αἶσθημα καθήκοντος καὶ νὰ τιθασσεύσουν
τὰ ἀχαλίνωτα ἔνστικτα. Τὸ αἶσθημα τῆς
πειθαρχίας ἐπεβλήθη ὀλίγον κατ' ὀλίγον
εἰς τὴν συνείδησιν τῶν βαρβάρων ἐκείνων
ἀνθρώπων. Συνέβαλεν εἰς τοῦτο καὶ ἡ εὐ-
λάβεια καὶ τὸ ψυχικὸν δέος πρὸς τοὺς εἰς
ὕψηλότεραν ἱεραρχικὴν βαθμίδα ἱσταμέ-
νους, τεταγμένους νὰ προστατεύσουν
τοὺς ἀσθενεστέρους. Εἰς τὴν Δύσιν διὰ
τῆς μακρᾶς χρήσεως οἱ κανόνες αὐτοὶ ἀ-
πέκτησαν πολιτικὴν ἀξίαν, ἐξελίχθησαν δὲ
εἰς κοινὸν δίκαιον ἰσχύσαν ἐπὶ αἰῶνας.
Ἐχρησίμευσε τοῦτο ὡς βάσις ἐφ' ἧς ἐστη-
ρίχθη καὶ ἐρρύθμισε τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ
τὸ βραδέως ἀπὸ τοῦ 13ου αἰῶνος εἰς δύ-
ναμιν καὶ συνείδησιν τῆς ἀποστολῆς τοῦ
ἀνερχόμενον νεώτερον κράτος.

Ὁ κόσμος τοῦ Βυζαντίου ὅμως ζῶν ἐν-
τὸς περιβάλλοντος ἐπηρεαζομένου πάντο-
τε ἀπὸ παλαιὰς παραδόσεις, μὲ πολιτικὴν
συνείδησιν βαθύτατα ποτισμένην ἀπὸ ρω-
μαϊκὰς ἀντιλήψεις, ἀπέκρουσε κάθε προ-
σπάθειαν προσαρμογῆς εἰς τὰς ἰδίας πολι-
τικὰς ἀνάγκας τῶν φεουδαλικῶν θεσμῶν.
Δὲν ἀπεδέχθη πρὸς ρύθμισιν τῶν σχέσεων
τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας πρὸς ἄλλα πολιτι-
κὰ συγκροτήματα ἐντὸς τοῦ κύκλου τῆς
κινούμενης, τὰς ἐκ τοῦ συστήματος ἀπορ-
ρεούσας ξένας πρὸς τὴν παραδοσὶν τῆς
ἀρχᾶς, οὔτε κἀν ἐπηρεάσθη ἀπὸ κοινωνι-
κούς κανόνες τείνοντας νὰ περιστείλουν
τὰ ἐξαπολυθέντα ἄγρια τῶν ἀνθρώπων
ἐνστικτα, ὅταν ἡ ἐξαρθρωθεῖσα πολιτικὴ
μηχανὴ τίποτε πλέον δὲν ἠδύνατο νὰ συγ-
κρατήσῃ.

Ἐπροκάλεσαν μάλιστα σφοδρὰν ἀντί-
δρασιν τὰ ἀγνωστα εἰς τὴν βυζαντινὴν
παραδοσὶν ἱπποτικά τῆς Δύσεως ἔθιμα
καὶ αἱ παρακολουθοῦσαι αὐτὰς δεσμεύ-
σεις, ὅταν ὁ Μανουὴλ Κομνηνός, σοφώτε-
ρος τῶν συγχρόνων του, ἐπεδίωξε τὴν εἰσα-
γωγὴν τῶν εἰς τὴν Αὐτοκρατορίαν. Τὴν
προσοχὴν τοῦ Μανουὴλ ἔλκυσε μάλιστα
ὁ θεσμὸς τῆς «*vassalité*», τῆς ὑποτέλειας
μὲ τὸ ἠθικὸν ἰδίως περιεχόμενον αὐτῆς καὶ
ἡ δρώσα τάξις τῶν ἱπποτῶν, θεσμός καθ' ἑ-
αυτὸν ὄχι ξένος πρὸς τοὺς ἀπὸ τοῦ Ἑρα-

κλείου και έντεϋθεν αναλαμβάνοντας ίππικήν στρατιωτικήν υποχρέωσιν, αντί παραχώρησης «τόπων στρατείας». Διεγίνωσκον ὁρθῶς ὁ Μανουήλ ὅτι ἐγκλιματιζόμενη βαθυδὸν ἡ ἱπποτική τάξις εἰς τὴν Βυζαντινὴν κοινωνίαν, θὰ ἐξωγοῦναι τὸ ὀφθαλμοφανὲς καταπίπτον πολεμικὸν φρόνημα τοῦ λαοῦ, ἀπὸ τῆς ἀνωτέρας τάξεως μέχρι τῶν κατοίκων τῆς ὑπαίθρου. Μὲ περιβάλλον ἀπὸ ἐξ ἀγωγῆς πολεμιστὰς ἱππότητας, ὁμολογοῦντας πίστιν καὶ ἀφοσίωσιν εἰς τὸν αὐτοκράτορα, — μὲ συμπλήρωσιν δηλ. καὶ ἀνύψωσιν ἠθικὴν τοῦ θεσμοῦ τῆς «προνοίας», θεσμοῦ κατὰ βάσιν οἰκονομικοῦ, ὑπὲρ τοῦ «προνοητοῦ» κειμένου, ὅπως δὲ δευτερευόντως πολιτικο-στρατιωτικοῦ, — ἐπίστευεν ὅτι θὰ ἐδημιούργει νέα ζωντανὰ στελέχη εἰς τὸν ἐξαρθρωμένον κόσμον τοῦ Βυζαντίου, θὰ ἐνεύρωνε τὸ ἄψυχον σῶμα τῆς Βυζαντινῆς νεότητος καὶ θὰ ἐμείωνε τὰ κακὰ ἐκ τῆς μισθοφορικῆς συνθέσεως τοῦ στρατεύματος.

Ἐάν ὅμως τοὺς δημοσίας τάξεως κανόνας τοῦ δυτικοῦ φεουδαλισμοῦ, περιέχοντας γόνιμα στοιχεῖα ἐξελιξέως καὶ ὑγιεῖς μεθόδους ἐπιβολῆς πειθαρχίας καὶ σεβασμοῦ τῆς ἱεραρχίας, μὲ τὰ ἀμοιβαῖα καθήκοντα καὶ τὴν καλλιέργειαν πολεμικοῦ φρονήματος, ἀπέκρουσεν ὁ Βυζαντινὸς ὀρθολογισμὸς καὶ ἡ ψυχικὴ στεγνότης τοῦ ἐξανατολισμένου λαοῦ (ὁ Κίνναμος στρατιωτικὸς καὶ συγγραφεὺς ἐκ τοῦ ἀμέσου περιβάλλοντος τοῦ Μανουήλ Κομνηνοῦ, ἐκπλήσσειται καὶ θεωρεῖ καθαρόν παραλογισμόν ὠρισμένας παρατόλμους καὶ πρακτικῶς ἀχρήστους ἀνδραγαθίας τῶν εἰς τοὺς στρατοὺς τῶν σταυροφόρων ὑπηρετούντων ἱπποτῶν) δὲν ἀντέδρασεν ὁπότες κατὰ συναφῶν θεσμῶν οἰκονομικοῦ χαρακτῆρος, ὅπως τοῦ τῆς μεγάλης γεωκτησίας καὶ τοῦ τρόπου τῆς ἐκμεταλλεύσεως τῆς γῆς, ἥτις εἶναι ἡ βάση τοῦ φεουδαλισμοῦ. Οἰκείος ἦδη εἰς αὐτὸν ἀπερρόφησεν ἀπὸ τὰ ἔθιμα τῆς Δύσεως ὅ,τι ἥδυνάτο νὰ ἐνισχύσῃ τὴν ἀρχουσὴν τάξιν. Ἐμφανίζεται δηλ. εἰς τὸ Βυζάντιον ἡ ὀλιγώτερον γόνιμος τοῦτου μορφή, ἡ ἐξαιρετικὴ δηλ. θέσις μὲ τὰ προνομιακὰ δίκαια τῆς ἀρχοντικῆς τάξεως, ἡ μᾶλλον συμπαθὴς εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς, χωρὶς ὅμως πουθενὰ νὰ διαφαίνεται ἴχνος ἀντιστοίχου υποχρεώσεως, χωρὶς κανεῖς δεσμός ἠθικοῦ καὶ πολιτικοῦ χαρακτῆρος νὰ συνέχῃ τὸν αὐθάδη χωροδεσπότην πρὸς τὸ κράτος, τοῦ ὁποῦ ὑποτίθεται πάντοτε ὅτι εἶναι ὑποτελής.

Πραγματοποιεῖται δηλ. ὀλίγον κατ' ὀλίγον πλήρης σχεδὸν συγκέντρωσις ἀπεράντου γαιωκτησίας μὲ συνέπειαν τὴν ἀπορρόφησιν εἰς ὠρισμένην ἀκτῖνα, κάθε ἐλευθέρως μικρᾶς ἰδιοκτησίας. Ἀσυνδοσία ἀπὸ κάθε ἔγγειον φορολογίαν καὶ αὐτοτέλειαν ἔναντι τοῦ Κράτους. Ἐκμετάλλευσιν τοῦ τέως αὐτονομίου γεωργοῦ μὲ εὐρείαν γενίκευσιν τῆς δουλοπαροικίας, ὡς δουλοπαροίκου

πλέον καλλιεργητοῦ, προσδεδεμένου «ἐσσεῖ» εἰς τὸ κτήμα, χωρὶς νὰ δύναται ν' ἀποσπασθῇ τούτου, ὥστε μὴδὲ ἐν ροπῇ τινος καιροῦ ἀποσπῆται τῆς γεωργίας». Διαιωνίσθη οὕτω γενικευόμενος εἰς τὴν Ἀνατολὴν ὡς κανὼν, ὁ παλαιὸς θεσμὸς τῶν Ρωμαϊκῶν *latifundia* μὲ τοὺς *coloni* ὡς καλλιεργητὰς συντηρουμένους μὲ ποσοστὸν τι τοῦ ἐκ τῆς ἐργασίας τῶν προϊόντος.

Μένει δηλ. ἀπὸ τὸ ὅλον σύστημα ἡ σκληροτέρα καὶ ἐγωϊστικωτέρα ὄψις, ἡ οἰκονομικὴ δηλ. ἐκμετάλλευσιν τῆς ὑπαίθρου εἰς ἀποκλειστικὸν ὄφελος στενῆς τάξεως προνομίου. Καὶ τοῦτο χωρὶς ἴχνος υποχρεώσεως πρὸς τὴν ὀλότητα, διότι καὶ ἐάν τυχὸν εἰς ἀρχικὸν τίτλον παραχωρήσεως προνομίων εἶχεν ὀρίσθῃ καὶ στρατιωτικὴ τις ἀντιπαροχή, ὁ χρόνος δὲν ἀφῆκε νὰ ἐπιζήσῃ οὔτε ἴχνος τοιαύτης.

Ἄνευ μεταβολῆς τινος ἡ ἐλαφρόνσεως τοῦ συστήματος, ἐξηκολούθησε ἡ πραγματικὴ αὕτη κατάστασις καθιερωμένη ἀπὸ τὸν χρόνον ὡς πηγὴ ἀφθόνων οἰκονομικῶν ὠφελειῶν, διὰ τοὺς οἰουσδήποτε ἰσχυροὺς, εἴτε ἀρχόντες ἦσαν οὗτοι εἴτε καὶ μοναί.⁴⁵ Ὑπῆρξε καὶ ἡ προϊούσα συγκέντρωσις τῆς γαιωκτησίας, μὲ τὴν κακὴν ταύτης διαχείρισιν καὶ τὴν κατάλυσιν τοῦ δι' ἴδιον ὄφελος ἐργαζομένου ἐλευθέρου ἀγρότου, μία τῶν αἰτιῶν τῆς ἀκατασχέτου ἠθικῆς, πολιτικῆς καὶ οἰκονομικῆς πτώσεως τοῦ Βυζαντίου.⁴⁶

Ἀντιθέτως, εἰς τὴν Δύσιν βραδέως ἀλλὰ συνεχῶς εὐρύνεται ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐλευθέρων χωρικῶν.⁴⁷ Ἐπὶ πλέον, μὲ τὴν ἀνάπτυξιν ἀστικῶν Κέντρων ἀρχίζουσιν νὰ δημιουργοῦνται ἀστικαὶ τάξεις.

Ἦδη ἀπὸ τοῦ 12ου αἰῶνος, ὡς ἀντίδρασις κατὰ τοῦ φεουδαλισμοῦ, ἐμφανίζονται αἱ πόλεις (τὸ ἀστὴ), προάγονται δὲ αὗται μὲ ἀγῶνας συνειδητοὺς κατὰ τοὺς ἐπομένους αἰῶνας, ἀποβαίνουσαι κέντρα σφύζοντος οἰκονομικοῦ βίου μὲ αὐτοδιοίκησιν, τὴν ὁποῖαν οὐδεὶς τολμᾷ νὰ θίγῃ.

Οὐδὲν τοιοῦτον παρατηρεῖται εἰς τὸ βυθιζόμενον Βυζάντιον. Αἱ πόλεις φθίνουσιν. Ἡ ὑπαίθρος χάνει κάθε ἐλευθέρην ὑπόστασιν.

Τὸν θεσμόν τοῦτον ἀναλλοίωτον ἐσυνέχισε μέχρις ἐσχάτων ἡ διάδοχος τῆς Βυζαντινῆς, τουρκικῆς κυριαρχία. Τὸν βυζαντινὸν χωροδεσπότην συνειδητῶς ἐκμηδενισθέντα ἀνεπλήρωσεν ὁ Τούρκος μεγαλοκτηματίας. Τὸ σύστημα δὲν μετεβλήθη, ὁ πόλεμος θλιβερόν τοῦ ἀπηνόους βυζαντινοῦ φεουδαλισμοῦ.⁴⁸

Ἀπὸ τοῦ 13ου αἰῶνος, μετὰ τὴν κατάκτησιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Λατίνων καὶ τὴν ἐγκατάστασιν ποικίλων φραγκικῶν οἰκῶν εἰς τὰς ἐπαρχίας τοῦ ἁ-

τατολικού Κράτους, ο κατακερματισμός του έδαφους και της εξουσίας εις αναριθμήτους ήγεμονίας, κυριάρχους και ήμικυριάρχους, είναι πλήρης (*). Άσθενές κέντρον μένει άρχικώς εις την Νίκαιαν της Μικράς Άσίας, άσθενέστερον εις την Ήπειρον.

Τέλος μεταφέρεται τοῦτο καί πάλιν εις την Κωνσταντινούπολιν από τον ιδρυτήν του οίκου των Παλαιολόγων Μιχαήλ. Χαρακτηριστικόν φαινόμενον των από του 13ου αιώνα μέχρι της αλώσεως χρόνων, οίτινες αποτελούν την κυρίως φεουδαλικήν βυζαντινήν περίοδον, είναι ως εις τό κείμενον ανεπτύχθη πολιτική και ήθική άναρχία, πολυαρχία, διχόνοια, μίσος, φθόνος, έλλειψις ανωτέρου πολιτικού αισθητηρίου και κάθε πραγματικού πολιτικού δεσμού μεταξύ όλων αυτών των άλληλοσπαρασσομένων και φιλοδοξούντων κατίσχυσιν δυνάμεων. Οί μεγάλοι φεουδάρχαι και τρομεροί χωροδεσπότες των ύπολειπομένων βυζαντινών άκόμη τμημάτων της Μικράς Άσίας, οί σκληροί άρχοντες και δυνάσται των περιοχών της Πελοποννήσου και της Στερεάς, της Θεσσαλίας, της Ήπειρου και της Μακεδονίας, οί Βρανάδες, οί Κοντοστέφανοι και οί Κατακουζηνοί με τας άπεράντους γαίας τας οποίας είτε είχαν λάβει «εις πρόνοιαν» είτε είχαν βίαια καταλάβει, οί Καμύτζαι, οί Τορνάκηδες, οί Φωκάδες, οί Στρατηγόπουλοι, οί Μαλιασιννοί, οί Γαβριηλίδου, οί Μελισσηνοί, οί Λέων Καμάρωτος «της κοίτης κρατών Λακεδαιμόνας» ο Σγουρός «αί τῷ των πραγμάτων ανωμάλῳ επιδιδοῦς μέγας έκ μικροῦ πρόεισιν...» και άλλοι πολλοί «οί και πόλεων ευτειχίστων επιβάντες, κακοδαίμονας τυραννίδας περιεβάλλοντο...», επικρατοῦν επί αιώνας με βίαν και πόλεμον⁵¹. Από τον Μιχαήλ Άκομινάτον άρχιεπίσκοπον Ἀθηνῶν κατά τά τέλη του 12ου αιώνα έχομεν ζωντανήν εικόνα της αθλιότητος εις μίαν περιοχήν της παλαιάς Ἑλλάδος, ή οποία επιτρέψει γενίκευσιν⁵². Σφετερίζονται ὅλοι τους με βίαν, δόλον ή έγκλημα, έδάφη και πληθυσμούς άκυβερνήτους, με την πρόθεσιν να ιδρύσουν έκαστος ίδιαν εξουσίαν άκαθορίστου έκτάσεως και άβεβαίας σχέσεως προς ό,τι είχε μείνει από την Αυτοκρατορίαν, παραμένουσιν πάντοτε σύμβολον, έστω και άσθενές, ενότητος με τά έξωτερικά φαινόμενα της άρχης.

Και τά ύπολείμματα όμως αυτά της συγκεντρωτικής Κυβερνήσεως, άρχίζουν τον 14ον αιώνα επί Παλαιολόγων να ώχριοῦν. Ἀντί τό αισθημα τοῦ κινδύνου να άγῃ εις περισυλλογήν της εξουσίας, εις χηλότυπον περιφρούρησιν της ενότητος, εις συγκράτησιν άχωρίστου της άρχης έφ' όσης έμενεν άκόμη, επικρατείας, θεσμοί καινοφανείς προσθέτουν νέα στοιχεία άποσυνθέσαν. Με τον θεσμόν της συμβα-

σιλείας, τεμαχίζεται ή εξουσία, παύει να είναι ένιαία, άσκέται δέ κατά τόπους από δεσπότες ή επιτρόπους, μέλη της οικογενείας των Παλαιολόγων.

Τό φεουδαρχικόν πνεῦμα με τον άκρατον άτομικισμόν του, ένταθέν επί Παλαιολόγων, έξηψε έτι μάλλον την έμφυτον προς άναρχίαν ροπήν των χρόνων εκείνων και έφθειρε κάθε αίσθημα τάξεως. Ἀπό την μακράν συμβίωσιν με τους Φράγκους, εις τας περιοχάς ίδιως της Παλαιάς Ἑλλάδος και των νήσων, οί Ἕλληνες δέν προσοικειώθησαν ό,τι υγιές ύπήρχεν εις τά κοινωνικά και ιπποτικά έθιμα των κατακτητών, άκόμη δέ ὀλιγώτερον επηρεάσθησαν από πολιτικούς και νομικούς τούτων θεσμούς. Ὑπέστησαν όμως ὀλεθρίαν επί των ήθῶν επίδρασιν και έμυμήθησαν την έσχάτην των διαφθοράν⁵³.

Όλοι οί κατά την μακράν αυτήν περίοδον ὅπωςδήποτε σφετερισθέντες την εξουσίαν και άσκοῦντες αυτήν επί των πληθυσμῶν και έκμεταλλευόμενοι αὐτοὺς είτε έκ των έγχωρίων άρχόντων, είτε έκ των αλλοφύλων κατακτητῶν, έζων έν πλήρει διαφωνία μεταξύ των, έμισούτο αμοιβαίως άσπόνδως και κατεπολέμουν αλληλους άνηλεως. Πότε συνεμάχουν οί έντόπιοι με τους Φράγκους και άλλους τυχοδιώκτας έπιδρομείς, πότε άγρίως κατ' αὐτῶν έστρέφοντο με ὅλα τά μέσα της βίας και της προδοσίας, χωρίς ποτέ αί διαδεχόμεναι αλληλάς συμφωνίαι να χάσουν τον χαρακτήρα της προσωρινότητος και να προσλάβουν ὀριστικώτεραν κάπως μορφήν. Συνηθέστερον έπολέμησαν τό κέντρον, δέν ήνείχοντο ύπεροχήν τινά τούτου, τό κατεπρόδιδαν χωρίς διαταγόν, έπολεμήθησαν όμως και παρ' αὐτό τό άμειλίκτως. Ἀπό τον μακρόν αὐτόν ανταγωνισμόν δυνάμεων και φιλοδοξιῶν κανείς άρχων δέν ήμπόρεσε να επιβληθῇ μονιμώτερον, διότι κανείς δέν απέδειξε πραγματικήν πολιτικήν ύπεροχήν. Οὔδέποτε επίσης έπεζητήθη συμπαγεστέρα τις ένωσις προς άμυναν κατά τοῦ κοινοῦ έχθροῦ, οὔτε επέτυχαν οί διάφοροι διεκδικούντες κυριαρχίαν άρχοντες ν' αναγνωρισθῇ εις τινας τούλάχιστον τούτων σφαίρα τις ίδίας δικαιοδοσίας και κοινωφελούς δράσεως έντός της περιοχής τοῦ χαώδους εκείνου κόσμου.

Αί συνεννοήσεις τέλος των αντιθέτων μερίδων με τους έλλοχεύοντας Τούρκους άνοιγαν τον δρόμον εις τον μέλλοντα κατακτητήν τοῦ έκπνέοντος Βυζαντίου⁵⁴.

Ἀπό τό πολιτικῶς άπολύτως άγονον έδαφος της περιόδου εκείνης τίποτε τό βιώσιμον δέν έβλάστησεν. Ἰσως ὑπό τά πληγματα τοῦ Φράγκου κατακτητοῦ, ν' απέκτησεν ή φυλή κάποιαν συνοχήν της έθνολογικής της ύποστάσεως και ν' ανεπτύχθη επί τό πολεμικώτερον τό έθνικόν φρόνημα⁵⁵. Οὔτε όμως διά της επιδράσεως των έφθαρμένων άλλων τε πλέον φεουδαρχι-

κὼν θεσμῶν τῶν φράγκων κατακτητῶν, οὐτε αὐτομάτως ἐκ τῆς βίας τῶν πραγμάτων καὶ πρὸς αὐτοσυντήρησιν, προέκυψε ἀνωτέρα τις πολιτικὴ προσπάθεια ἢ συνειδητὴ τάσις συγκροτήσεως δυνάμεως πρὸς ἐπιδίωξιν κοινῶν βλέψεων. Τὰ κατὰ τοὺς δύο τραγικούς αὐτοὺς αἰῶνας δημιουργούμενα καὶ ἐξαφανιζόμενα κέντρα, δὲν ἀπέβησαν πυρῆνες ἐξελιξιμοῦ ζωῆς, οὔτε ἐγένοντο ἀφειτηρία ζωντανωτέρων ἐξορμήσεων (μὲ ἐξαίρεσιν βραχείας διαρκείας τοῦ κέντρου τῶν Παλαιολόγων ἐν Μιστρά).

Ὁ φεουδαλισμός δηλ. εἰς τὸ Βυζάντιον, δὲν ὑπῆρξε σταθμός, δὲν ἐξεπλήρωσεν ἱστορικὴν ἀποστολὴν ὅπως εἰς τὴν Δύσιν, ὅπου ὑπῆρξε κρῖκος ἐξελιξεως εἰς τὴν βραδείαν ἀνάπτυξιν τῆς ἐννοίας τοῦ νεωτέρου κράτους καὶ τῆς διαμορφώσεως τῆς τοπικῆς ἰδίᾳ διοικήσεως.

* * *

Εἰς τὴν Δύσιν ὁ φεουδαλισμός ἔσωσε τὸν κόσμον τῶν σκοτεινῶν αἰώνων, ἀπὸ πλήρη διάλυσιν, μὲ τὴν προσπάθειαν νὰ μορφώσῃ στοιχειώδη τοῦλάχιστον πολιτικὴν ὀργάνωσιν καὶ νὰ στερεώσῃ ἠθικὰς ἀξίας εἰς κοινωνίαν ἐντελῶς ἀκόμη ἀνεργάτιστον. Ὅσονδήποτε ρευστὸ ἀκόμη καὶ ἂν ἦσαν οἱ κυφορούμενοι θεομοὶ ἐνέπνευσαν κάποιο αἰσθημα ἀσφαλείας, διεμόρφωσαν κάποιαν τάξιν ἐν μέσῳ τῆς γενικῆς ἀναρχίας. Ἡ διάλυσις ἀπεσοβήθη καὶ ἀνοίξεν ὁ δρόμος πρὸς τὴν ἐξέλιξιν.

Εἰς τὸ Βυζάντιον ἀπεναντίας ὁ φεουδαλισμός ὑπῆρξε κατάληξις. Ἦτο φαινόμενον ἀρχομένης ἀποσυνθέσεως χωρὶς ὁμως καμμία ἐνέργεια καὶ καμμία ἐσωτερικὴ δύναμις νὰ ἄγῃ πλέον πρὸς ἀνασυγκρότησιν τοῦ συνόλου. Εἰς τὰ ἐκ τῆς πολιτικῆς ἀκαταστασίας πλῆγματα τῶν χρόνων ἐκείνων, πρέπει νὰ προστεθοῦν οἱ σκληροὶ κοινωνικοὶ ἀγῶνες μεταξὺ πλουσίων (δυνατῶν) καὶ πενήτων, οἱ ὅποιοι εἶναι χαρακτηριστικὸν τοῦ 14^{ου} αἰῶνος. Εἰκόνα φρικτὴν τῆς στάσεως τῆς Ἀδριανουπόλεως μᾶς δίδει ὁ Καντακουζηνός, ἀρχηγὸς τῆς ἀριστοκρατικῆς μερίδος⁶⁶. Ἄλλην ἐπανάστασιν ἔχομεν εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, τὴν λεγομένην «τῶν Ζηλωτῶν», ἡ ὁποία ὅσονδήποτε καὶ ἂν ἐγένετο ἀντικειμενικὸν πολιτικῆς ἐκβιάσεως, φανερώνει ἐν τούτοις ἀθλίαν κοινωνικὴν κατάστασιν καὶ ἀπηγὴν τῶν δυνατῶν ἐκμετάλλευσιν, ἰδίᾳ τῆς ὑπαίθρου⁶⁷. Περιγραφὴν τῆς «ὀχλοκρατίας καὶ τρομοκρατίας» τῶν Ζηλωτῶν μᾶς δίδει ὁ αὐτὸς Νικ. Γρηγοράς⁶⁷. Τὸ χάος ἡῦρυναν ἀκόμη καὶ αἱ μὲ πάθος κατὰ τὸ πλεῖστον τοῦ 14ου αἰῶνος, ἐκσπάσασαι θεολογικαὶ ἔριδες. Ὁ ὑπὲρ καὶ κατὰ τῶν ἡουχαστῶν ἀγὼν συνετέλεσε καὶ αὐτὸς εἰς τὴν συντελούμενην ἠθικὴν ἀποσύνθεσιν τοῦ Βυζαντινοῦ κόσμου.

* * *

Ὁ χρόνος, ἡ διχόνοια καὶ ἡ πολιτικὴ

ἀνεπάρκεια, ἐξήντλησαν τὰς πλείστας τῶν φυγοκέντρων αὐτῶν δυνάμεων ἢ καὶ τὰς ἐξηφάνισαν. Ὅτι γεννᾷ ἀπορίαν εἶναι πῶς ἔξω ὅλων αὐτῶν τῶν ἐγγυῶν ἀρχόντων καὶ ἐκ τῶν φράγκων ἐκείνων οἵτινες ἀπεροφήθησαν καὶ δὲν ἀπεδήμησαν, τῶν στηριζάντων τὴν ἐπικράτησιν των εἰς τὴν οἰκονομικὴν ὑπεροχὴν τὴν ὅποιαν ἀσφαλίζει ἡ ἐξουσία εἰς μεγάλων ἐκτάσεων γῆς, πῶς ἐκ τόσης δυνάμεως, τίποτε δὲν ἐπέζησε μετὰ τὴν ἄλυσιν. Ἐπίσης πῶς ἀπὸ τὰς οἰκογενεῖας τῶν ὑψηλῶν βυζαντινῶν ἀξιωματοῦχων, οἵτινες σύμφωνα μὲ τὰ παλαιότερα κρατοῦντα, ἀπέτελουν χωριστὴν ἀνωτέραν τάξιν ἀπολαύσουσαν πλείστον προνομίων οἰκονομικῆς φύσεως, ἀσκοῦσαν δὲ ἀναμφισβήτητον κοινωνικὸν κύρος, οὐδὲν ἀπέμεινεν ἴχνος.

Ἡ συνέχεια τῆς ἱστορίας σταματᾷ μετὰ τὰ 1453. Συντελεῖται ἀπότομος διακοπὴ. Ἡ παράδοσις τῶν ὀρχοντικῶν οἴκων τοῦ τόπου σβῆνει, περιπίπτουν ὅλοι εἰς ἀφάνειαν χωρὶς καμμία των ἐνέργεια νὰ διαφαίνεται εἰς τοὺς μετέπειτα χρόνους. Εἰς τὰς νήσους μόνον καὶ τὴν Κρήτην, ἔνεκα εἰδικῶν συνθηκῶν, διατηροῦνται εἰς τὴν ἐπιτόπιον ἰσότησιν ἐπὶ μακρότερον χρόνον παλαιὰ οἰκογενειακὰ ὀνοματεπώνυμα, τὰ ὁποῖα ὅμως σιγὰ σιγὰ χάνουν τὴν ἀρχικὴν αἵγλην. Ἡ ὁλοκληρωτικὴ καταστροφὴ αὐτῆς τῶν κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν δυνάμεων, κατέστησε ἀδύνατον ἐκ τῶν ἔνδον ἐξελίξιν τῆς καταστάσεως. Βραδεῖα τις καὶ βαθμιαία ἐξέλιξις τῶν κατὰ τόπους θεσμῶν δὲν ἡδυνήθη νὰ πραγματοποιηθῇ, διότι τὰ πλεῖστα τῶν δρῶντων στοιχείων ἐχάθησαν, χωρὶς τίποτε νὰ τὰ ἀναπληρώσῃ.

Ἡ ἐξήγησις πρέπει ν' ἀναζητηθῇ εἰς τὰς ἐξονήσεις πολλῶν σημανόντων παραγόντων, καὶ τὰς εἰς εὐρείαν κλίμακα δημεύσεις ἀγροτικῶν κτημάτων, εἰς ἃς κατὰ τὰς πρώτας των ἐπιδρομας προέβησαν οἱ φράγκοι, ἔπειτα δὲ καὶ κυριώτατα εἰς τὴν ἀφάνταστον καταστρεπτικὴν μανίαν τῆς Τουρκικῆς κατακτήσεως κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας. Μὲ μέθοδον ἀποσυνθέσεως κάθε στερεωτέρου πυρῆνος χριστιανικῆς ζωῆς—μὲ εὐρεῖς ἐξισλαμισμοὺς βιαίους ἢ ἐκουσίους τῶν κατοίκων τῆς ἀπροστατεύτου ὑπαίθρου, μὲ ριζικὴν ἀπομόνωσιν τῶν ἀστικῶν κέντρων, μὲ συστηματικὴν δήμευσιν τῶν μεγάλων ἀρχοντικῶν κτημάτων—πλὴν τῶν ἀνηκόντων εἰς προσκυνοῦντας τὸν κατακτητὴν μεγαλοκτηματίας, οἵτινες ἔχοντο διὰ τὴν ἐντοπίαν κοινωνίαν—μὲ ἀνηλεῆ ἐξόντωσιν κάθε παράγοντος ὑπόπτου ὅτι θὰ ἀπέβαινε τυχὸν κέντρον συσπειρώσεως δυνάμεως, ἐξηφάνισαν κάθε ἴχνος ἀπὸ τοὺς ἀρχοντας ἢ ἀξιωματοῦχους τοῦ παρελθόντος, κάθε ἴχνος ἡγέτιδος τάξεως ἢ τουλάχιστον ἐπὶ τοσοῦτον ἐξεμνησθέντων καὶ ἱσοπέδωσαν ὅσους τυχὸν εἶχον ἀπομεινέ, ὥστε νὰ εὐρίσκωνται πλεόν ὅλοι τοὺς εἰς πλήρη οἰκονομικὴν καὶ

κοινωνικήν άνικανότητα ν' άσκήσουν οίαν-δήποτε προστατευτικήν λειτουργίαν επί τών χριστιανικών πληθυσμῶν⁽⁶⁾. 'Ηνέχθησαν μόνον τήν έκκλησίαν κατά παλαιάν Μωαμεθανικήν παράδοσιν ἀνατρέχουσιν εἰς τὰς πρώτας ἀραβικάς ἐπιδρομάς—ἀφ' οὗ ὁμῶς προηγουμένως τήν ἐτρομοκράτησαν καί τήν ἐξηυτέλισαν, τακτική τήν ὁποίαν κατά καιροῦς ἐφήρμοζον διὰ νά κρατοῦν τήν ἱεραρχίαν ὑποταγμένην εἰς τόν κατακτητήν.⁽⁷⁾ 'Ο,τι δυναμικῶς καί κοινωνικῶς ἀνώτερον πρό τῆς 'Αλῶσεως ἔσβηνεν ὀριστικῶς. Ἀπό τὸ ἀποκεφαλισθῆν καί ἀπορφανισθῆν γένος, μόνον μέ πολλήν βραδύτητα καί ὁδυνήραν κύησιν θά βλαστήσουν μέσα ἀπὸ τὰ σπλάχνα του νέου παράγοντες κοινωνικοὶ καί οικονομικοὶ, διὰ νά ἀποβοῦν ὁπωσδήποτε ἡγέτιδες τάξεις ἐπὶ τοῦ πνευματικοῦ καί τοῦ πολιτικοῦ πεδίου.

Ὁ Βυζαντινός φεουδαλισμός, ἔμεινεν οὕτω εἰς τὸ στάδιον ἀναρχομένης καταστάσεως, εἰς τὸ στάδιον τῆς ἀρνήσεως, χωρὶς ἐκ τῆς συγχύσεως αὐτῆς νά ἐκπηδήσῃ νέα τις μορφή κοινωνικῆς καί πολιτικῆς συντάξεως.

Μη ἀναπτυχθεὶς ὁ βυζαντινός φεουδαλισμός εἰς σύστημα, ἐγένετο ὁ κυρίως αἷτιος τῆς γοργᾶ προοιούσης παραλυσίας. Παραμείνας ὀργανικῶς ἀνεξέλικτος δὲν ἔγινε πρόξενος, ὅπως εἰς τὴν Δύσιν, νά μεταμορφωθῶν τὰ ἄλλοτε μεγάλα φέουδα, ὀλίγον κατ' ὀλίγον εἰς σώματα αὐτο-

διοικούμενα, σώζοντα ἐκ τοῦ παρελθόντος κύκλου τινὰ διοικητικῆς ἀρμοδιότητος, ἀσκουμένης ἐντὸς τοῦ πλαισίου τοῦ συγκροτουμένου νεωτέρου κράτους. Διὰ βραδείας ἐξελλίξεως καί ἐπιπόνου διαπαιδαγωγήσεως ἀνεπτύχθησαν εἰς πολλὰς χώρας τῆς Δύσεως τοπικαὶ καί διοικητικαὶ ἀρμοδιότητες, περιφρουροῦσαι συμφέροντα τῶν πληθυσμῶν, διατηροῦσαι τὸν ἰδιάζοντα χαρακτήρα τῆς περιοχῆς καί ἐμποδίζουσαι ὑπερμέτρους τοῦ συγκεντρωτικοῦ Κράτους ἐπεμβάσεις εἰς ζητήματα ρυθμιζόμενα ταχύτερον καί δικαιότερον ἀπὸ ἀρχὰς προσερχομένας ἀπὸ τὰ ἴδια λαϊκὰ στρώματα τῶν ἐπαρχιῶν⁽⁸⁾. Εἰς τὸ Βυζάντιον οὐδὲν τοιοῦτον φαινόμενον παρατηρεῖται διότι ὑπὸ τὰ πλήγματα ἐσωτερικῶν καί ἐξωτερικῶν αἰτίων ἡ Κατάκτησις μέ ὅλην τὴν καταλυτικὴν ἐνέργειαν, ἔσβησεν ὅτι εἶχεν ἀπομείνει ἀπὸ τὴν Αὐτοκρατορίαν.

Ἐν κατὰκλειδι, ἐνῶ εἰς τὴν Δύσιν ἡ ἐννοια τοῦ Κράτους τονῶνται ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον, συγκροτεῖται δὲ καί ἐπεκτείνεται ἐνιαία ἐξουσία, διὰ βαθμιαίας ἀπορροφήσεως τῶν κατὰ τόπους αὐτονομῶν δυνάμεων καί μὲ παράλληλον συνεχῆ εὐρύσιν τῆς διοικητικῆς τῆς δικαιοδοσίας, εἰς τὴν Ἀνατολήν, ὡς ἐκ τῶν δραματικῶν ἱστορικῶν περιπετειῶν, ἡ ἀπὸ τοῦ 13ου αἰῶνος συνεχιζομένη κατάρρευσις δὲν ἀνακόπεται. Ἀντιθέτως δηλ. πρὸς τὴν Δύσιν, ἡ γραμμὴ ἐξελλίξεως εἰς τὸ Βυζάντιον ὑπῆρξε σαφῶς κατιοῦσα.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΔΙΟΜΗΔΗΣ

τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. «Quand l'État est défaillant, quand l'anarchie règne sur de vastes espaces, un aménagement social tend à s'établir, né du besoin de protection. C'est le système féodal... qui est une anarchie tempérée... Il en résulte des lois qui naissent d'un besoin profond...» Petit-Dutaillis. La monarchie féodale, avant propos σ. VII καὶ ἐπ. σ. XIV καὶ σ. 1 καὶ ἐπ. ἴδε καὶ Fliche Tom. II Hist. du M. Age εἰς σελ. 179 καὶ ἐπ.

2. Fliche αὐτ. σ. 161 καὶ ἐπ.

3. Fliche αὐτ. σ. 167.

4. «Da Lehnswesen,—λέγει ὁ Kirn εἰς τὴν Propyl. Weltges.—chichte III 93—ist nicht aus dem Willen der Staatsgewalt hervorgegangen, sondern aus seines Zersetzung». Οἱ φεουδαλικοὶ θεσμοὶ «sind nicht vom Staate oder den Trägern der Staatsgewalt planmäßig und aus bewusster Absicht ins Leben gerufen...» Dopsch II σ. 309-310.

5. «Die staatliche Gewalt ist in die Hände von Feudalherren gegliedert and zu deren eigenem Rechte geworden» Jellinek σ. 636.

6. Esmein. Hist. d. dr. français σ. 186.

7. Esmein αὐτ. σ. 227.

8. «Une décomposition de la propriété conjugée à une décomposition de la propriété» γράφει ὁ Lot εἰς τὴν Σὺλλ. Glotz Hist. du Moyen Age Tom. I σ. 612.

9. Pirenne Mahomet et Charlemagne «L'Islam a rompu l'unité méditerranéenne que les invasions Germaniques avaient laissé subsister» σ. 143 ἴδε καὶ σ. 152.

10. «Den grösseren Seigneurs waren die Empfänger der Lehengüter zu Ratt und Beistand, unbesonderen zu Kriegerischem Dienst verpflichtet» Kötschke σ. 337.

11. Esmein αὐτ. σ. 136 καὶ ἐπ. 186 καὶ ἐπ. 192 Schulte Deutsche Reich und Reitsgeschichte σ. 105.

12. Esmein αὐτ. σ. 194 καὶ ἐπ.

13. Esmein αὐτ. σ. 230 Mare Bloch. La Société Féodale, avant propos καὶ σ. 88 καὶ ἐπ. 98.

14. Boissonnade, Le trav. au Moyen Age σ. 147.

15. Köttschke αὐτ. σ. 360 ἴδε ὁλόκληρον τὸ κεφ. 'Caractères fondamentaux de la féodalité' εἰς Block σ. 244 καὶ ἐπ.

16. Dopsch αὐτ. σ. 306 Köttschke αὐτ. σ. 322 «Dienst und Treueverhältnis auf vermögensrechtlicher Grundlagen».

17. Esmein αὐτ. σ. 201 καὶ ἐπ. 213 καὶ εἰς Boissonade αὐτ. σ. 154 καὶ ἐπ.

18. Esmein αὐτ. σ. 215.

19. Esmein αὐτ. σ. 205.

20. Chevalerie, Rittertum, Ritterstand ἴδε Esmein αὐτ. σ. 228 Bloch αὐτ. Le code che- valesque σ. 53 καὶ ἐπ. Schulte αὐτ. σ. 269 Fliche, Histoire d. moy. Age Tόμ. 2. σ. 624 συλλογῆς Glotz.

21. Köttschke σ. 322.

22. Esmein αὐτ. σ. 223 Boissanade αὐτ. σ. 150.

23. Esmein αὐτ. σ. 24 καὶ 232-245 Köttschke σ. 372 Boissonade Le Travail au Moyen Age σ. 168 καὶ ἐπ.

24. Ἰδε Pirenne Hist. d. M. Age τόμ. 8 σ. 56 καὶ ἐπ. συλλ. Glotz Fliche ἐν τῇ αὐτῇ σειρᾷ τόμ. 2 σελ. 161 καὶ ἐπ. 167. 174. 179 Boissonade Le Travail au M. Age σελ. 163 καὶ ἐπ. 171 καὶ ἐπ. 183 καὶ ἐπ.

25. Der völlige zusammenbruch der Zentralgewalt am Ausgang der Karolingerzeit, bringt mit sich die Feudalisierung des Staates» Dopsch αὐτ. II 31.

26. Βυζαντινὰ μελέται Α σ. 27. 158. 160. 166 Ostrogorski Gesch. σ. 282.

27. Περί τῆς ἀναρχίας ἥτις ἐβασίλευεν εἰς τὴν παλαιὰν Ἑλλάδα μετὰ τὴν ἐκεῖ ἐξαφάνισιν τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας τὴν ὁποίαν ἄλλως τε οἱ κάτοικοι δὲν ἐθεώρησαν δυστύχημα, ἴδε Gregorovius Ἰστ. τῆς Πολ. τῶν Ἀθηνῶν, μετ. Λάμπρου I σ. 365 καὶ ἐπ. Λεπτομερέστερον ἀναπτύσσει τοὺς ἐσωτερικοὺς σπαραγμοὺς τοῦ Βυζαντίου καὶ ἰδίᾳ τὸν νῆσον καὶ τῆς κυρίως Ἑλλάδος ὁ Hopf 175 καὶ ἐπ. Ἐκτάσεις ἀπέραντοι κατέχονται καὶ διοικοῦνται ἀπὸ μεγάλας ἀρχοντικὰς οἰκογενεῖς, ἡ ἐξουσία τῶν ὁποίων στηριζομένη ἐν πολλοῖς εἰς σφετερισμοὺς, καθιερώθη ἐκ τῶν ὑπέρων διὰ χρυσοβούλλων παραχωρήσεων, ἡ καὶ δὲν καθιερώθη, χωρὶς τοῦτο νὰ ἐμποδίσῃ τὴν πραγματικὴν ἀσκήσιν τῆς ἐξουσίας. Ὁ Χωριάτης εἰς τὰ μετὰ τοὺς μεγάλους Κομνηνοὺς κεφάλαια τῆς ἱστορίας του γέμει ἀφηγήσεων ἀλληλοσπαραγμῶν μεταξὺ τοπικῶν ἀρχόντων ἴδε λ.χ. 707. 800. 810 καὶ ἐπ.

28. Bloch αὐτ. σ. 253.

29. Der Feudalismus hatte sich eingeknistet und rüttelte gewaltsam an dem morschen Gebäude des Absolutismus» Hopf. σ. 178 καὶ 199.

30. Stein, Späthbyz V. n. Wg. σ. 23.

31. Ἰδε ἐπὶ τοῦ θέματος ἐκ τῶν παλαιότερων τὸν Hopf σ. 180 καὶ ἐκ τῶν νεωτέρων τὸν Ostrogorsky Gesch. σ. 265.

32. Ἰδε τὰς ὁξείας παρατηρήσεις τοῦ Finlay III σ. 106 σχετικῶς πρὸς τὰς βασικὰς ἀντιθέσεις ἐπὶ τῶν κοινωνικῶν ἀντιλήψεων Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως.

33. Bloch αὐτ. σελ. 117 καὶ ἐπ.

34. Ἰδε περὶ τούτων Dölger Finanzy σ. 66 καὶ ἐπ. καὶ Stein, Späthbyz, Verf. u. Wirts. g. σ. 8 καὶ ἐπ.

35. Esmein αὐτ. σ. 186.

36. «An Amtern und Lehen gewannen die Inhaber ein eigenes Recht. Die Erblichkeit drang durch. In einem Güterverkehr nach privatrechtlicher Art, gingen jene mehr und mehr ein» Köttschke αὐτ. 322.

37. Esmein αὐτ. σ. 236. 270.

38. Esmein αὐτ. σ. 588.

39. Λέγει π.χ. τὸ Χρυσόβουλλον Νικηφόρου τοῦ Βοτανειάτου τοῦ ἔτους 1079 τοῦ βεβαιούντος τὰς διατάξεις τοῦ «τυπικοῦ» τοῦ Ἀτταλειάτου... «ἀπρόσβατον εἶναι (τὸ μοναστήριον) πᾶσι κριταῖς τε καὶ πρακτοῖς καὶ στρατευταῖς ὁρθωταῖς τε καὶ ἐπόπταις...» Μ. Μ. τόμ. 5 σ. 139.

40. Ὑπάρχουν πλείοται παραχωρήσεις καθι- στῶσαι τὰ κτήματα γονικά. Ὑπάρχουν μάλιστα καὶ χρυσόβουλλα καθορίζοντα εἰδικὴν διαδοχὴν ἴδε ἐν...

41. Ἰδε εἰς Μ. Μ. III σ. 235 καὶ ἐπ. καὶ ἀνάλυσιν Pölgner I, ἀρ. 156 περιέργον ἐγγρα- φον σωζόμενον ἐν ἀντιγράφῳ προδήλως μετα- γενεστέρων χρόνων, ὅπως προκύπτει καὶ ἀπὸ τὴν φθορὰν τῆς γλώσσης (κόπια εὐγαμένη ἀπὸ ἄλλην κόπιαν καὶ ἐκεῖνη εὐγαμένη ἀπὸ τὸ ἀου- τέντικον προσβλέγειν τὸ παλαιὸν ἀπὸ τὸν και- ρὸν τῆς βασιλείας τῶν Ρωμαίων). Διὰ τοῦ ἐγ- γραφου αὐτοῦ «ὁ δοῦκας καὶ ἐξάδελφος τοῦ κραταιοῦ... βασιλέως Κηρόλεως καὶ κεφαλὴ τῆς νήσου Κρήτης... Κωνσταντῖνος Δοῦκας...» πρὸς λύσιν τοπικῶν διενέξεων λαμβάνει ἐντολὴν ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Ἀλέξιον Β' Κομνηνὸν (1180-83) «ἀποκαταστὰν καὶ ἀναπαύειν ἐνὶ ἐκά- στῳ εἰς τὴν γονικὴν (δηλ. ἐκ κληρονομίας) ἐπαρ- χίαν καὶ γῆν αὐτοῦ καὶ διὰ π ρ ο ν ο ι α τ ι - κ ῆ ς δ ω ρ ε ῖ ς τῶν κραταιῶν καὶ ἀγίων ἡμῶν αὐθεντῶν καὶ βασιλέων, ἐκ πρώην ὡς μέχρι τὴν σήμερον δεδομένην (μὴ διακοπεῖσαν δηλ. κατοχὴν), καὶ ὁρισθὲν εἰς εὐγενεῖς καὶ θεο- σεβεῖς καὶ πιστοὺς ἀρχοντας καὶ στρατιώτας τῶν εὐσεβῶν καὶ κραταιῶν αὐθεντῶν ἡμῶν βα- σιλέων Κωνσταντινουπόλεως (ἡ διατύπωσις φρα- γερῶναι φραγκικῇ ἐπίδρασιν) εἰς τὸ διακρατεῖν ἐνὶ ἐκαστῳ τῇ ἐαυτοῦ ἐπαρχίαν δεδομένην ἐξ ἀρχῆς...»

Διὰ τῆς ἐξουσιοδοτήσεως αὐτῆς, ἀποκαθι- στα ὁ δοῦς Κρήτης, δηλ. ὁ διοικητὴς αὐτῆς, τοὺς ἐνώπιόν του παρουσιασθέντας Κωνσταντί- νον Σκορδύλῃν καὶ ἀδελφοὺς αὐτοῦ, συγγενεῖς τοῦ αὐτοκράτορος εἰς τὰς οἰκείας ἐπαρχίας, «ὅπως στρέψαι καὶ δῶσαι αὐτῶν τὰς γονίμους καὶ πατρικὰς αὐτῶν ἐπαρχίας... καὶ ἵνα γένῃ- ται καὶ ἕτερον γράμμα εἰς ἀσφάλειαν... ἵνα ὁ ἐντιμώτατος ἀρχοντας Κ. Σκορδύλης πάrouν καὶ λάβουιν τοὺς αὐτοὺς τόπους... ὡς πιστοὶ καὶ ἀρ- χοντες τῆς δοξοτάτης ἡμῶν βασιλείας... κρατῶν καὶ ποιῶν αἰώνως τοὺς ὁρισμοὺς τοῦ ἀγιωτά- του βασιλέως καὶ τῶν αὐτοῦ διαδόχων καὶ οὐ- δεις τῆς ἐξ ἡμῶν ἐξουσίας δῶσαι ἐναντίωσιν εἰς τὴν αὐτὴν καρβαλίαν καὶ ἐπαρχίαν...» Ἡ ἔννοια τοῦ σπανίου αὐτοῦ ἐγγράφου «εἶναι ὅτι

όταν βραδύτερον ἐγεννήθησαν ἀμφισβητήσεις ἐν Κρήτῃ περὶ τῆς κατοχῆς καὶ τῆς ἐκτάσεως ὁρισμένων ἐδαφῶν τῆς οἰκογενείας Σκορδύλη, ἀντλοῦσαν παλαιότερον τὰ δικαιώματά της ἀπὸ αὐτοκρατορικῆς παραχωρήσεως, ἐξητήθη νέα τούτων βεβαίωσις ὑπὸ τῆς αὐτοκρατορικῆς ἀρχῆς. Οὕτω μετὰ μακρὰ ἐτὴ ἀποκαθίσταται ἡ οἰκογένεια Σκορδύλη κατ'ἐντολήν τοῦ Αὐτοκράτορος καὶ ἐκδίδονται πρὸς ἀσφάλειαν νέα γράμματα δηλ. νέοι τίτλοι ὑπὸ τοῦ Αὐτοκρατορικοῦ ἐπιτρόπου τῆς νήσου. Αἱ ἀμφισβητήσεις πρὸς νὰ ἐπανεληφθῶσαν καὶ ἐξητήθησαν ἡ κατεσκευάσθησαν ἀντίγραφα τῶν παλαιῶν παραχωρήσεων.

Αἱ φεουδαλικοὶ χαρακτῆρες ἐξουσίαι τῆς ἀρχοντικῆς οἰκογενείας τῶν Σκορδύλιδων, μετὰ τὴν κατάλυσιν τῆς Αὐτοκρατορίας, μετασυστάθησαν διὰ τῆς μακρᾶς ἀσκήσεως εἰς ἐμπράγματα δίκαια χωρὶς πλέον ἀντιστοιχοῦν βάρος. Τὸ ἐγγραφον αὐτὸ ἔχει ἀνάγκην ἐγγυτέρας ἐρεύνης πρὸς ἐξακριβώσιν τῆς νομικῆς καὶ πολιτικῆς σημασίας τῶν ἐν αὐτῷ διαπιστουμένων ἐξουσιῶν. Ἰδε τὰς παρατηρήσεις τοῦ Porf σ. 179, ὅστις καὶ εἶναι ὁ ἀνακαλύψας τὸ ἐγγραφον εἰς τὰ ἀρχεῖα τῆς οἰκογενείας Βάλβη Σκορδύλη ἐν Κερύρα. Πάντως συνάγεται— νομίζω—ἐκ τοῦ ἀρχικοῦ Χρυσοβούλλου τοῦ Ἀλεξίου Β' Κομνηνοῦ τοῦ ἔτους 1184, ὅτι ταῦτο, σύμφωνα πρὸς τὰς ἀκόμῃ εἰς τὸ Βυζάντιον τοῦ 12ου αἰῶνος κρατούσας ἀρχάς, παραχωρεῖ περιοχὴν τινα εἰς πρόνοιαν μὲ τὰς ἐν αὐτῇ προσόδους, χωρὶς ν' ἀναγνωρίζῃ εἰς τοὺς δικαιούχους ἐξουσίαν τινὰ πολιτικῶν χαρακτῆρος. Ἡ διὰ τοῦ μακροῦ χρόνου ὁμῶς ἄνευ ἐμποδίων— διότι ἐσβήσεν ἐν τῷ μεταξύ ἡ κυριαρχία τοῦ Βυζαντίου εἰς τὴν Κρήτην—ἀσκήσις ἐξουσίας, ἐδημιούργησε δίκαιον, καὶ τὸ κλονιζόμενον τοῦτο δίκαιον ζητεῖ ἡ οἰκογένεια νὰ στερεώσῃ.

42. Z. v. Lingenthal σ. 227 ἴδε ἀν. σ. 27.

43. Ἰδε ἀν. σ. 27.

44. Aus der ges. u. Liter. der Palaiologenzeit σ. 41.

45. Περί τῶν ἐκκλησιαστικῶν κτημάτων γίνεταί λόγος εἰς τὸ κύριον μέρος.

46. Brentano, Byzant. Volkswirtschaft σ. 27 καὶ ἐπ. 49 καὶ ἐπ.

47. Esmein σ. 246 καὶ ἐπ. Esmein ὅλον τὸ κεφ. Les Villes σ. 295 καὶ ἐπ.

48. Ἰδε Τσοποτοῦ: Γῆ καὶ Γεωργοὶ σ. 30 καὶ ἐπ.

49. Σημασίαν ὑφίστην διὰ τὴν γνώσιν τῶν κατὰ τὴν Βυζαντινὴν Αὐτοκρατορίαν εἰς τὰς παραμονάς τῆς ἀλώσεως, ἔχει τὸ Χρυσόβουλλον τοῦ Ἀλεξίου Γ' Ἀγγέλου τῶν πρὸς τὴν Βενετιανήν παραχωρήσεων τοῦ 1199 ἢ (98), σωζομένου μόνον εἰς τὴν Λατινικὴν γλῶσσαν, ἐν ᾧ καταριθμοῦνται αἱ διοικητικαὶ περιφέρειαι τῆς Αὐτοκρατορίας (καλοῦμαι πλέον ἐπαρχίαι καὶ ὄχι θέματα) καὶ τὰ ἀναγνωριζόμενα εἰς τοὺς Βενετούς (ἴδε κατ.) ἑξαιρετικὰ δίκαια, τὰ οὐσιαστικῶς ἐκμηδενίζοντα τὴν βυζαντινὴν κυριαρχίαν ἴδε IGR (Ζέπου) I σ. 469—480 καὶ Dölger 12 ἐτ. 1198 ἀρ. 1647. Λεπτομερῆ ἀναλύσιν τοῦ Χρυσοβούλλου τούτου δημοσιεύει ὁ

Ζακυνθινὸς εἰς τὴν ΣΔ. Β. Σ. (1941) σ. 208 καὶ ἐπ. Ἡ συνεχιζομένη αὕτη μελέτη (1948 σ. 42 καὶ ἐπ., 1949 σ. 3 καὶ ἐπ.) σκοπεῖ νὰ ἐρευνήσῃ τὸ ζήτημα τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας τοῦ Βυζαντίου. Ὁ ἀποβῆ δὲ ἀσφαλῶς χρήσιμος ὁδηγὸς εἰς τοὺς μελετώντας τοὺς ἐν πολλοῖς ἀγνώστους ἀκόμῃ εἰς τὰς λεπτομερείας τῶν καὶ τὸν φεουδαλικὸν τῶν χαρακτῆρα χρόνους τῶν Παλαιολόγων ἴδε καὶ τὴν κρίσιν τοῦ Dölger B. Z. (1942) σ. 326 καὶ ἐπ. Καὶ αὕτη αὕτη ἡ μεταξὺ Βενετίας καὶ Σταυροφόρων κατὰ Μάργλιον τοῦ 1204 γενομένη περὶ διανομῆς τοῦ Βυζαντίου συνθήκη, μετὰ τῶν παραρτημάτων αὐτῆς, τῶν τριῶν Ἐπιμέτρων καὶ τῶν διαφόρων ἐπιγενομένων μεταξὺ τῶν ἀρχικῶν συμβαλλομένων πράξεων ἀποτελοῦν σπουδαίας πηγὰς. Τὰ ἐγγραφα ταῦτα ἐδημοσιεύθησαν εἰς τὴν σειρὰν τοῦ Tafel und Theomas: Urkunden zur älteren Handels und Staatsgeschichte des Republik Venedig, Wien 1855 Tom I σ. 444—501, περιέχουν δὲ πολυτιμώτατας πληροφορίας. Ἡ ἄκρα λεπτομέρεια ἀποδεικνύει ποῖαν ἀκριβῆ γνώσιν εἶχον οἱ Βενετοὶ τῆς Βυζαντινῆς διοικήσεως, τῶν παραχωρήσεων εἰς ἃς εἶχον στέρξει οἱ Αὐτοκράτορες πρὸς συγγενεῖς καὶ φίλους, τῶν εἰς διάφορα τμήματα τῆς ἐπικρατείας ἐγκαθιδρυμένων δυναστῶν, τοῦ μέτρου τῆς ἐξαρχιεύσεως τῶν ἀπὸ τὴν διοίκησιν, τῆς γεωγραφίας τῆς Ἑλληνικῆς Χερσονήσου, τῶν ἐπικαίρων ταύτης σημείων καὶ τῶν νήσων τοῦ Ἀρχιπελάγους, ἡ πολιτικοοικονομικὴ σημασία τῶν ὁποίων ὑπῆρξε σπουδαία τάτη καθ' ὅλους τοὺς ἐπομένους αἰῶνας. Ἀπὸ τὴν περιγραφὴν αὐτὴν πληροφοροῦμεθα τὰ ὅρια καὶ τὰ ὀνόματα πλείστων περιοχῶν, μὲ τοὺς εἰς οὓς ἀνήκουν ἀρχοντας ἢ τὰς μονὰς ὡς καὶ τὰς παραχωρήσεις μεγάλων γεωκτησιῶν αἱ ὁποῖαι κατὰ καιροὺς ἐγίναν εἰς μέλη τῆς δυναστείας, ἡ ὁπαδὸς αὐτῆς, ἀμειφθέντας διὰ τὰς ὑπηρεσίας τῶν εἰς δυσκόλους περιστάσεις. Ἄνευ τῶν στοιχείων αὐτῶν οὐδὲν θὰ ἐγγωρίζομεν, διότι αἱ βυζαντιναὶ πηγαὶ εἰς τὰς στιγμὰς τῆς πλήρους ἐκείνης ἀναρχίας, ἡ ἐχάθησαν ἡ σιγοῦν. Βεβαίως πλείστα σημεῖα παραμένουν σκοτεινὰ—σχετικῶς καὶ πρὸς τὰ γεωγραφικὰ ὅρια τῶν περιφερειῶν καὶ τὴν δικαιοδοσίαν τῶν ἀρχόντων. Ἰδε ἐνδεικτικῶς σ. 470. «Proeterea quae in Methonensi regione ad Branan et lautacenum graecorum dyhastas, olim pertinerent quaeque Augustae Kyrocherinae (Κυρὰ Εἰρήνη) Alexi Angeli fratricidae Imperatoris filios totales fuerant. Περιέρχεται μεταξὺ τῶν ἄλλων «domini Ducis et communis Venetie» Nicopola cum pertinentia de Arta, de Aechello, de Anatolico et de ceteris archondorum et monasteriorum» δηλ. τῶν συναφῶν ἀρχονταρίων ἡ ἀρχονταρικὴ σ. 471 καὶ ἐπ. Εἰς τὸ κείμενον τῆς συνθήκης «Partitio Romaniae» σ. 464 καὶ ἐπ. καὶ εἰς τὰ Ἐπίμετρα σ. 489 ἐπανέρχεται συχνὰ ἡ λέξις «pertinentia», ἥτις εἶναι ἡ λατινικὴ ἀπόδοσις τῆς ἑλληνικῆς λέξεως «ἐπίσχεψις». Ἀρχικὴ ταύτης ἐννοία φαίνεται εἶναι κατὰ Lingenthal Εἰσ. XIV ἐπιθεώρησις οἰκονομικῆς περιφέρειας. Κατέληξεν ὁμῶς νὰ

σημαίνει γενικώτερον την Διοίκεισιν μεγάλων κτημάτων τοῦ Στέμματος, εἴτε ἀνηκόντων ἀκόμη εἰς αὐτό, εἴτε παραχωρηθέντων εἰς τρίτους, ἴδε Dölger Finanzverw. σ. 151 καὶ ἐπ. Ἐκ τῆς μακρᾶς ἀριθμώσεως τῶν «ἐπισκέψεων» προκύπτει ὅτι ἀπέραντοι ἐκτάσεις δημοσίας γῆς εἶχον χαθῆ διὰ τὸ Κράτος, ἐξελιχθῆ δὲ εἰς αὐτοτελῆ καὶ ἀσύδοτα σώματα περιελθόντα εἰς τρίτους, ἀσκοῦντας πεπερασμένην τινὰ δικαιοδοσίαν.

50. Ν. Χωνιάτης σ. 707 καὶ ἐπ. 800-840. Δείγμα τοῦ συσσωρευθέντος πλούτου εἶναι καὶ ὅσα γράφει ὁ Καντακουζηνός Β' σ. 185 περὶ τῶν εἰς τὰς γαίας του εὐρισκομένων ζώων «Βοσκημάτων δὲ βοῶν μὲν ἀγέλαι πολλαί, ἐς πεντακισχίλιας ἔχουσαι νομάδας» ζεύγη δέ, οἷς ἐχρήτο πρὸς τὰς γεωργίας χίλια ἵπποι θήλειαι νεμόμεναι πεντακόσiai πρὸς δισχίλιας, κάμηλοι διακόσiai, ἡμίονοι τριακόσiai, ὄνοι δὲ πεντακόσiai· συβάσια δὲ εἰς πέντε μυριάδας, ἔχοντα συνὼν καὶ προβάτων μυριάδες ἐπτά...» δηλ. τὰ κτήματα διὰ τὰ τρέφουν τοιοῦτον ἀριθμὸν ζώων πρέπει νὰ ἦσαν ἀπέραντα. Προσθίεται δὲ διότι αὐτὰ ὅλα, ὅταν μὲ τὴν ἦταν ἡλθεν ἡ καταδρομὴ τοῦ ἀφρηέθουσαν—«ὦν ἀπάντων ἐν χρόνῳ ἀποστερηθεὶς βραχεῖ, οὐδὲν ἀγενεὲς ἢ μικρόψυχον ἐφθέγγατο»!

51. Ἴδε καὶ Gregorovius Ἰστ. τῆς Πολ. τῶν Ἀθηνῶν μετ. Λάμπρ. I σ. 272 καὶ ἐπ. 290 καὶ ἐπ. 332 καὶ ἐπ. καὶ Hopf σ. 180 καὶ ἐπ.

52. Ἴδε Hertzberg—Καρολίδου II σ. 584 καὶ ἐπ.

53. Ostrogorsky σ. 358. 361. 366. 380.

54. Ὑποστηρίζουν τοῦτο οἱ Θερεϊανός Ἀδ. Κοραῆς I σ. 35 καὶ Ἀδαμαντίου ΔΙΕ VI σ. 458. Τὴν γνώμην αὐτὴν ἀσπάζεται καὶ ὁ Παπαρηγόπουλος Στ. σ. 77 καὶ ἐπ.

55. Ἐκδ. Βόννης τόμ. 2 σ. 176 καὶ ἐπ. «οἱ στασιασταὶ—γράφει μὲ περιφρόνησιν—ὡς ἐπὶ πολλῶν τῶν ἀπορωτάτων καὶ λωποδυτῶν καὶ τοιχωρύχων ὄντες αὐτοὶ τε ὑπὸ τῆς πενίας ἀναγκάζομενοι οὐδὲν εἴασαν ἀτόλμητον...»

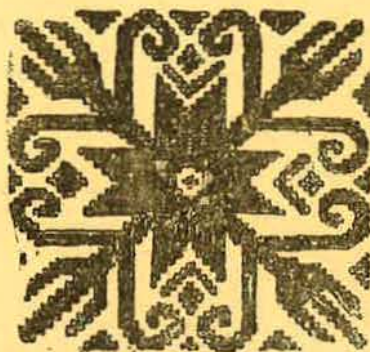
56. Ἴδε Tafrali Thessalonique au XIX S. σ. 225 καὶ Vasiliev II σ. 386. Δαυνηλίδου σ. 70 Κορδάτου. Ἡ κομούνα τῆς Θεσσαλονίκης (Ἀθῆναι 1928).

57. Ἐκδ. Βόννης τόμ. 2 σ. 796 «Στάσις γὰρ ἐκ πολλοῦ κατεῖχεν αὐτὴν καὶ Ζηλωτῶν οὐτως πῶς ὀνομασμένον ἄθροισμα τῶν ἄλλων ἐπρώτευσ· καὶ ἦν πρὸς οὐδεμίαν τῶν πολιτειῶν τὴν μίμησιν ἀναφέρουσα... ἀλλὰ ὀγκοκρατία τις ξένη τις καὶ οἷα φέροι ἂν καὶ ἄγοι τὸ αὐτόματον...»

58. Ἴδε Μελέται Α' σ. 236—339.

59. Μελέται Α' σ. 340 καὶ ἐπ.

60. Das Feudalsystem schafft aus Organen der Staatlichen Centralregierung selbständige lokale Gewalten» Jellinek σ. 619. Ἴδε καὶ Kötzschke σ. 325.

ΑΠΟ ΤΟ ΑΡΧΕΙΟ ΤΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΔΙΟΜΗΔΗ

Ο κ. Κ. Θ. Δημαράς έγραψε τελευταία στο «Βήμα» πώς για τη μελέτη και τη γνώση της νεοελληνικής Ιστορίας είναι άτύχημα που ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΔΙΟΜΗΔΗΣ δεν έγραψε απομνημονεύματα.

Ξέρω πώς λογάριζε να τὸ κάμη και πάντα τὸ ανέβαλλε. Ἡ δράση του, πλατειά και πολύπλευρη, συνεχιζόταν ὡς τὴν τελευταία του πνοή. Αἰσθανόταν ἄλλωστε τόσο πολὺ ζωντανός, πού δεν σκεπτόταν διὰ μπορούσε τὸ τέλος νὰ ἦταν τόσο κοντά. Γράφοντας δικὰ του ἀπομνημονεύματα, θ' ἔγραφε πραγματικά τὴν πολιτικοοικονομική Ιστορία τῶν τελευταίων χρόνων, μέσα στὰ ὁποῖα ἀναγκαστικά θὰ προβαλλόταν ὁ ἴδιος ἔντονα, σὰν ἕνα ἀπὸ τὰ πρὸ σημαντικά, τὰ πρὸ φωτεινὰ πρόσωπα πού τὴν δημιουργοῦσαν. Ἡ ὑπερβολικὴ μετριοφροσύνη του τὸν ἔκανε νὰ μὴν καταπιαστῇ καὶ μὴν τέτοια προσάθεια, γιατί δὲ θὰ μπορούσε τελικά νὰ ἀποφύγῃ νὰ γράψῃ γιὰ τὸν ἑαυτὸ του, ὅσο κι' ἂν εἶχε τὴ μεγάλη δεξιότητα νὰ ἀφαιρῇ ἀπὸ τὴν ἀφήγησή του καὶ νὰ ξεθωριάξῃ κάθε τι πού εἶχε σχέση μὲ τὸ προσωπικὸ στοιχείο, γιὰ νὰ προβάλλῃ καὶ τονίξῃ τὰ οὐσιαστικά γεγονότα.

Ἄφησε ὅμως ἕνα πολὺτιμο ἀρχεῖο, πού ἀπλώνεται ἀπὸ τὰ 1909 ὡς τὰ 1950, χρόνο τοῦ θανάτου του. Πρὶν ἀπὸ δυὸ-τρία χρόνια ἀφάιρσε ἀπ' αὐτὸ ὅσα νόμιζε πὼς δὲν ἦταν οὐσία.

Ἀφοῦ στὰ 1950 ἀπαλλάχτηκε ἀπὸ διάφορα ἀξιώματα καὶ ἐιδικὲς ἀπασχολήσεις, γύρισε μὲ μεγαλύτερη θέρμη στὶς Βυζαντινὲς μελέτες του, τίς ὁποῖες ἄλλωστε ποτὲ δὲν ἐγκατέλειψε. Δὲ σταμάτησε ὅμως κι' ἔναν ἀγῶνα ἐπίμονο, πού ἀπὸ χρόνια εἶχε ἀναλάβει, καὶ πού ἀφορούσε τὴν οικονομικὴ ἀνασυγκρότηση, μὲ τελικὸ σκοπὸ νὰ ἀνοίξῃ ἡ Ἑλλάδα μὲ τίς ἴδιες τῆς δυνάμεις τὸ δρόμο σ' ἕνα καλύτερο μέλλον γιὰ τὸ λαὸ τῆς. Ἐσκόπευε τότε νὰ τακτοποιήσῃ τὸ ἀρχεῖο του καὶ νὰ τὸ συμπληρώσῃ μὲ ἀναμνήσεις του καὶ μὲ ἄλλα στοιχεῖα πού θάλειπαν. Μὰ τοῦτο τὸ τελευταῖο ἔμεινε σκέψη μόνον, γιατί ὁ θάνατος τὸν πρόλαβε.

Ἡ ἀρχὴ τῆς δράσης του συμπίπτει χρονικά μὲ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1909 καὶ τὴν ἐμφάνισή τὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς Ἑλλάδας τοῦ Μεγάλου Κρητὰ Πολιτικοῦ, κάτω ἀπ' τὴν ἰδεολογικὴ σημαία τοῦ ὁποῖου ἀδίστακτα τάχθηκε πιστὸς ἀγωνιστής. Ἡ μεγαλουργία τοῦ Ἐλευθέριου Βενιζέλου καὶ ὁ

ἐθνικὸς διχασμὸς τὸν βρίσκουν στὴν ἀκμὴ τῆς δράσης του, πού συνεχίζεται ἔπειτα δίχως διακοπὴ ὡς τὰ 1950 ἀνάμεσα σὲ ἐθνικὲς περιπέτειες καὶ καταστροφές, μὲ ἐλάχιστες ἀνάπαυλες ἀπὸ σύντομα διαστήματα εἰρήνης καὶ ἐθνικῆς εὐημερίας.

Τὸ ἀρχεῖο τοῦτο, θὰ ἔπρεπε νὰ ταξινομηθῇ, κι' ὅσο εἶναι καιρὸς νὰ συμπληρωθῇ. Θὰ φωτίσῃ ἀπὸ πολλὰς πλευρὰς τὴν Ιστορία τῶν τελευταίων πενήντα χρόνων καὶ γιὰ τὸν μελετητὴ τῆς θὰ εἶναι πολὺτιμο βοήθημα, ἀπαλλαγμένο ἀπὸ ἀνακρίβειες καὶ παρανοήσεις.

Μελετώντας τὸ ἀρχεῖο του, βρίσκει κανεὶς στὸ λόγο του, ὅλες τίς ἀρετὲς τῆς σκέψης καὶ τῆς κομψῆς καὶ χαριτωμένης ἔκφρασης. Ἡ συνθετικὴ καὶ μαζὶ μὲ τὴ σαφήνεια καὶ τὸ ὠραῖο ὕφος, ἡ πεποίθησις στὶς ἰδέες χωρὶς δογματισμὸ καὶ χωρὶς φανατισμὸ, ἡ ἀντικειμενικὴ ἐπιστημονικὴ ἀντιμετώπισις, ἡ ἐλλειψὴ πάθους ἢ στεῖρας κριτικῆς, ἡ δημιουργικὴ φαντασία, ἡ αἰσιοδοξία, ἡ ἀγάπη στὸν ἄνθρωπο καὶ στοὺς νέους, ἡ δημοκρατικὴ συνείδησις, ἡ μετριοφροσύνη, ὅλα αὐτὰ συναντῶνται χωρὶς φόρτο, ἀλλὰ καὶ χωρὶς στόφο. Ἀπέδειξε μὲ τὸ γραπτὸ ἢ προφορικὸ του λόγο, διὰ ὑπάρχει τρόπος νὰ χειρίζεται κανεὶς θέματα, πολιτικά, οἰκονομικά, κοινωνικά, Ιστορικά, ἐκτεταμένα ἢ σύντομα, σημαντικά ἢ περιωρισμένης σημασίας, χωρὶς νὰ κουράξῃ μὲ ἀριθμοὺς ἢ μὲ ἀκατάληπτους συλλογισμοὺς, κι' ὅμως νὰ κατορθῶναι νὰ συγκινήσῃ καὶ νὰ πείθῃ. Εἶναι τόσο σπάνιο αὐτό. Τοῦτο καὶ μόνον θάφτανε νὰ τὸν ἱκανοποιήσῃ στὴ ζωὴ του.

Σὰ συμβολὴ πιά τοῦ ἴδιου στὸ ἀναμνηστικὸ τεῦχος πού τοῦ ἀφιερῶνται ἡ «Νέα Ἑστία», ἃς μνημονευσθῶν μόνον, ἀφοῦ τέσσερα πέντε ἐπιτρέπει ὁ χώρος νὰ δημοσιευθῶν, πρόχειρα σταχυολογημένα ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο του, μερικά γράμματα ἀπὸ ἀλληλογραφία του μὲ πρόσωπα πού ὅλα σχεδὸν ἔχουν περάσει, ὅπως κι' αὐτός, στὴν Ιστορία, καθὼς καὶ μερικά ἄλλα κείμενά του, πού δὲν εἶναι πολὺ γνωστά.

Ἀνάμεσα σ' αὐτὰ δὲν περιλαμβάνονται ἐκεῖνα πού ἀναφέρονται στὰ ἐντελῶς τελευταῖα χρόνια, γιατί βρίσκονται πολὺ κοντὰ μας ἀκόμη τὰ πρόσωπα καὶ τὰ πράγματα. Καλύτερα νὰ μείνουν γιὰ κάμποσο ἀκόμη στὴ σκιά. Ἡ πρόωρη δημοσιότητα τοὺς καὶ ἀναταραχὴ μπορούσε νὰ φέρῃ ἀπὸ μοιραῖες ἀντιδράσεις καὶ δὲν ἀποκλείει καὶ κάποιο

κίνδυνο γενικώτερης ζημιάς.

Παραλείπονται επίσης και εκείνα που έχουν σχέση αποκλειστικά με δυό θέματα, που ιδιαίτερα τόν απασχολούσαν, δηλ. τὰ οικονομικά και τὰ βυζαντινά. Με τὸ εἰδικό τους περιεχόμενο θὰ ἐνδιέφεραν περισσότερο ἐκείνους που εἰδικὰ ἀσχολοῦνται με αὐτὰ καὶ ἐξ ἄλλου τὰ περισσότερα εὐρίσκονται δημοσιευμένα ἢ σὲ ἐκδόσεις δικῆς του καὶ ἰδρυμάτων που διοίκησε ἢ σὲ ἐφημερίδες που ἔδινε τὴ συνεργασία του.

Κι' ἀκόμη δὲν βρίσκονται ἀνάμεσα σ' αὐτὰ γράμματα ἀπὸ τὴν καθαρὰ ἰδιωτικὴ του με συγγενεῖς καὶ φίλους ἀλληλογραφία, τόσο χαριτωμένη καὶ ἀξιαγάπητη. Ἀφήνει νὰ ξεχύνονται πλούσια μέσα σ' αὐτὴν αἰσθηματικά λεπτά κι' εὐγενικά, ἕνα φῖνο καὶ ἀγαθώτατο χιοῦμορ, αἰσθητικὴ παρατηρητικότητα καὶ περιγραφή, καλωσύνη, ἀνθρωπιά, ἀπλότητα. Δὲν κρύβει ὁ ἀγαπητὸς ἐπικούρειος, που ἤξερε νὰ γίνεται στωϊκὸς στὶς δυσκολες στιγμές, τὸ ρωμαντισμὸ του καὶ τὴν ἀγάπη του στὴ γυναικα μαζί με μιὰ ραφιναρισμένη διάθεση καὶ ἱκανότητα νὰ γεύεται ὅλες τὶς χαρὲς τῆς ζωῆς.

Ἀρχίζουμε ἀπὸ τὰ 1909 καὶ γιὰ νὰ γνωρίσουμε καλύτερα αὐτὸν καὶ τὴν ἐποχὴ του, δίνουμε κομμάτια ἀπὸ γράμμα που τοῦ γραφε ἀπὸ τὸ Ἀργυροκάστρο, στὶς 8 τοῦ Σεπτεμβρίου 1909, ὁ ἀγαπητὸς του φίλος Νίκος Μαυρουδῆς, ὁ κατόπι Μόνιμος Ὑφυπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν.

«... Τὶς πίκρες γιὰ τὶς ἐθνικὲς μας ταπεινώσεις τῆς κατὰπια, Ἀλέκο μου, ἔδω σ'τὴ μοναξιά κόμπο κόμπο καὶ με ἐπηρεάσαν πολὺ (μεταξὺ μας αὐτὰ παρακαλῶ καὶ χωρὶς ἀπάθειες καὶ Ἀθηναϊκὰ μειδιάματα) ὥστε νὰ παρακολουθῶ με ἐνθουσιασμό τὸ μισὸ κίνημα τῶν Ἀξιωματικῶν καὶ νὰ ἀρχίζω (ἴσως ἡ ἀνάγκη ἐσωτερικῆς ἐμψυχώσεως τὸ καλεῖ) νὰ ἐλπίζω ὅτι ἦρθε ἡ στιγμή κάποιου ζωντανέματος.

Περισσότερο αὐτὴ ἡ σκέψι με ἔφερε νὰ σκεφθῶ (ἴσως καὶ ἀπὸ ἀπελπισία) σὲ σένα καὶ νὰ νομίσω ὅτι ἦρθε μιὰ καλὴ στιγμή νὰ κουνηθῆς καὶ σὺ λιγάκι γιὰτὶ με τὰ προσόντα ποῦχεις, με τὴν πολλὴ σου εὐσυνειδησία, καὶ τὰ πολλὰ σου καλά διαβάσματα, με τὴν καθαρὰ σου κρίσι, με τὴν ὑπολάνθανουσα μπαγαποντιά σου (δὲν ἀστειεύομαι καὶ τὴν μνημονεύω εὐχαρίστως ὡς προσόν) πρέπει νὰ ἐργασθῆς ὅχι βέβαια γιὰ νὰ πάρωμε τὴν Θεσσαλονίκη ἀλλὰ γιὰ νὰ τρῶμε σ'τὸ μέλλον τὸ προσεχὲς λιγώτερες ταπεινώσεις, λιγώτερος ἐξευτελισμούς. Νομίζω ὅτι οἱ ἀπὸ τῆς σαπίλα πνιγμένοι ἀλλὰ μὴ σαπιόμενοι δλότελα νέοι ἀνθρώποι εἶχαν μιὰ καλὴ εὐκαιρία νὰ ξεπεταχθοῦν καὶ νὰ ὠφεληθοῦν ἔστω καὶ λίγο...

Σὲ συμβουλεύω καὶ ἀπαιτῶ... χωρὶς νὰ σοῦ χρειάζεται καὶ πολὺ μελέτη ἐπὶ τῶν γεγονότων καὶ τῆς καταστάσεως νὰ πῆσες σὲ μιὰ καλὴ μελετημένη ἐπιστημονικὴ

ἀλλ' ὅχι πολὺ βαρεὶα ἀρθρογραφία καὶ σὲ δικὰ μας ἀλλὰ καὶ σὲ ξένα φύλλα με φαρδεῖα πλατεῖα τὴν ὑπογραφή σου. Τί θὰ γράψης τὸ ξέρεις καλλίτερα ἀπὸ μένα. Θὰ ἐξηγήσης καὶ πῶς ἔγινε ἡ ἐπανάστασις αὐτὴ καὶ πῶς δὲν ἦτανε δυνατόν παρὰ νὰ γίνῃ καὶ πῶς ἀσφαλῶς θὰ ἐπεκταθῇ γρήγορα εἰς γενικὴν ἂν δὲν γίνῃ ὀλοταχῶς ἡ ἀνόρθωσις εἰς τοὺς κλάδους ὅλους.

Θὰ μιλήσης οικονομολογικά ὅσα ξέρεις. Καὶ τέλος, ἂν ὅχι πρῶτα, θὰ συνδέσῃ αὐτὰ ποῦ συνδέονται τὸ στρατὸ με τὴν Ἐξωτερικὴ Πολιτικὴ καὶ θὰ πῆς ὅτι ἡ δευτέρη ἔχει χειρότερα χάλια ἀπὸ τὸν πρῶτο...

Ἀῤῥιο θὰ πολιτευθῇ σ'τῆς Σπέτσες καὶ θὰ πετύχῃ. Ἄν ὅχι τίποτε ἄλλο ἐτόίμασε τοῦλάχιστο τὸ δρόμο σου. Γράψε γράψε γράψε. Ἄνοιξε δρόμο. Φώναξε. Κουνήσου. Κούνησε. Ἐπαναστάτησε. Θέλω νὰ σὲ ἴδω γρήγορα ψηλά. Εἶσαι καλλίτερος ἀπὸ τοὺς ἄλλους... εἶδα τὶς τελευταῖες ἐφημερίδες ὅπου ξαφνικὰ σὲ εἶδα νομάρχῃ καὶ μέλος μιᾶς ἐπιτροπῆς, τοῦλάχιστον σὲ εἶδα ὅπως-δήποτε ζωντανὸ πολιτικὸς στὴν Ἀθήνα...»

Βουλευτὴς στὰ 1910 στὴ Β' Ἀναθεωρητικὴ Βουλὴ με ἀρχηγὸ τὸν Ἐλευθέριο Βενιζέλο, μιλώντας πάνω σὲ νομοσχέδια γιὰ τὴν ἐκπαίδευση, ἔλεγε :

«... Ἡ στοιχειώδης ἐκπαίδευσις ἀφορᾷ τὴν μεγάλην πλειονότητα τῶν κατοίκων τῆς Ἑλλάδος καὶ ἰδίᾳ τοὺς ἀγρότας, οἵτινες κατὰ κανόνα εἰς αὐτὴν θ' ἄρκεσθουν. Ἀλλὰ ὁ ἐπίσης σπουδαῖος ἀριθμὸς τῶν Ἑλλήνων ὅστις ζητεῖ ν' ἀναπτυχθῇ εὐρύτερον, διότι ἡ εὐρύτερα ἀνάπτυξις θὰ τὸν βοηθήσῃ νὰ ἀναλάβῃ μᾶλλον ὀπλισμένος τὸν τραχὺ τῆς ὑπάρξεως καὶ ἐπικρατήσεως ἀγῶνα, ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς τῶν Ἑλλήνων, θὰ εἶναι ἄδικον ἂν μείνῃ με ὅσα ἐφόδια τοῦ παρέχει σήμερον ἡ μέση ἐκπαίδευσις. Εἶναι ἀνάγκη αἱ κλασσικαὶ σπουδαὶ νὰ ρυθμισθοῦν οὕτως ὥστε οἱ ἀπόφοιτοι τῶν γυμνασίων νὰ εἶναι πράγματι εἰς θέσιν νὰ εἰσδύουν εἰς τὸ βάθος τῶν νοημάτων καὶ εἰς τὸ αἰσθητικὸν ἰδίᾳ κάλλος τῶν κλασσικῶν συγγραφέων καὶ ν' ἀποκτήσουν οὕτω πράγματι τὴν ἀνθρωπιστικὴν ἐκείνην μὀρφωσιν, ἥτις καὶ τὸ νοῦν εὐρύνει καὶ τὴν ψυχὴν ἐνισχύει δίδουσα ἐν συνόλῳ δύναμιν εἰς τὸν κεκτημένον αὐτὴν ἀλλ' ἐπίσης νὰ ἔχουν ἀποκτήσῃ τὰ ἐπιστημονικὰ καὶ τεχνικὰ ἐκεῖνα ἐφόδια τὰ ὅποια σήμερον δὲν ἔχουν καὶ τὰ ὅποια ὁσημέραι καθίστανται μᾶλλον ἀπαραίτητα.

Ἡ μέση ἐκπαίδευσις οὕτε πρέπει οὕτε ἡμπορεῖ νὰ μείνῃ εἰς ὁ σημερινὸν ὅμιρον εὐρίσκεται. Ἀνάγκη νὰ καταστῇ κατὰ πολὺ βαθύτερα καὶ ἐκτενεστέρα.

... Τὰ Πανεπιστήμια δὲν ἔχουν μόνην ἀποστολὴν νὰ μεταδίδουν εἰς τοὺς σπουδάζεις, ζώντας τὰς ἀναγκαιοῦσας εἰς αὐτοὺς γνώ- Ἀλλὰ καὶ νὰ συμβάλλουν εἰς τὴν νέαν ἔρευναν. Τὰ Πανεπιστήμια εἶναι ὅχι μόνον διδασκαλικά ἀλλὰ καὶ ἐπιστημονικὰ ἐργαστήρια.

Πρὸς τοὺς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ διδάσκοντας προβάλλεται ἡ ἀξίωσις καὶ αὐτοὶ δημιουργικῶς ἐν τῇ ἐπιστῇ νὰ ἐργάζωνται καὶ τοὺς σπουδάζοντας νὰ καθοδηγῶσι εἰς ὁμοίας ἐργασίας. Δὲν ἀρκεῖ ἡ ἀπὸ καθέδρας διδασκαλία ἀλλ' ἀπαιτεῖται ἡ συνεργασία διδασκάλου καὶ σπουδαστοῦ πρὸς ἔρευναν.

Σὲ μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ στίς 13 τοῦ Σεπτεμβρίου 1910 στὸ Γ. Στρέϊτ, Πρόξυ τότε στὴ Βιέννη, ἐνῶ μιλεῖ συγκρατημένα ὁ πόνο γιὰ τὸ χαμὸ ἀδελφοῦ ἀγαπητοῦ, τοῦ γαμβροῦ τοῦ Ι. Λάππα, συζύγου τῆς ἀδελφῆς τοῦ Μαρίνας, βρίσκεται ἡ εὐκαιρία νὰ προσφερθῶν μετ' ἀβρότητα στὴν Κυρία Στρέϊτ λίγα εὐγενικά λόγια:

«...Λυπηραὶ περιστάσεις μ' ἐβίβασαν ἀμελητὴ νὰ σπεύσω εἰς Γενεύην, ὅπου ὁ ἀγαπητός μου γαμβρὸς ἐξηντηλέμενος πλέον ἀπὸ τὸ μαρτύριον τῆς ἀσθενείας, ἀνεπαύθη ἡρέμα. Ἐσπευσα νὰ εὐρεθῶ πλησίον τῆς ἀδελφῆς μου, ἡ ὁποία μόνη εἰς οὕτω τραγικὰς στιγμὰς, ὑπέρποτε εἶχεν ἀνάγκην τῆς παρουσίας καὶ ἐμψυχώσεώς μου. Ἐκλείσει δι' ἐμέ ὁλόκληρος εἰκοσαετής περίοδος ζωῆς γεμάτη χαρὰς καὶ λύπας κοινὰς μετ' ἀδελφοῦ προεσβυτέρου, μεθ' οὗ ἀμοιβαία ἀγάπη καὶ τρυφερότης ἀδελφική με συνέδεεν. Ἡ βία αὐτῇ ἐπαφῇ πρὸς τὰς σκληρὰς τραχύτητας τῆς φύσεως, ἡ ἀλογος αὐτῇ ἀρπαγὴ ἀπὸ τὸ στενὸν σας περιβάλλον προσώπων τὰ ὁποῖα ἐμάθατε ν' ἀγαπᾶτε, εἰς τὰ ὁποῖα ἐσυνθηθισατε εἰς δυσκόλους περιστάσεις ν' ἀποκουμβάτε ὡς εἰς ἄλλον ἑαυτὸν σας δυνατότερον, μετ' ἐμίζει μετ' ἐμὲ βαθεῖαν λύπην καὶ μοῖ ἀφαιρεῖ ὅλην ἀπὸ τὸ θάρρος ποῦ χρειάζεται ὡς ἀπαραίτητος συνόδος τῆς ζωῆς.

Εὐρίσκεσθε ἤδη ἐν μέσῳ τῶν νέων σας καθιζόντων ὕψηλων καὶ ὥραιων. Αὐτοκέφαλος σχεδὸν καὶ κύριος ἐντὸς εὐρυτάτου πλαισίου, νὰ διδῆτε εἰς τὴν ἐνέργειάν σας κατεύθυνσιν καὶ περιεχόμενον. Εὐθύνῃ ἐλαφρὰ διὰ τοὺς κούφους, βαρυτάτη δι' ὅσους, ὅπως σεῖς, ἔχετε ζωηράν τὴν ἀντίληψιν τοῦ ἔργου ὅπερ ἀνεδέχθητε καὶ ἄγρυπνον τὴν συνείδησιν τῆς εὐθύνῃς τῶν ἀποτελεσμάτων...

Φιλῶ τὸ χερί τῆς κ. Στρέϊτ. Εἰς τὴν νέαν ζωὴν—δι' αὐτὴν ἐπανάληψιν παλαιότερας διακοπείας μόνον—θὰ ἐξακολουθήσῃ παρέχουσα εἰς τὸν σύζυγον, ὅλα τὰ πολυτίμα πλεονεκτήματα συντρόφου ἀνεκτιμήτου. Ἀπὸ τὰς δάφνας ποῦ ἔως τώρα ἐδρέψατε καὶ μέλλετε νὰ δρέψητε, δώσατε μερικὰ φύλλα εἰς τὴν Καν Στρέϊτ. Τῆς ὀφείλονται, διότι ἴσως εἶναι καὶ ἡ πρώτη αἰτία τῶν ἀγαθῶν τοῦ παρόντος καὶ μέλλοντος».

Ὑπουργὸς τῶν Οἰκονομικῶν στοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους ἔγραφε στὸν Πρωθυπουργὸ Ἐλευθέριον Βενιζέλον στίς 15 τοῦ Δεκεμβρίου 1912 σχετικὰ μετ' οὓς ἀγῶνες καὶ τὰ δνεῖρα γιὰ τὴν ἱκανοποίησιν τῶν ἐθνικῶν διεκδικήσεων:

«Σεβαστέ μοι κ. Πρόεδρε,

... Χρόνος μᾶς φαίνεται ἀφ' οὗτο ἐφύγατε καὶ φοβούμεθα μήπως παρέλθῃ πολὺς καιρὸς πρὶν νὰ ἔχωμεν ἐνδείξιν τινα τῆς ἐπανόδου σας. Καὶ ἡ ἔλλειψις σας εἶναι πολὺ αἰσθητή.

Ὁ κόσμος ὅλος παρακολουθεῖ μετὰ παλμῶν τὴν ἐν Λονδίῳ δρᾶσιν σας, αἰσθανόμενος δὲ ἑαυτὸν ἐκ τῆς ἀπουσίας σας ὡς ἀπορφανισθέντα, νοσταλγῇ ἐξ ἄλλου τὴν παρουσίαν σας ἐδῶ. Κάποια ἀόριστος συγκίνησις συνέχει τὴν πνοὴν ὅλων ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον. Ἀναμένουν τὴν λύτρωσιν ἀπὸ βαρυτάτου ἐφιάλτου... Βουλγάρου, καθιστάμενου καθ' ἡμέραν θρασυτέρου καὶ ἀντιπαθητικωτέρου διὰ τῶν περὶ Θεσσαλονίκης δηλώσεων εἰς τὸν Εὐρωπαϊκὸν τύπον. Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ συγκεντρῶναι μετ' ἐντάσεως συγκινήσεως, ἀγνώστου ἕως σήμερον, ἡ συνείδησις τοῦ ἔθνους, τὴν προσοχὴν τῆς, ἔτοιμος εἰς τὴν πρώτην στιγμὴν τοῦ κινδύνου νὰ ἐξεγερθῇ ὡς εἰς ἄνθρωπος. Δὲν γράφω λόγια μόνον. Εἶνε τετραραγμένη πολὺ ἡ κοινὴ συνείδησις ἀναγινώσκουσα δηλώσεις Βουλγάρων πολιτευτῶν περὶ Θεσσαλονίκης, δηλώσεις κατηγορηματικῶς ἀρνούμενας τὴν πόλιν ταύτην εἰς τὴν Ἑλλάδα. Καὶ προσμένει ἀπάντησιν εἰς τὴν αὐθάδειαν ταύτην, ἀπάντησιν ὁμοίως κατηγορηματικὴν, διαδηλοῦσαν σαφῶς τὴν ἐλληνικὴν ἀντίληψιν. Καὶ αἰσθάνεται ἡ κοινὴ συνείδησις, ὅτι πολλὰ κατορθῶναι ἡ Βουλγαρία δι' αὐθαδείας καὶ θρασυδειλίας, καὶ πιστεύει ὅτι ὁμοία ἀντίστασις θὰ τοὺς ἀποκρούσῃ διότι καθ' ἡμέραν μανθάνει ἐκ Μακεδονίας, ὅτι ὅπου ἀποφασιστικὴν φάσιν ἐτήρησαν αἱ Ἑλληνικαὶ ἀρχαί, ἐκεῖ καὶ ἀπεχώρησαν αἱ Βουλγαρικαὶ ἀξιώσεις.

...Γράφω τ' ἀνωτέρω, κ. Πρόεδρε, ἐν τῇ πεποιθήσει ὅτι ὑπέρτατον καθήκόν μου εἶναι νὰ τηρήσω ὑμᾶς, μακρὰν εὐρισκόμενον, ἐν ἡμέρῳ τῆς ἀληθινῆς καταστάσεως τῶν πνευμάτων, καὶ νὰ δώσω κατὰ τὸ δυνατόν πιστὴν εἰκόνα τῆς ψυχικῆς διαθέσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ κόσμου. Μ' ἐτιμῆσατε δι' ἐμπιστοσύνης ἄκρας καὶ μοῖ ἐδώσατε θέσιν ὑψηλὴν εἰς τὸ πλευρόν σας. Θὰ ἦτο παράλειψις ἀσύγγραφος ἐκ μέρους μου, ἐάν, τὸ κατὰ δύναμιν, δὲν μετέδιδον ὕμιν πιστῶς, ὅσα αἰσθάνομαι καὶ βλέπω ὀγκοῦμενα περὶ μου...».

Κι' ἔγραφε στίς 14 Ἰουλίου 1913 γιὰ τὴν ὀργάνωσιν τῆς διοικήσεως στίς νέες χώρες τὰ παρακάτω στὸν Στέφανον Δραγοῦμη:

«...Ἐργάζομαι συντόμως εἰς τὴν κατάρτισιν ἐργασίας ἐν ἀπόψει τοῦ ἀμέσου μετὰ τὴν προσάρτησιν μέλλοντος ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἰσχύουσιν ἐν ταῖς νέαις ἐπαρχίαις φορολογικὴν νομοθεσίαν,

...Βεβαίως δὲ θὰ εἶμαι ὁ τελευταῖος ὁστις θὰ ἀξιώσῃ τὴν ἐφαρμογὴν ἀρχῶν συγκεντρωτικῶν. Ἐξ ἐναντίας φρονῶ ἐν πεποι-

θῆσει ὅτι καὶ μετὰ τὴν προσάρτησιν προσήκει νὰ τὰ μωμεν ἐν τῇ διοικήσει ὁδὸν διάφορον τῆς τῶς...

Ξεχωρίζουν μερικά κείμενά του, πού δυστυχῶς δὲν παίρνει ὁ χῶρος γιὰ νὰ δημοσιευθοῦν. Κι' αὐτὰ εἶναι:

Εἰσηγήσεις του στὴ Βουλὴ γιὰ τὸ νομοσχέδιο δῆμων καὶ κοινοτήτων, γιὰ τὸν προϋπολογισμό, κ. ἄ.

Ἕνα γράμμα του στὰ 1913 στὸν Κων. Ρακτιβάν, ὅταν αὐτὸς θιγμένος ἀπὸ κυβερνητικὴ ἀπόφαση παραιτήθηκε ἀπὸ Γεν. Διοικητὴς Μακεδονίας, δείχνει πὼς ἤξερε νὰ ἀπομακρύνει δυσἀρεσκείες καὶ πικρίες ἀναλαμβάνοντας ὁ ἴδιος εὐθύνες κι' ἐκεῖ πού δὲν ὑπῆρχαν μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ καλύψῃ συνεργάτες.

Ποκνὰ γράμματα τῆς ἐποχῆς 1913-1914, πάνω σὲ ἐθνικὰ καὶ οἰκονομικὰ ζητήματα, στὸν 'Ιω. Βαλαωρίτη, Διοικητὴ τῆς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, μὲ τὸν ὁποῖο τὸν ἔδεναν ἀμοιβαία αἰσθήματα φιλίας καὶ βαθειᾶς ἐκτίμησης.

Ἀργότερα, 1914-1915, γράμματά του στοὺς Λάμπρο Κορομηλά, Γ. Στρέιτ, 'Αθ. Ρωμάνο, Δ. Κακλαμάνο, γιὰ τὸν προϋπολογισμό, γιὰ γενικώτερα πολιτικά, ἐθνικὰ, ἐξωτερικὰ καὶ οἰκονομικὰ ζητήματα.

Στὴν ἐποχὴ πού τὸ ὄνειρο τῆς ἐθνικῆς ἀποκατάστασης καὶ τῆς δημιουργίας τῆς Μεγάλης Ἑλλάδας γινόταν πραγματικότητα, ἀλλὰ καὶ στὰ χρόνια ἐθνικοῦ διχασμοῦ καὶ συμφορῶν, 1915-1922, ἀναφέρονται πάρα πολλὰ γράμματά του—ἀριστουργήματα ὕφους καὶ περιεχόμενου—στοὺς Ἐλευθέριο Βενιζέλο, Νικ. Πολίτη, 'Αθ. Ρωμάνο, Δ. Κακλαμάνο, Λεων. Παρασκευόπουλο, 'Αλέξ. Ζαῖμη κ. ἄ.

Στὰ 1923-1925, ὕστερα ἀπὸ τὴ μικρασιατικὴ καταστροφὴ καὶ τὴν τραγικὴ διάλυση τοῦ ὄνειρου τῆς Μεγάλης Ἑλλάδας, γράμματα στοὺς Ἐλευθέριο Βενιζέλο, Ἐμμανουὴλ Ρέπουλη, Νικόλαο Πολίτη κ. ἄ., στὰ ὁποῖα τὸν ἀπασχολεῖ βέβαια καὶ τὸ πολιτικὸ θέμα, ἀλλὰ κυρίως ἡ τύχη καὶ ἀποκατάστασις τῶν ξεριζωμένων προσφυγικῶν πληθυσμῶν—πού χάρις σ' αὐτὸν κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος κατωρθώθηκε ἡ ἀνασυγκρότησις τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας καὶ ὁ ἐξοπλισμὸς τοῦ τόπου μὲ μεγάλα κοινωφελῆ καὶ ἐκπολιτιστικὰ ἔργα.

Ἀργότερα, στὰ 1927-1928, ἀλληλογραφία του μὲ τοὺς Ἐλευθέριο Βενιζέλο, Ἐμμ. Τσουδερό, 'Ιω. Δροσόπουλο, Κυρ. Βαρβαρέσσο, τὸν φίλο του Διοικητὴ τῆς Τραπεζῆς τῆς Ἀγγλίας Sir Montagu Norman, μὴ διάλεξε στὸν Πανρασὸ καὶ μὴ προσφώνησέ του στὸ Ναύαρχο Π. Κουντουριώτη, τότε Πρόεδρο τῆς Δημοκρατίας, πού ἔχουν

γιὰ θέμα τὴ νομισματικὴ μεταρρύθμιση καὶ σταθεροποίηση, καὶ τὴν ἴδρυση τῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος, ἕνα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα ἐπιτεύγματα τῆς οἰκονομικῆς καὶ πολιτικῆς δράσεώς του.

Μιά προεκλογικὴ ἀγόρευση πού ἔκανε στὶς ἐκλογὰς τοῦ Σεπτεμβρίου 1932, ὑποψήφιος βουλευτὴς τοῦ Κόμματος Προοδευτικῶν Φιλελευθέρων Γ. Καφαντάρη καὶ πού τὴ χαρακτηρισεῖ ἐπισκόπησι, ἀνεύρεση καὶ κτύπημα τῶν αἰτίων τῆς κακοδιοικήσεως, χωρὶς πάθος ἀντιπολιτευτικὸ καὶ στείρα κριτικὴ, ἀλλὰ ταυτόχρονα ὑπόδειξη μὲ σαφήνεια κι' αἰσιοδοξία μέτρων γιὰ τὸ μέλλον.

Ἡ ἀπάντησή του στὴν προσφώνηση πού τοῦ ἀπηύθυνε ὁ Κων. Τριανταφυλλόπουλος στὴν ἐπίσημη ὑποδοχὴ τοῦ στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν στὰ 1947.

Τὸ μέλλον τοῦ τόπου, οἱ καλύτερες μέρες γιὰ τὸν ἄνθρωπο πού ζῇ μιά ζωὴ γεμάτη μόχθο καὶ στερήσεις, χωρὶς ἐλπίδα καὶ χαρὰ, ἀπορροφούσαν μεγάλο μέρος ἀπὸ τὴ σκέψη του καὶ τὸν καιρὸ του. Μὲ δημιουργικὴ φαντασία, ἀλλὰ καὶ προσγειωμένο πρακτικὸ μυαλὸ ἔκανε σχέδια καὶ ἐμελετοῦσε λύσεις. Ἦθελε ἀπὸ οὐραγὸς νὰ γίνῃ ἡ Ἑλλάδα ὁδηγὸς στὴν Ἀνατολή. Ἦθελε μὲ τὶς ἴδιες τῆς δυνάμεις—ἐκμετάλλευση ὅλου τοῦ φυσικοῦ πλούτου τῆς καὶ ἐκβιομηχάνηση—νὰ ἀνοίξῃ μὴν τῆς τὸν πλάτῃ δρόμο πού θάφερνε στὴν εὐημερίαν καὶ τὸν πολιτισμό. Σ' αὐτὰ περιστρέφεται μιά προσφώνησή του στοὺς μεγάλους ξένους οἰκονομολόγους κ. κ. Johnson καὶ Reed, πού ἐπισκέφτηκαν τὴν Ἑλλάδα στὶς 10 Ὀκτωβρίου τοῦ 1949, ὅταν ἦταν πρωθυπουργός.

Πρῶτος ἀλλὰ καὶ ἔσχατος στρατιώτης στὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἀνασυγκρότηση, σχεδίαζε λίγο πρὶν πεθάνῃ χωρὶς νὰ προλάβῃ νὰ τὴν συμπληρώσῃ, μιά μικρὴ μελέτη, πού ἐκδόθηκε μαζί μὲ ἄλλα σχετικὰ δημοσιεύματά του σὲ μικρὸ τεῦχος ἀπὸ τὴν ὑποφαινόμενη μετὰ τὸν θάνατό του. Μέσα σ' αὐτὴν ἀποτύπωνε τὶς τελευταῖες σκέψεις του, τὶς τελευταῖες ὑποδείξεις του καὶ τοὺς τελευταίους ὁραματισμοὺς του γιὰ μιά εὐτυχέστερη Ἑλλάδα. Ἔτσι ἔσβυσε τὸ φῶς πού ἔκαιγε στὴν ὑπηρεσίαν τῆς.

* * *

"Ἀς μὲ συχωρέσουν οἱ ἀναγνώστες τῆς «Νέας Ἐστίας», ἂν δὲν κατὰφερα νὰ διαλέξω καὶ νὰ δώσω τὰ καλύτερα καὶ χαρακτηριστικώτερα κείμενά του, κι' ἂν τὰ πτωχὰ καὶ ἀδέξια γραψίματά μου εἶναι κατώτερα ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο Διομήδη

ΤΟΥΛΑ Β. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ "ΑΦΙΕΡΩΜΑΤΟΣ ΣΤΟΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟ ΔΙΟΜΗΔΗ",